

Külügyi Szemle

XIX. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

KÜLPOLITIKA

POMÁZI ISTVÁN

A Covid-19-járvány rendszerszintű következményei, tanulságai és lehetséges kiutak

BERÉNYI MÁRK

Regionális nemzetiségi politikai pártok Olaszországban.

Tanulságok és tapasztalatok az európai őshonos kisebbségek számára

GYENE PÁL

Üzbegisztán új szerepkörben? A mirzijojevi nyitás politikája

VARGA TÍMEA

Az iraki mandátum fő konfliktusforrása: Moszul

WANG QIUPING

A mélypontra sodródott kínai–magyar kapcsolatok (1960–1976)

KÜLGAZDASÁG

RICZ JUDIT – SZUNOMÁR ÁGNES

Az állam szerepe a feltörekvő multinacionális vállalatok terjeszkedésében. Kína és Brazília esete

CZIRJÁK RÁHEL

Neokolonizációs törekvések az EU–afrikai kapcsolatokban?

KÖNYVISMERTETÉS

KLINGHAMMER ISTVÁN

Lapok a Kárpát-medence etnikai térképezésének történetéből...

A Magyar Nemzeti Atlasz 2. kötetének margójára...

GRÚBER KÁROLY

Habsburg geopolitika

BARANYI TAMÁS PÉTER

Kreatív aszimmetriák

2020. TÉL

A Külügyi és Külgazdasági Intézet folyóirata

Kiadó: Ugródsy Márton igazgató

Szerkesztőség

1016 Budapest,
Bérc utca 13–15.
Telefon: 279-5700
E-mail: kulugyiszemle@ifat.hu
Internet: <http://kki.hu>

Főszerkesztő:
Klinghammer István

Felelős szerkesztő:
Vasa László

Szerkesztés és tördelés:
Tevelyné Kulcsár Andrea

Szerkesztőségi titkár:
Horváth Ildikó

A szerkesztőbizottság tagjai:

Martonyi János elnök

Baranyi Tamás Péter
Csaba László
Frank Tibor
Gottfried Péter
Halmai Péter
Komlói László Imre
[Oplatka András](#)
Rostoványi Zsolt
Salát Gergely
Tarrósy István

Előfizethető és megvásárolható
a szerkesztőségénél.
Előfizetési díj egy évre 12.000 Ft.

ISSN 1587-9089 (Nyomtatott)
ISSN 2060-4904 (Online)

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2020.4

Tartalom

Külpolitika	3	<i>Pomázi István</i> : A Covid–19-járvány rendszerszintű következményei, tanulságai és lehetséges kiutak
	13	<i>Berényi Márk</i> : Regionális nemzetiségi politikai pártok Olaszországban. Tanulságok és tapasztalatok az európai őshonos kisebbségek számára
	32	<i>Gyene Pál</i> : Üzbegisztán új szerepkörben? A mirzijojevi nyitás politikája
	51	<i>Varga Tímea</i> : Az iraki mandátum fő konfliktusforrása: Moszul
	66	<i>Wang Qiuping</i> : A mélypontra sodródott kínai–magyar kapcsolatok (1960–1976)

Külgazdaság	82	<i>Ricz Judit és Szunomár Ágnes</i> : Az állam szerepe a feltörekvő multinacionális vállalatok terjeszkedésében. Kína és Brazília esete
	105	<i>Czirják Ráhel</i> : Neokolonizációs törekvések az EU–afrikai kapcsolatokban?

Könyvismertetés	125	Lapok a Kárpát-medence etnikai térképezésének történetéből... A <i>Magyar Nemzeti Atlasz</i> 2. kötetének margójára... (Klinghammer István)
	137	Habsburg geopolitika (Grúber Károly)
	143	Kreatív aszimmetriák (Baranyi Tamás Péter)

E számunk szerzői:

Baranyi Tamás Péter: a Külügyi és Külgazdasági Intézet stratégiai igazgatóhelyettese; a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Tanszékének egyetemi adjunktusa

Berényi Márk: első beosztott konzul, Magyarország Főkonzulátusa, Milánó

Czirják Ráhel: a Pécsi Tudományegyetem Geopolitikai Doktori Program doktorandusz hallgatója; a Magyar Máltai Szeretetszolgálat munkatársa

Grúber Károly: a győri Széchenyi István Egyetem professzora

Gyene Pál: a Budapesti Gazdasági Egyetem Külkereskedelmi Karának főiskolai docense

Klinghammer István: térképész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

Pomázi István: geográfus, egyetemi magántanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Ricz Judit: a Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézetének tudományos munkatársa; a Budapesti Corvinus Egyetem Világgazdasági Intézetének egyetemi docense

Szunomár Ágnes: a Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézetének tudományos főmunkatársa; a Budapesti Corvinus Egyetem Világgazdasági Tanszékének egyetemi docense

Varga Tímea: a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara Interdiszciplináris Doktori Iskolájának doktorandusz hallgatója

Wang Qiuping: a pekingi Idegen Nyelvek Egyeteme Magyar Tanszékének adjunktusa

A Covid–19-járvány rendszerszintű következményei, tanulságai és lehetséges kiutak

Systemic Consequences, Lessons Learned and Possible Ways out of the Covid–19 Pandemic

---

Pomázi István

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2020.4.01

Összefoglaló: Az új koronavírus-járvány egyértelműen rávilágított a globális gazdaság és a hosszú ellátási láncok sérülékenységére, és a gazdasági tevékenységek hirtelen leállítását vonta maga után. A jelen írás célja annak hangsúlyozása, hogy a jövőbeni sokkok elkerülése érdekében elengedhetetlen a gazdaság és a társadalom ellenálló képességének (rezilienciájának) az erősítése. A gazdaság, a társadalom és a környezet által alkotott összetett kölcsönhatások rendszerében a megfelelő stratégiák kidolgozásához és a döntéshozatalhoz szükség van a rendszergondolkodásra. A gazdaság leállása számos területen csökkentette a környezeti terheléseket, esélyt teremtve arra, hogy az újjáépítési tervekbe a környezeti fenntarthatóság szempontjai is beépüljenek. A szerző kiemeli egy új közgazdaság és gazdaságpolitika fontosságát, amely képes a társadalom szükségleteinek a Föld bolygó ökológiai határai között történő kielégítésére.

Kulcsszavak: koronavírus, reziliencia, rendszergondolkodás, kilábalás, fenntarthatóság, új gazdaságpolitika

Abstract: *The new coronavirus pandemic has clearly highlighted the vulnerability of the global economy and long supply chains, which has led to a sudden halt in economic activities. The purpose of this paper is to emphasise that in order to avoid future shocks, it is essential to strengthen the resilience of the economy and society. In a system of complex interactions between the economy, society and the environment, systemic thinking is needed to develop appropriate strategies and make decisions. The shutdown of the economy has reduced environmental pressures in a number of areas, creating an opportunity to integrate environmental sustainability considerations into recovery plans. The author highlights the importance of a new economy and economic policy capable of meeting the needs of society within the ecological boundaries of planet Earth.*

Keywords: *coronavirus, resilience, systemic thinking, recovery, sustainability, new economic policy*

Bevezetés¹

A 2019 végén Kínában kitört új koronavírus-járványra (röviden: Covid-19) sokan először helyi és regionális problémaként tekintettek, amely szigorú intézkedésekkel a megjelenés gócpontjában elfojtható. A feltételezhetően a vuhani vizes piacról kiindult járvány hamarosan globális pandémiává terebélyesedett, amely mint egy mérges kígyó beleharapott a globális gazdaság és a nemzetközi kereskedelem szövetébe, szinte pillanatok alatt megbénítva a létező – környezeti szempontból indokolatlanul hosszú – ellátási láncokat, mindmáig felbecsülhetetlen károkat okozva a társadalmi-gazdasági viszonyokban is. Szinte valamennyi fejlett ország kormánya késlekedett az azonnali válaszintézkedésekkel, és ideig-óráig töprengett a járvány megfékezését szolgáló kellemetlen korlátozások foganatosításában.

A japán kormány által alapított Institute for Global Environmental Strategies elemzése arra mutatott rá, hogy a Covid-19-válságot két, egymással összekapcsolódó jelenség kombinációja okozta. Az első az emberek és a vadon élő állatok közötti, egyre összetettebb és potenciálisan káros kölcsönhatás. A vadon élő állatok és növények begyűjtése és értékesítése folyamatosan veszélyezteti sok faj túlélését, valamint az azokkal együtt élő vírusok révén esetenként veszélyt jelent az emberi társadalomra. Az eddig végzett kutatások azt sugallják, hogy a természetnek az ember által történő kizsákmányolása növekedésével a vírusok állatokról emberre való átterjedésének (zoonózis) további eshetőségével jár. A második jelenség az emberek és az áruk mindenütt jelenlévő és felgyorsult, határokon átnyúló mozgása – ez a modern globalizáció egyik lényeges jellemzője. Míg az előző tényezőcsoport lehetővé tette a Covid-19-vírusnak az állatokról emberre történő átterjedését, az utóbbi jelentős mértékben járult hozzá annak az egész világra kiterjedő, pandémiás méretűvé válásához. Mind a vadon élő fajok piacának a mérete, mind az emberi mozgások volumene és gyorsasága világszerte rávilágít az emberi tevékenységnek a természetre gyakorolt óriási hatására és potenciálisan a visszahatásra is (*Institute for Global Environmental Strategies, 2020*).

A koronavírus terjedésének megállítására – paradox módon – a posztmodern világ jórészt csak középkori módszerekkel volt képes válaszolni: elkülönítés, szociális távolságtartás, lezárás, karantén, maszkviselés.

---

¹ Az írás akkor született, amikor még nem álltak rendelkezésre a koronavírus-járvány okozta összetett gazdasági-társadalmi és környezeti hatásokról készült tudományos alaposságú, bizonyítékokkal és statisztikai adatokkal kellőképpen megerősített, nagyobb időszakot (legálább egy esztendő) átfogó elemzések.

A világ az elmúlt két évtizedben már szembesült globális egészségügyi válságokkal: az új influenzavírusoktól (H5N1 és H1N1) a koronavírusokon át (SARS-CoV² és MERS-CoV³) az Ebola és Zika vírusig. Azokban az esetekben is úgy tűnt, hogy a kormányok és a nemzetközi szervezetek nem tudtak gyors és határozott intézkedéseket hozni, továbbá egyértelműen rávilágítottak a kritikus sebezhetőségekre, az alulfinanszírozott és gyenge egészségügyi rendszerekre, az irányítási hibákra és az olyan politikai problémákra, mint a vészhelyzetekre történő túlreagálás és alulreagálás (Gostin, Mundaca-Shah és Kelley, 2016).

„A világvárvány a globális piacgazdaság szélsőséges sebezhetőségét is felfedte, ideértve a hosszú és rendkívül specializált lineáris ellátási láncokat, a piaci erőktől megvédett vállalati monopóliumokat, a privatizált technológiákat és a könyörtelen versenyt, tekintet nélkül annak az emberekre és a Földre gyakorolt hatására” – írja nagyon frapánsan egy nemrégiben megjelent írásában David Korten, a kapitalizmus és a multinacionális vállalatok egyik legkérelmezhetőbb bírálója (Korten, 2020).

Sérülékenység, kockázatok, reziliencia

Az elmúlt évtizedekben egyre nagyobb mértékben és sebességgel növekedett a társadalmi, gazdasági és környezeti rendszerek sérülékenysége, és nőtt az ún. rendszerkockázatok előfordulásának a lehetősége. A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (*Organisation for Economic Co-operation and Development*, OECD) az utóbbi húsz évben komoly figyelmet fordított a rendszerkockázatok tanulmányozására. Az ember okozta és a természeti katasztrófák nemcsak súlyos emberáldozatokat követeltek, de jelentős mértékben növekedtek a nemzetgazdaságokra háruló elhárítási és helyreállítási költségek is.

Az OECD az *International Futures Program* keretében 2000-ben egy új projektet indított azzal a céllal, hogy a kormányok értékeljék újra a 21. században felmerülő kockázatok kezelésével kapcsolatos politikáikat. A jövőre irányuló, különböző ágazatokat átfogó és multidiszciplináris elemzésekben kormányzatok, nemzetközi szervezetek, nagyvállalatok és tudományos intézetek szakértői vettek részt. A vizsgálat azokra a munkákra is támaszkodott, amelyeket az OECD különböző bizottságaiban és munkacsoportjaiban folytattak a következő területeken: veszélyes vegyi anyagok termelése és szállítása, nukleáris energia, információs rendszerek és hálózatok biztonsága, biotechnológia, élelmiszerbiztonság stb. (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2003; 2004; 2007). Az OECD-elemzések azonosították azokat a hajtóerőket, amelyek lényegesen módosítják a kockázatkezelés kontextusát:

---

2 *Severe Acute Respiratory Syndrome*, súlyos akut légzőszervi szindróma.

3 *Middle East Respiratory Syndrome*, közel-keleti légzőszervi szindróma.

- demográfiai változások: népszámnövekedés, öregedés, vándorlás, urbanizáció;
- környezeti változások: éghajlatváltozás és annak hatásai a természeti katasztrófákra, valamint a fertőző betegségekre;
- technológiai tényezők: rendszerek és hálózatok összekapcsoltsága, technológiai fejlődés;
- társadalmi-gazdasági tényezők: a népesség és a gazdaság koncentrációja, jövedelemkülönbségek, a szabályozási kapacitások átalakulása (Pomázi, 2011).

Az ellenálló képesség megfelelőbb filozófiai és módszertani alapot nyújthat a rendszerkockázatok hasznosabb kivédéséhez, mint a kockázatkezelésen alapuló hagyományos megközelítések. A kockázatértékelést és -kezelést általában arra használják, hogy a meghatározott veszélyek által érintett rendszerek összetevőit megerősítsék – azonban az ilyen megközelítések gyakran meglehetősen drágák, és nem foglalkoznak a rendszerhibák lépcsőzetes hatásaival. Ezzel szemben a rezilienciaalapú megközelítések azokat a jellemzőket és képességeket hangsúlyozzák, amelyek lehetővé teszik a rendszer számára a felépülést és a romboló hatásokhoz való alkalmazkodást. Az általánosan elfogadott meghatározás az ellenálló képességet úgy írja le, hogy a rendszer képes négy funkciót ellátni a káros eseményekkel kapcsolatban: tervezés és előkészítés; csillapítás (abszorpció); felépülés; és alkalmazkodás (Linkov, Trump és Hynes, 2019).

Rendszergondolkodás és (szak)politika

Mélyreható rendszerszintű változások és átalakulások időszakában élünk, és mint ahogy a történelem során számos esetben megtapasztalta az emberiség egy új társadalom és gazdaság kialakulása előtt, most is jelentős instabilitás és bizonytalanság áll fenn. Ilyenkor kell meghatározni azokat a stratégiákat és cselekvéseket, amelyek jobbak teszik a változást, és segítik az ellenálló képesség felépítését azokkal a potenciálisan előforduló kockázatokkal szemben, amelyek a gazdaság, a társadalom és a környezet által alkotott összetett kölcsönhatások rendszerében rejlő – és általuk keletkeztetett – elkerülhetetlen sokkokkal járnak. Olyan kérdésekkel kell szembenézni, amelyek bonyolultsága, mérete, összekapcsoltsága és a változás sebessége példátlan, és hatást gyakorolnak a teljes gazdasági, társadalmi és természeti rendszerre, valamint a közöttük fennálló kapcsolatokra is (Hynes, Lees és Müller, 2020).

A tapasztalatok azt mutatják, hogy az ilyen rendszerszintű kérdéseket nem lehet megfelelő módon kezelni az elemzésre és a politikára vonatkozó eddig bevett megközelítések révén, amelyek hagyományosan az összetett valóságot szakterületekre, kutatási részterületekre, különféle intézményekre osztják fel, így mindegyik az általános igazság egy-egy kisebb szeletére összpontosít. A hatékony politikai válasz megszervezéséhez ezeknek az eltérő hozzájárulásoknak az összevonására van szükség. Tisztában kell

lenni azzal, hogy az egyik politikai területen végrehajtott az *ad hoc*, rövid távú, ágazati alapú beavatkozások és az izolált megoldások nem kívánt és előre nem látható következményekkel járhatnak egy másikon. Meg kell érteni a rendszer viselkedését és az evolúció egészét, és ehhez tudni kell, hogyan, hol és mikor szükséges cselekedni, hogy pozitív irányba meg lehessen változtatni azokat. A rendszergondolkodás integráltabb perspektívát és számos bevált koncepciót, eszközt és módszert kínál, amelyek segítik a potenciálisan fenyegető komplex, rendszerszintű kihívások megértését.

A rendszerszemléletű gondolkodásmód javíthatja a politikai eredményeket azáltal, hogy módszertant és egyszerű eszközök sorozatát kínálja a kapcsolódó rendszerszintű kérdések szétbontására, megértésére és az azokkal kapcsolatos fellépésre, miközben kellőképpen figyelembe veszi a közöttük lévő kritikus kapcsolatokat. Ez lehetővé teszi, hogy jobban megérthető legyen a komplex, dinamikus rendszerek viselkedése, s így előre jelezhető azok fejlődése, felbecsülhetőek és kezelhetőek a kockázatok, és segít eldönteni, hogyan és hol kell beavatkozni a célzott politikák révén. A rendszergondolkodás elősegíti az általában egymástól függetlenül kezelt problémák közötti kritikus kapcsolatokat, szinergiákat és kompromisszumok azonosítását és megértését, és így csökkentheti a politikák nem kívánt következményeit. Továbbá abban is segít a döntéshozóknak, hogy hatékonyabban használják fel a közpénzt, mivel az integrált megoldások általában a létrehozott szinergiák miatt olcsóbbak, mint az ágazati, „siló” szemlélet alapján történőek.

A rendszergondolkodás nemcsak a multidiszciplináris, ágazatközi együttműködést javítja, hanem betekintést nyújt a rendszerek viselkedésébe és menedzsmentjébe is az olyan szempontok szigorú elemzésével, mint a rendszerdinamika, a visszacsatolás, az érzékenység és a nemlineáris válaszok; a rendszerek viselkedésének és tulajdonságainak megjelenése; a rendszer teljesítményének optimalizálása különböző időhorizontonként vagy különböző csoportok számára; a rendszerszintű kockázatok előrejelzése és értékelése; valamint a külső változásokkal és sokkokkal szembeni ellenálló képesség erősítése.

Kilábalás és környezeti fenntarthatóság

A koronavírus terjedésének féken tartását célzó széles körű intézkedések közvetlen hatása a különböző gazdasági tevékenységek hirtelen leállása⁴ és soha nem látott mértékű csökkenése volt világszerte. Az OECD 2020 júniusában publikált „Gazdasági kilátások” című elemzése 2020-ra a bruttó hazai termék (GDP) 6–7,6 százalékos visszaesésével számolt globális szinten, attól függően, hogy az év második felében

---

4 A nemzetközi szakirodalomban a *Great Lockdown* és a *Great Shutdown* kifejezés terjedt el. Magyarul nagy leállás, nagy be-/lezárás.

bekövetkezik-e a koronavírus-járványnak egy második⁵ hulláma. Az OECD-országok együttes GDP-jének csökkenését 7,5–9,3 százalékra becsülték (*Organisation for Economic Co-operation and Development*, 2020a). Az Eurostat 2020. augusztus közepén közzétett adatai szerint az Európai Unió GDP-je a második negyedévben 14,1 százalékkal esett vissza az előző év azonos időszakához viszonyítva (*Eurostat*, 2020). Ez a gazdasági mélyzuhanás rövid távon a környezetünk állapotában látványos javulást eredményezett (környezeti ajándékhatás): többek között a helyi légszennyezés és az üveg-házhatású gázok kibocsátásának a jelentős csökkenését (különösen a sűrűn lakott városi területeken). Ezek a hatások azonban valószínűleg átmeneti jellegűek lesznek, mivel a kormányok számos ösztönző intézkedést vezetnek be a gazdasági növekedés fellendítése érdekében, és fennáll a veszélye annak, hogy az utóbbi évtizedekben elért környezeti eredmények az újraindítás folyamatában visszafordulhatnak.

A Covid-19 elterjedése fokozta a közvélemény tudatosságát az ellenálló képesség hiányából fakadó következmények és egy ilyen világjárvány kezelésére való felkészültség szempontjából. Az éghajlatváltozás, a vízszennyezés és a biológiai sokféleség csökkenésének az okai – mint az erdőirtás és a vadon élő állatok illegális kereskedelme – növelhetik a jövőben előforduló pandémiák, például a kórokozó-átvivők (vektorok) vagy a víz által terjedő fertőzések kockázatát.

A helyreállítási erőfeszítések lehetőséget kínálnak az országok számára arra, hogy a szükséges környezetvédelmi fejlesztéseket a gazdasági újraépítés szerves részévé tegyék, és ezeket az intézkedéseket ne az épp a válsághelyzetben jelentkező további tehernek tekintsék. Az ösztönző intézkedések lehetőséget nyújthatnak a gazdasági szerkezeti átalakításokba és a technológiai innovációkba történő befektetéshez, s ezzel hozzájárulhatnak az emberek életminőségének a fenntartható javulásához, amely többek között az egészséges környezettől függ. Ezek a fejlesztések elengedhetetlenek a társadalmak általános ellenálló képességének a fokozásához is. Mind a rövid, mind a hosszú távú intézkedéseknek a gazdasági boldogulás és a szélesebb értelemben vett társadalmi jóllét, a javuló termelékenység, a fokozottabb ellenálló képesség és a szén-dioxid-mentes gazdaság elérésére kell irányulniuk (*Organisation for Economic Co-operation and Development*, 2020b).

Miközben a válság világszerte még mindig kibontakozóban van, és várhatóan még egy ideig tovább folytatódik, már most empirikus bizonyítékok állnak rendelkezésre a környezeti kihívások és a Covid-19 közötti kapcsolatokról. Az, ha jobban megértjük az általános egészségügyi prioritások kritikus elemének, a környezeti egészségnek a szerepét, jelentősen hozzájárul a jelenlegi világjárványból való kilábalás és a jövőbeni sokkokra történő felkészülés érdekében adandó politikai válaszok kialakításához. Ugyanakkor számottevő haszonnal jár a közösségek általános egészségének a javítása és

---

5 Ez a korábbi feltételezés azóta már beigazolódott, és a világ legtöbb országában súlyosabb következményekkel járt.

a társadalmak ellenálló képességének a fokozása szempontjából is (*Organisation for Economic Co-operation and Development, 2020c*).

Egy új közgazdaság és gazdaságpolitika felé

Az OECD főtitkára 2018-ban arra kérte fel az új növekedési narratívával foglalkozó tanácsadó csoportot, hogy vizsgálják meg, hogy a gazdasági, társadalmi és környezeti megfontolások miként integrálhatók egy koherens megközelítésbe. Az általuk megfogalmazott vélemény szerint a gazdaságpolitikának négy lényeges célt kell követnie:

- Környezeti fenntarthatóság: az üvegházhatású gázok kibocsátásának és a környezetpusztításnak a gyors csökkentése, összhangban a katasztrofális károk elkerülésével és az ökoszisztéma-szolgáltatások stabil és egészséges szintjének elérésével.
- A jóllét növelése: az egyének saját életükkel való elégedettségi szintjének a javítása, valamint az egész társadalom életminőség- és állapotjavulás érzetének a növelése.
- Az egyenlőtlenségek csökkentése: a társadalom leggazdagabb és legszegényebb csoportjai közti jövedelmi és vagyoni különbség mérséklése, a szegénység arányának csökkentése, valamint a rendszeresen hátrányos helyzetbe kerülő személyek – köztük az etnikai kisebbségek, fogyatékkal élők és a hátrányos földrajzi helyzetű közösségek tagjai – jóllétének, jövedelmének és lehetőségeinek a viszonylagos javítása.
- A rendszer ellenálló képessége: a gazdaság képessé tétele arra, hogy ellen tudjon állni a pénzügyi és környezeti vagy más sokkoknak anélkül, hogy katasztrofális és a rendszer egészét érintő káros hatások keletkeznének.

Azok az országok, amelyek inkább e négy cél elérésére törekszenek, minthogy túlzott elsőbbséget adnának a kizárólag GDP-ben mért növekedésnek, a gazdasági és társadalmi fejlődés kiegyensúlyozottabb és befogadóbb útját fogják megtapasztalni, és igazságosabb körülményeket teremtenek mind a jelenlegi, mind a jövő generációk számára. Egyszerűen fogalmazva ez egy olyan fejlődési paradigmát jelent, amely kielégíti az emberek szükségleteit, és egyúttal tekintetbe veszi a Föld ökológiai határait (*Organisation for Economic Co-operation and Development, 2019*).

Az Európai Uniónak a Covid–19 okozta válság elleni küzdelem során hozott intézkedései

2020. július 17–21. között rekordhosszúságú rendkívüli ülést tartott az Európai Tanács, amelynek napirendjén a koronavírus-járvány elleni küzdelem sokrétű gazdasági-társadalmi kérdései és a 2021–2027 közötti többéves pénzügyi keret (*Multiannual Financial Framework*, MFF) megvitatása szerepelt. Az akkor elfogadott közel 70 oldalas dokumentum a Covid–19 okozta válság utáni helyreállításra és az MFF prioritásaira összpontosít, és a reziliencia szerepel benne kulcsfogalomként, hiszen az Európai Unió és a tagállamok egyik legfontosabb politikai prioritásává a gazdasági, társadalmi és környezeti válságokkal szembeni ellenálló képesség erősítése vált (*European Council*, 2020).

A Covid–19-válság nyomán kialakult gazdasági és társadalmi helyzet kivételes jellege olyan rendkívüli intézkedéseket tesz szükségessé, amelyek támogatják a tagállamok gazdasági helyreállítását és rezilienciáját. Az uniós helyreállítási tervhez jelentős európai szintű köz- és magánberuházásoknak kell társulniuk annak érdekében, hogy az EU határozottan a fenntartható és reziliens fellendülés pályájára álljon, munkahelyek jöjjenek létre, és orvosolni lehessen a világméretű járvány által okozott közvetlen károkat, elősegítve egyúttal az Európai Unió zöld és digitális prioritásait. Ennek a legfőbb eszköze a *Next Generation EU* (NGEU) által megerősített többéves pénzügyi keret. Az NGEU keretében az Európai Tanács összesen 750 milliárd euró összeget hagyott jóvá. Ebből a legnagyobb tételt a helyreállítási és rezilienciaépítési eszköz (*Recovery and Resilience Facility*, RRF) jelenti (672,5 milliárd euró, amelyből 360 milliárd kölcsön, 312,5 milliárd vissza nem térítendő támogatás).

A tagállamoknak nemzeti helyreállítási és rezilienciaépítési terveket kell készíteniük, amelyekben meghatározzák a 2021–2023-ra vonatkozó reform- és beruházási programjukat. Az Európai Bizottság a benyújtásuktól számított két hónapon belül értékeli a terveket. Az értékeléskor a következő kritériumok számítanak a leginkább: az országspecifikus ajánlásokkal való összhang, a növekedési potenciál erősítése, a munkahelyteremtés és a tagállam gazdasági és társadalmi rezilienciája. A zöld és a digitális átálláshoz való hatékony hozzájárulás szintén előfeltétele a kedvező elbírálásnak.

Az éghajlat-politikai intézkedéseket be kell építeni az MFF és az NGEU keretében finanszírozott összes szakpolitikába és programba. Erre a két eszközből együtt 30 százalék áll rendelkezésre. Az átfogó éghajlat-politikai intézkedéseket az ágazati jogszabályokon belül olyan célkitűzésekben kell meghatározni, amelyek elősegítik, hogy az EU 2050-re klímasemleges legyen, és hozzájárulnak az EU 2030-ra elérendő új éghajlat-politikai céljai teljesítéséhez. Általános elvként az fogalmazódott meg, hogy minden uniós kiadásnak összhangban kell lennie a párizsi klímaegyezmény célkitűzéseivel.

A REACT-EU (*Recovery Assistance for Cohesion and the Territories of Europe*) olyan rendkívüli kiegészítő forrásokat (47,5 milliárd euró) biztosít a tagállamok számára, amelyeket a válsággal leginkább érintett régiókban gazdaságélénkítésre és munkahelyteremtésre, illetve a zöld, digitális és reziliens gazdasági helyreállítás előkészítésére lehet fordítani. Elsődlegesen az egészségügyi szolgálatok, illetve a kis- és középvállalkozások támogatását, továbbá a munkahelymegőrzést és -teremtést célozza, hogy elősegítse – elsősorban – a kiszolgáltatott helyzetben lévők életkörülményeinek a javítását, az ifjúság foglalkoztatását és a szociális szolgáltatásokhoz való jobb hozzáférést. A tagállamok emellett növelhetik a leginkább rászoruló társadalmi csoportokra irányuló programok támogatását.

Vissza a jövőbe?

A brit kormány által végzett közvélemény-kutatás során a megkérdezettek mindössze 9 százaléka nyilatkozott úgy, hogy vissza akar térni a járvány előtti „normális” életvitelhez. Ez elvileg erős felhatalmazást adhatna a kormánynak, hogy az egészségügyi, gazdasági-társadalmi katasztrófa következményeit levonva egy jobb és fenntarthatóbb világ kereteinek a kialakítására törekedjen (Vince, 2020).

David Korten szerint példa nélküli lehetőség van most arra, hogy mélyebben átgondoljuk, ahogyan a hiedelmeink, az értékeink és az intézményeink alakítják a kapcsolatunkat. „Létrehozhatunk egy olyan világot, amely mindenki számára működik, vagy egy olyan jövővel szembesülhetünk, amely már senki számára sem működik. Az élet a cél, a közösség nélkülözhetetlen, és a pénz csak eszköz” (Korten, 2020). Hogy a koronavírus okozta nagy leállás tanulságaiból okulva valóban egy fenntarthatóbb, élhetőbb és igazságosabb jövő felé tart a világ, azt most csak remélhetjük. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy ez a mostani, az élet minden területére kiterjedő sokk sem lesz elegendő az emberiség felébredéséhez és a szükséges radikális fordulathoz.

Irodalomjegyzék

European Council (2020). Conclusions. Special Meeting of the European Council (17, 18, 19, 20 and 21 July 2020), Brussels. A letöltés ideje: 2020. július 30. <https://www.consilium.europa.eu/media/45109/210720-euco-final-conclusions-en.pdf>.

Eurostat (2020). Newsrelease, Euroindicators, 14 August 2020. A letöltés ideje: 2020. augusztus 16. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/national-accounts/publications/news-releases>.

Institute for Global Environmental Strategies (2020). Implications of COVID-19 for the Environment and Sustainability. A letöltés ideje: 2020. július 23. <https://www.iges.or.jp/en/pub/covid19-e/en>.

- Gostin, Lawrence, Mundaca-Shah, Carmen és Kelley, Patrick (2016). *Neglected Dimensions of Global Security: The Global Health Risk Framework Commission*. Georgetown Law. A letöltés ideje: 2020. július 15. <https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/1774>.
- Hynes, William, Lees, Martin és Müller, Jan Marco (2020). *Systemic Thinking for Policy Making: The Potential of Systems Analysis for Addressing Global Policy Challenges in the 21st Century*. Párizs: OECD Publishing.
- Korten, David (2020). *From Emergency to Emergence. Yes! A letöltés ideje: 2020. július 5.* <https://www.yesmagazine.org/opinion/2020/04/23/coronavirus-rebuild-economy/>.
- Linkov, Igor, Trump, Benjamin és Hynes, William (2019). *Resilience-Based Strategies and Policies to Address Systemic Risks*, Párizs: OECD. A letöltés ideje: 2020. augusztus 2. [https://www.oecd.org/naec/averting-systemic-collapse/SG-NAEC\(2019\)5_Resilience_strategies.pdf](https://www.oecd.org/naec/averting-systemic-collapse/SG-NAEC(2019)5_Resilience_strategies.pdf).
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2003). *Emerging Systemic Risks in the 21st Century – An Agenda for Action*. Párizs: OECD.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2004). *Large-Scale Disasters. Lessons Learned*. Párizs: OECD.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2007). *Sweden. Safety of Elderly. OECD Studies in Risk Management*. Párizs: OECD.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2019). *Beyond Growth: Towards a New Economic Approach. Report of the Secretary General's Advisory Group on a New Growth Narrative*. A letöltés ideje: 2020. augusztus 4. [https://www.oecd.org/naec/averting-systemic-collapse/SG-NAEC\(2019\)3_Beyond%20Growth.pdf](https://www.oecd.org/naec/averting-systemic-collapse/SG-NAEC(2019)3_Beyond%20Growth.pdf).
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2020a). *OECD Economic Outlook*, June, Paris. A letöltés ideje: 2020. július 29. <https://www.oecd.org/economic-outlook/#Global-outlook>.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2020b). *From Containment to Recovery: Environmental Responses to the COVID-19 Pandemic*. A letöltés ideje: 2020. augusztus 4. <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/from-containment-to-recovery-environmental-responses-to-the-covid-19-pandemic-92c49c5c/>.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2020c). *Environmental Health and Strengthening Resilience to Pandemics*. A letöltés ideje: 2020. augusztus 3. <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/environmental-health-and-strengthening-resilience-to-pandemics-73784e04/>.
- Pomázi István (2011). *A modern társadalmak sérülékenysége (sebezhetősége)*. In Tamás Pál és Bulla Miklós (szerk.), *Sebezhetőség és adaptáció. A reziliencia esélyei* (33–51. o.).
- Vince, Gaia (2020). *After the Covid-19 Crisis, Will We Get a Greener World?* *The Guardian*. A letöltés ideje: 2020. július 10. <https://www.theguardian.com/environment/2020/may/17/after-the-covid-19-crisis-will-we-get-a-greener-world>.

Regionális nemzetiségi politikai pártok Olaszországban. Tanulságok és tapasztalatok az európai őshonos kisebbségek számára

*Regional Ethnic Political Parties in Italy. Lessons and Experiences
for Indigenous Minorities in Europe*

Berényi Márk

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2020.4.02

Összefoglaló: Európában – különös tekintettel Skóciára, Katalóniára, Baszkföldre vagy éppen Erdélyre és a Székelyföldre – egyre többször esik szó autonómiáról, autonómiatörekvésekről, regionális nemzetiségi politikáról. A jelen tanulmány át kívánja tekinteni azt a sajátos és történelmi viszonylatból nézve bizonyosan sikeres nemzetiségi politikát, amelyet Olaszország és az ott működő nemzetiségi pártok a 20. század második felében közösen megvalósítottak. A cikk áttekinti annak a három – németajkú, frankofón és szlovén – nemzeti kisebbségnek a helyzetét, amelyek politikai képvisellel is rendelkeznek az olasz intézményrendszeren belül, külön kitérve Dél-Tirol sajátos politikai berendezkedésére és autonómiájára, amely látszólag a terület lakosai közötti békés együttélés záloga. A tanulmány – általános deskriptív és historikus céljain túl – a mai Olaszország területén élő őshonos kisebbségek autonómiatörekvéseinek a bemutatásán keresztül támpontokat és mintákat szeretne adni napjaink hasonló sorshelyzetben élő európai nemzeti kisebbségeinek ahhoz, hogy békés és megnyugtató megoldást találjanak az életük rendezéséhez, céljaik eléréséhez.

Kulcsszavak: autonómia, Olaszország, nemzetiségi pártok, nemzetiségi kisebbségek, Dél-Tirol

Abstract: *Recently in Europe, due to the Scottish, Catalan, Basque and Transylvanian situations, we are getting used to paying more attention to the topic of the autonomy aspirations and the regional minority policies. The purpose of this article is to deeply understand and analyse the evolution of the minority policy of Italy that has been created by the country's numerous nationality parties during the second half of the 20th century, and which could be judged, from a historical point of view, as successful and prosperous achievement. In this study we are going to review the situation of three national minorities in Italy that are represented in the legislative institutions of Italy – the German-speaking, the Francophone and the Slovenian – with a specific focus on South Tirol, on its political structure and its autonomy which are, without a doubt, the foundation of a pacific cohabitation in the region. Apart from its universal descriptive and historical narrative, this study is aimed at equipping all European ethnic minorities (in similar social-political situation in their regions) with successful models and examples of the aforementioned introduction and ratification of autonomy aspirations of indigenous minority communities of today's Italy in order to find pacific and comforting solutions to settle their own lives and achieve their own goals.*

Keywords: *autonomy, Italy, nationality parties, national minorities, South Tirol*

Bevezető

Olaszország esetében már-már közhelynek számít az ország nyelvi-dialektális tagoltsága, illetve az olasz politika regionális jellege. Azonban az is általánosan megfigyelhető, hogy nem a kellő pontossággal használjuk a regionális jelzőt. A belső tagoltság történelmi időkre visszavezethető jelenség. Gondoljunk csupán a mai Olaszország területén egykor létezett középkori városállamokra, majd a későbbi megannyi önálló grófságra, hercegségre, nagyhercegségre, királyságra vagy éppen magára a Pápai Államra. E valamikori politikai megosztottság okán Olaszország kulturális földrajza napjainkban is meglehetősen heterogén képet mutat, s ez természetesen visszatükröződik a helyi érdekvédelmi pártok, szervezetek, szövetségek létében és választási sikereiben is.

Az előbb felsoroltakon túl szót kell ejtenünk azokról a földrajzi régiókról is, amelyek a történelem viharai során kerültek az ország területéhez, és amelyek lakosainak a többsége nem az olasz nyelvet – vagy annak egyes tájnyelvi változatát – tekintik az anyanyelvüknek, illetve kulturálisan is csak laza szálakkal kötődnek az olasz csizmához.

Mindezek következtében – legalábbis Olaszország esetében – a nyelvi-kulturális regionalizmus két konvencionális altípusát vagyunk kénytelenek megkülönböztetni: az olasz nyelven belüli és az azon kívüli regionalizmust. Az olasz nyelven belüli – nevezük „belső” regionalizmusnak – altípusba azokat a pártokat, mozgalmakat vagy politikai irányzatokat sorolhatjuk, amelyek egy adott, többségében olaszajkú terület (ilyen Szicília, Szardínia, de akár a tág értelemben vett Észak-Olaszország is) gazdasági érdekeit, helyi sajátosságait, népszokásait, természeti és épített környezetét szeretnék kedvezőbb helyzetbe hozni az olasz törvényhozásban és általában az olasz intézményrendszer berkein belül. Erre olyan pártokat lehet példaként felhozni, mint a Szárd Akciópárt (*Partito Sardo d’Azione*, PSD’Az) Szardíniában, az egykori Hálózat (*La Rete*) mozgalom Szicíliában, illetve a korábbi Északi Liga (*Lega Nord*, amely napjainkban már csak a Liga nevet viseli) Észak-Olaszországban. Amint látni fogjuk, nem lehet elkerülni, hogy a Szárd Akciópárttal, ha csak említés szintjén is, ne foglalkozzunk, azonban alapvetően az ottani belső regionalizmus ezúttal nem képezi a vizsgálódásunk tárgyát.

Amennyiben a regionalizmusnak az olasz nyelven kívüli altípusát vizsgáljuk – nevezük ezt „külső” regionalizmusnak –, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy léteznek olyan (egy adott területen akár a többségi társadalmat is képező) nyelvi kisebbségek, amelyek rendelkeznek az adott etnikum jogait, érdekeit, autonómiáját képviselő, saját nemzetiségi pártokkal. Ferdinand Müller-Rommel (1998) ez utóbbiakat az *etnoregionális* jelzővel illeti, és a meghatározása szerint e pártok a politikájukat egy földrajzilag körülhatárolható,

---

1 Az Északi Liga 1989 és 1991 között fokozatosan jött létre, hat északolasz regionális érdekvédelmi párt és szervezet fúziójával. A kezdetben kifejezetten a helyi érdekeket képviselő párt a hivatalos megnevezéséből 2017-ben eltávolította az északi jelzőt, amellyel szimbolikusan is jelezte, hogy immáron országos szinten kíván politizálni.

többszire periférián élő kisebbség törekvéseinek a képviselőre építik. A jelen vizsgálódásunk tárgyát ezek fogják képezni.

Amennyiben Giovanni Sartori (1976, 78–81. o.) szempontrendszerét vesszük figyelembe arra vonatkozóan, hogy voltaképpen mi tesz sikeressé egy etnoregionális pártot, akkor mindenképpen meg kell említenünk az adott pártnak az ország pártrendszerére gyakorolt hatását, a választói bázis erejét, a párt koalíciós képességét vagy éppen zsarolási potenciálját. A 20. század során Európát meggyötörő viszontagságok, amelyekben Olaszország hol sértettként, hol pedig agresszorként vett részt, azzal a következménnyel jártak, hogy az ország területén napjainkra – Sartori említett szempontrendszere szerint – három csoport bír jelentős, de nem azonos politikai súllyal. Ezek a németajkú (főként az *Oberdeutsche Dialekte*, azon belül is a *Südbairische Dialekte*), a francia (annak is elsősorban a franko-provanszál nyelvjárása), továbbá a szlovén kisebbségek. Bár semmiképpen sem szabad megfeledkeznünk a Dél-Itáliában fellelhető görög (főként Puglia, Calabria és Szicília tartományban) és albán (elsősorban Basilicata, Calabria és Szicília régióban élő) kisebbségekről, azok gazdag és értékes kultúrájáról, népviseletéről, népszokásairól, amelyekkel már régóta alakítják és színesítik Olaszország néprajzi térképét, azt is el kell ismernünk, hogy azok – kizárólag politológiai szempontból vizsgálva – nem váltak jelentős érdekcsoportokká.

A jelen tanulmány elsősorban nem egy előre lefektetett tézis bizonyítása érdekében jött létre, a bemutatandó regionális minták alapján sokkal inkább fel szeretné kérni az olvasót a leírtak továbbgondolására és egy saját, egyéni tanulság levonására. Ehhez az írás két alapvető támpontot kíván nyújtani. Egyrészt bemutatja napjaink Olaszországa politikai súllyal bíró regionális nemzeti kisebbségeinek a vázlatos történetét és azokat a sajátos szociális, nyelvi és kulturális körülményeket, amelyek közrejátszottak abban, hogy az adott nemzeti kisebbségek, valamint az őket képviselő pártok napjainkra meghatározó erővé váljanak. Ehhez kapcsolódva megvizsgálja az egyes nemzetiségi pártok történetét, politikai irányvonalát, illetve szövetségi rendszerét is. Másrészt felvázolja a mai Olaszország területén élő őshonos kisebbségek autonómiájához vezető folyamatot, hogy általa támpontokat és mintákat nyújtson napjaink hasonló helyzetben élő európai kisebbségeinek a sorsuk békés módon történő rendezéséhez és jobbításához. Mindebből fakadóan a tanulmányvégi összegzés sem egy *ex cathedra* konklúziót szeretne kínálni, inkább a bemutatott minták holisztikus értékeléséhez felhasználható szempontrendszert.

Általános jogi keretek

Általánosságban megfigyelhető, hogy – Európában legalábbis – az etnikai alapú politizálás kezdete mindig egy demokratizálódási folyamathoz kötődött. Miként Vizi Balázs (2007) is utalt rá, az etnikai jellegű politizálás mindig is összefüggött egy elnyomó

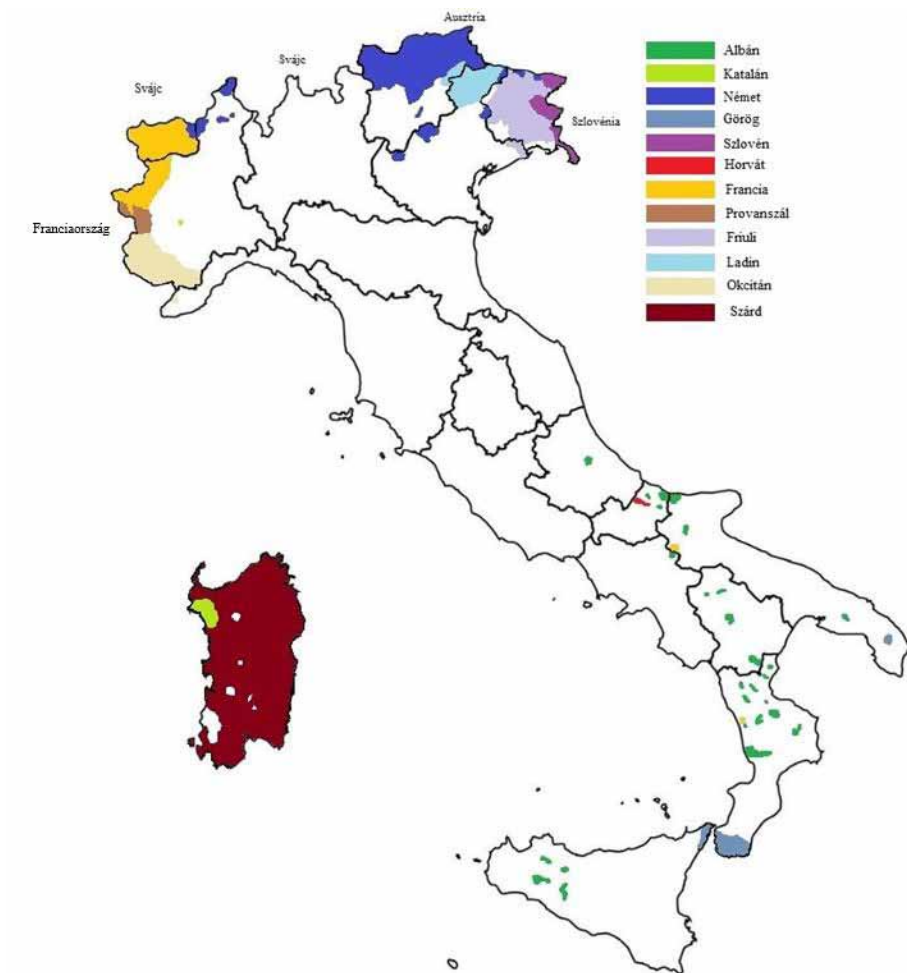

rezsím elmúltával. Ez Közép- és Kelet-Európában a szovjet birodalom összeomlását jelentette. Az olaszországi nemzeti kisebbségek némiképp szerencsésebbnek mondhatják magukat, hiszen lényegében a nemzetiszocialista és fasiszta rezsimek összeomlását követően, azaz már a 20. század közepétől elkezdhatték bontogatni szárnyaikat. A folyamat végül elvezetett oda, hogy a nyolcvanas évekre Nyugat-Európában az etnikai alapú politizálás már a virágkorát élte, aminek a legszembetűnőbb jelei a regionális politikai pártok egyre nagyobb számú választási sikerei voltak. Olaszországban a nemzeti regionális politizálás egyik szép mérföldkövének 1999. december 15-ét tekinthetjük, amikor is az Olasz Köztársaság Parlamentje elfogadta a történelmi nyelvi kisebbségek védelméről szóló CDLXXXII. törvényt, amelynek 2. §-a értelmében az ország területén élő albán, katalán, germán, görög, szlovén, horvát, francia, provanszál, friuli, ladin, okszitán/okcitán, valamint szárd nyelvek az állam különleges védelmét élvező státusszal bírnak (vö. 1. ábra). Mindenképp szükséges kiemelni, hogy e törvényi rendelkezés csak az őshonosnak számító történelmi nyelvi kisebbségeket óvja, és természetesen nem jelenti azt, hogy Olaszországon belül ne léteznének más – például afrikai, dél-amerikai vagy ázsiai –, akár nagyobb lélekszámú, a saját anyanyelvüket beszélő etnikumok is. Ez utóbbiak esetében azonban a 20.–21. századi bevándorlás egyik velejárójáról, s nem a hosszú generációk óta az olasz csizma területén élő történelmi gyökerű népcsoportokról beszélhetünk.

A regionális politika másik fontos alappillére nem kisebb jogszabály, mint maga az Olasz Köztársaság Alkotmánya, amelynek 116. §-a biztosítja Friuli–Venezia Giulia, Trentino–Alto Adige, Valle d’Aosta (magyarul gyakorta: Aosta-völgy), illetve Szardínia és Szicília speciális autonóm státuszát. Az első három esetében az alkotmány biztosította autonómia a helyi nyelvi kisebbségek védelme miatt bír jelentőséggel, míg az utóbbi kettőében a rendelkezés inkább gazdasági okokra vezethető vissza, s az adott térség felzárkóztatása érdekében fontos.

1. ábra

A történelmi nyelvi kisebbségek védelméről szóló 1999. évi CDLXXXII. törvény által nevesített nyelvek és azok területi elhelyezkedése Olaszország térképén

Az elemzés megkezdése előtt érdemes kiemelni, hogy az érintett pártokat – a kisebbségi létükből és a nyilvánvaló közös sorsukból fakadóan – nem elhanyagolható mértékű együttműködés köti össze. Ezeket az együttműködéseket és egyéb választási szövetségeket a következő oldalon található értelmező ábra szemlélteti (1. táblázat).

1. táblázat

Szakmai és választási együttműködés az egyes nemzeti kisebbségi pártok között

	Südtiroler Volkspartei	Union Valdôtaine	Partito Sardo d'Azione	Slovenska Skupnost
Südtiroler Volkspartei				
Union Valdôtaine	1			
Partito Sardo d'Azione	2	4		
Slovenska Skupnost	3	5	6	
1	Szakmai együttműködés 2012-től			
2	-----			
3	1 képviselői hely az SKK számára az SVP EP-listáján			
4	1984 (EP), 1989 (EP)			
5	1999 (Törvényhozás)			
6	1999 (Törvényhozás)			

A németajkú regionális pártok

Az első világháború során az antanthatalmak – több más területtel együtt – a történelmi értelemben vett egységes Tirol déli területeit az Olasz Királyságnak ígérték a katonai támogatásért cserébe. A háború lezárultát követően, a Saint-Germain-en-Laye-kastélyban 1919-ben aláírt békeszerződés értelmében a darabjaira hullt Osztrák–Magyar Monarchia dél-tiroli része – az előzetes ígérekhez híven – valóban olasz fennhatóság alá került, míg Nyugat- és Kelet-Tirol az első Osztrák Köztársaság szövetségi tartományává vált. A második világháborút követő 1946-os párizsi tárgyalások során megerősítették az 1919-es határokra vonatkozó döntést, és Dél-Tirol Olaszország területe maradt. Napjainkban közigazgatásilag teljes Dél-Tirol Trentino–Alto Adige tartomány részét képezi. A tartomány két autonóm megyére, az olaszajkú Trentóra (*Provincia Autonoma di Trento*) és a németajkú Bolzanóra (*Provincia Autonoma di Bolzano/Autonome Provinz Bozen*) oszlik, Trento, illetve Bolzano/Bozen megyeszékhelyekkel, amelyek közül Trento egyben a teljes tartomány székhelye is.

A terület jelenlegi politikai berendezkedésének a vizsgálatához vissza kell nyúlnunk Benito Mussolini fasiszta diktatúrájáig, amely a dél-tiroli osztrák identitás – ideértve a politikai és a kulturális mozgalmakat is – teljes eltörlését tűzte ki céljául. Ezt többek között az olaszajkú lakosságnak a – főként Bolzanóba történt – szervezett betelepítésén keresztül akarta elérni. A németajkú és a ladin lakosság érdekeit és kultúráját képviselő pártok és szervezetek csak a második világháború végét követően kezdhették meg ismét a működésüket. A Dél-tiroli Néppártot (*Südtiroler Volkspartei/Partito Popolare Sudtirolese*, SVP) 1945. május 8-án alapították meg, a bolzanói kereskedő, Erich

Ammon vezetésével: Ammon a fasizmussal szembeni ellenállás kötelékeiben harcolt több társával együtt hívta életre az új regionális szervezetet, amelynek szimbóluma a havasi gyopár lett. Az emblémája miatt a pártot ezért igen gyakran allegorikusan csak mint *das Edelweiss* [Havasi Gyopár] említik. A helyi népszerűségét és beágyazottságát jól szemlélteti, hogy a párt taglétszáma már 1945 szeptemberében ötvenezer fő volt (Holzer és Schwelger, 1998).

Amennyiben alaposabban szemügyre vesszük a pártot, azt láthatjuk, hogy annak kezdeti fejlődése tökéletesen megegyezik az országos nagypártokéval: a történelmi, ideológiai, filozófiai elődök jelentette gyökerekből táplálkozva, majd a fasizmus elleni harcok során szerzett morális presztízs által megerősödve, a demokrácia és a függetlenség kivívását követően jogi keretek közé szervezte az addigi illegális működését. E jelenség volt megfigyelhető a háború utáni valamennyi jelentősebb – úgy a kereszténydemokrata, mint a kommunista vagy éppen szocialista, republikánus és liberális – párt esetében is, amelyek a gyökereiket a Nemzeti Felszabadítási Bizottság (*Comitato di Liberazione Nazionale*, CLN) ernyője alatt vívott harcokból eredeztették.

Az SVP az *Andreas-Hofer-Bund* nevű dél-tiroli antifasizista ellenállási mozgalomból fejlődött ki, azonban a köztársaság kivívását követően sem érezhette úgy, hogy elérte volna a remélt függetlenséget, hiszen Dél-Tirol nem az anyaország, Ausztria, hanem Olaszország fennhatósága alatt maradt. Az 1946. szeptember 5-én Karl Gruber osztrák és Alcide De Gasperi olasz külügyminiszter által aláírt kétoldalú egyezmény Dél-Tirol számára területi autonómiát, Ausztria részére pedig védhatalmi jogokat biztosított (Berényi, 2016). Az olasz alkotmányozó nemzetgyűlés 1948-ban megerősítette az egyezményt, ám azt a helyi lakosság egy jelentős része nem találta elégségesnek. A következő években erőteljes, de békés természetű tiltakozási hullám indult el az *Edelweiss* szervezésében a területi autonómia kiszélesítése érdekében, amely 1957-ben, a Castel Firmiano/Schloss Sigmundskron településen a párt akkori elnöke, Silvius Magnago vezetésével lezajlott, mintegy 35.000 fős tüntetéssel érte el a csúcspontját (Holzer és Schwelger, 1998).

Mint az ebből is látható, az SVP deklaráltan békés és demokratikus eszközökkel küzdött a terület autonómiájáért. Léteztek azonban – kezdetben szervezetlen, majd az idő előrehaladtával egyre szervezettebbé váló – csoportok, amelyek mindezt radikálisabb eszközökkel kívánták elérni. Közéjük tartozott a Georg Klotz vezette *Befreiungsausschuss Südtirol* elnevezésű „terrorista” csoport, amely többnyire dinamittal elkövetett robbantásokkal hívta fel magára a figyelmet. Leopold Steurer történész álláspontja szerint a dél-tiroli radikálisok közel sem jelentették a lakosság reprezentatív hányadát. Azok sokkal inkább a már letűnt hitleri Németországhoz kötődő csoportot alkották, amelynek tagjai korábban a Wehrmacht kötelékében harcoltak és szereztek kitüntetések, később pedig – a leggyakrabban a hajdani Osztrák–Magyar Monarchia tiroli területein működő közrendvédelmi *Tiroler Schützen* mintájára létrejött – folklorisztikus és hagyományörző

Schützen egyesületek keretein belül lelt új követőkre (*L'Adige*, 1961. 1. o.). Georg Klotz hat gyereke közül egyedül Eva lépett politikai pályára, és 2007-ben életre hívta a *Süd-Tiroler Freiheit – Freies Bündnis für Tirol* nevű, szélsőségesen szeparatista pártot, amely napjainkban is a „Rómához lojális”-Dél-tiroli Néppárt ellenében politikázal.

A földrajzi terület autonómiatörekvéseinek következő lépcsőfoka az volt, amikor 1960-ban Ausztria – az SVP kezdeményezésére – az ENSZ New York-i közgyűlése elé terjesztette Dél-Tirolnak az Olaszország által nem kellő mértékben biztosított autonómiájával kapcsolatos ügyet. A világszervezet helyt adott Ausztria indítványának, és arra kötelezte a két államot, hogy a helyzet rendezése érdekében kezdjék meg a tárgyalásokat. Hosszas, kezdetben Ausztria és Olaszország, később az SVP és az olasz kormány között zajlott egyeztetések eredményeként kidolgoztak egy intézkedéscsomagot, s azt végül 1969-ben a dél-tiroli megyei közgyűlés is elfogadta. A döntés értelmében folytatódhatott az a törvényalkotási eljárás, amely az 1972. január 20-án hatályba lépett, immáron második autonómiatörvény megalkotásához vezetett. A szakértők ezt a pillanatot tekintik Dél-Tirol felvirágzása kezdetének. 1992-ben mindkét fél végrehajtottnak nyilvánította az 1969-es intézkedéscsomagot, s erről tájékoztatták az ENSZ akkori főtitkárát, Boutros Boutros-Ghalit is. A terület etnikumainak békés együttélését mi sem bizonyítja jobban, mint az 1995. május 19-én Rómában nagy sikerrel lezajlott olasz–osztrák csúcstalálkozó, amelyen Wolfgang Schüssel akkori osztrák külügyminiszter és alkancellár kijelentette, hogy „egy olyan időszakban, amelyben Európa egyéb régióiban a kisebbségek ellen irányuló intolerancia, idegengyűlölet és egyéb véres események ütnek fel a fejüket, a két érintett ország bölcsen belátta, hogy egy gonosz cselekedetből csakis további gonoszságok eredhetnek, ezért inkább a kölcsönös megegyezés irányába tekintett” (Luverà, 1996).

A dél-tiroli területi autonómia biztosítására létrejött bilaterális rendelkezések egyik figyelemre méltó eleme Trentino–Alto Adige tartomány vezetési és döntéshozatali mechanizmusa, amely az egyes népcsoportok közti tökéletes szimmetrián nyugszik. A területi autonómia érvényesítése, valamint a németajkú lakosság azonos jogainak biztosítása érdekében egy-egy ciklus első felében az egész tartomány elnöke az, aki Trento autonóm megye elnöke (Trento székhellyel), míg a ciklus második felében Bolzano autonóm megye elnöke (Bolzano székhellyel) (Berényi, 2016, 59. o.). A tartományi közgyűlés tagjait szintén a területi és kisebbségi autonómiák figyelembevételével választják meg: a két megye lakossága külön-külön megszavazza a saját közgyűlésük (a *Consiglio della Provincia Autonoma di Trento*, illetve a *Südtiroler Landtag*) 35 tagját, akik ezt követően az így 70 fős tartományi közgyűlés (*Consiglio Regionale del Trentino–Alto Adige/Regionalrat*) tagjaivá válnak. Fontos kiemelni, hogy – megelőzendő az etnikai választói csoportok arányának a külső beavatkozás révén történő megbontását – a megyei szintű választások során csak azok az állampolgárok bírnak aktív választójoggal, akik a választások kiírását megelőző négy évben a tartományban állandó, bejelentett lakcímmel rendelkeztek (Dabis, 2015).

Dél-Tirol esetében gyakorta csak a németajkú lakosokra gondolunk, és hajlamosak vagyunk megfeledkezni a ladin népességről, amely viszont szintén fontos – igaz, csekély létszámú – csoportja a tartomány teljes lakosságának. A tartományi rendelkezések azonban nem hagyják figyelmen kívül őket sem, mivel – eltekintve az arányosság elvétől – kötelezően előírják a ladin népcsoportnak a megyei vezetésben történő képviselését. Ugyanez a jogszabály előírja a nők kötelező és arányos képviselését is (Dabis, 2015, 36. o.).

Az SVP a megalakulásától kezdve, mondhatni töretlenül, az országot közel fél évszázadon át kormányzó Keresztény Demokráciát (*Democrazia Cristiana*, DC) tekintette az elsődleges szövetségeseinek. A DC 1992-es összeroppanását, majd széthullását követően az SVP a DC romjain létrejött Olasz Néppárttal (*Partito Popolare Italiano*, PPI) lépett választási koalícióra. A PPI balközépre történt későbbi betagozódása az SVP szövetségi politikáját is jelentősen befolyásolta, míg végül a 2000-es évekre a balközép Demokrata Párt (*Partito Democratico*, Pd) stabil szövetségese lett. Az SVP-nek a jobbközépről balközép irányú elmozdulása természetesen erős ellenérzést váltott ki az addigi ernyőszervezet jobbszélén, amely platformok fokozatosan leváltak róla. E csoportok egyfajta belső ellenzékként mindig is léteztek, azonban az 1992 előtti, sziklaszilárdnak tetsző politikai rendszerben nem tűnt szerencsésnek elkezdni egy komolyabb kiválási folyamatot. Az Olaszország korábbi kétpólusú pártstruktúráját (kereszténydemokrata–kommunista dialektika) 1992 és 1994 között megbontó politikai válság és az azt követő pártalakítási hullám ugyanakkor számukra is követendő példát kínált, és Dél-Tirolban gombamód szaporodtak el az új helyi nemzetiségi pártok.

Érdemes megemlíteni közülük a legelsőként alakult, ám napjainkra politikailag már jelentéktelenné vált jobbközép *BürgerUnion für Südtirol*. E párt a belső feszültségei következtében tovább szakadt, és kivált belőle a korábban már említett *Süd-Tiroler Freiheit*. Ez utóbbi képviseli a legradikálisabban Dél-Tirol elszakadásának ügyét, nyíltan felvállalva a véleményüket, amely szerint Dél-Tirol nem Olaszország része. Hasonlóképpen szót érdemel a *Die Freiheitlichen*, amely az előbbitől mérsékeltbb irányban helyezkedik el a térség politikai palettáján. A főbb európai irányvonalaknak megfelelően nem sokat váratott magára egy dél-tiroli zöld párt, a *Verdi-Grüne-Vërc* megalakulása sem (Dabis, 2015, 40. o.). A párt hivatalos nevében érdemes megfigyelni az olasz, német és ladin megnevezés egyidejű használatát, ugyanis ez az egyetlen szervezet, amely figyelmet fordított mindhárom népcsoport megjelenítésére. A 2008-as világgazdasági válság, amely globálisan megnövelte a proteszt pártok – így Olaszországban az 5 Csillag Mozgalom (*Movimento 5 Stelle*, M5S) – támogatottságát, természetesen Dél-Tirolban is nyomot hagyott a politika lakmuszpapírján. A megyében az M5S Paul Köllensperger informatikai nagyvállalkozón keresztül képviseltette magát, de amikor nézeteltérésbe került a pártvezetéssel, kivált a szervezeten, és saját pártot alapított *Team Köllensperger* (*Team K*) néven, amely azonban ideológiájában nem távolodott el az egykori anyapárt közvetlen demokráciát és rendszerkritikusságot hirdető elveitől.

Az évtizedek múlásával a megalakult pártok közül minden kétséget kizáróan a *Freiheitlichen* lett az, amely a legnagyobb százalékot tudta kiszakítani az SVP szavazótáborából, azonban mindez nem jelenti azt, hogy az SVP vezető szerepe veszélybe került volna Bolzano megyében. Napjainkban a dél-tiroli politikai tájkép úgy fest, hogy míg az SVP kiszámíthatóságot, a fennálló jogi keretek által biztosított autonómiát és stabilitást kínál a választók számára, addig mind a *Freiheitlichen*, mind a *Süd-Tiroler Freiheit* a szecesszionista gondolat hangsúlyozásával igyekszik – olykor egymással versengve – újabb szavazókat bevonni. A *Verdi-Grüne-Vërc* pedig egy némiképp közbenső megoldást javasol, mivel kritizálja ugyan az SVP által kivívott autonómiát és annak mértékét, mégis egy újratárgyalandó – sorrendben immáron a harmadik – autonómiaszerződés keretei között, de továbbra is Olaszország határain belül képzelettel a Dél-Tirol jövőjét (Dabis, 2015, 48–49. o.).

A 21. századra az SVP elsődleges belpolitikai célja az Olaszországban élő németajkú és ladin népesség nemzeti identitásának, önrendelkezési jogának, nyelvének és kultúrájának a megvédése lett, valamint e népcsoportok minél erősebb kapcsolattartása azzal a közép-európai kulturális térrel, amelyhez – szemben a Mediterráneumot megjelenítő Olaszországgal – mindig is sorolta Dél-Tirolt. Külpolitikájában a párt az egységes és föderális Európa nyelvi kisebbségeinek a minél nagyobb arányú védelme, valamint minél tágabb autonómiájának a segítése és kivívása mellett tesz hitet. Oktatási téren fontosnak tartja az anyanyelvi oktatás elősegítését, továbbá két idegen nyelv elsajátíttatását a köznevelési intézményekben.

Amikor az SVP alapvető politikai programpontjait vesszük szemügyre, nem szabad megfeledkezni a párt regionális voltáról, valamint az adott régió természeti értékeiről és kincseiről sem, amelyek közül elsősorban az Alpokat, a hegyi folyókat és patakokat, illetve a hozzájuk kötődő mezőgazdaságot, továbbá az alpesi turizmust kell kiemelni. Épp ezért a párt a környezetvédelem szükségességét, a megújuló energiaforrásokra épülő infrastruktúra növekedésének a támogatását, valamint – a szabadpiaci verseny fontosságának hangsúlyozása mellett – a mezőgazdasági termelés korszerűsítését szorgalmazza.

Az *Edelweiss* szociális téren a társadalom alapegységének a családot tekinti, amelynek védelmére kiemelt figyelmet fordít, és fontosnak tartja, hogy a nőket a férfikkal egyenrangú félként ismerjék el, ezért a programjában külön kitér a háztartásbeli asszonyok szerepére, akik – álláspontjuk szerint – a dolgozó nőekkel azonos társadalmi státuszt érdemelnek (Holzer és Schwelger, 1998).

Természetesen alapvető fontosságú kérdés, hogy a célkitűzéseit az SVP kivel vagy mely pártszövetség keretein belül tudja és kívánja érvényre juttatni. Dél-Tirol olaszajkú népessége javarészt a megyeszékhelyen, Bolzanóban koncentrálódik, és ott alkot többségi társadalmat (ők teszik ki a város lakosságának mintegy 75 százalékát). Ez a demográfiai adat erősen befolyásolja az olasz országos nagypártok helyi

választási stratégiáját is. Azok ugyanis a megyei szintű választások alkalmával – ahol tehát többségben vannak a németajkú szavazók – általában valamelyik nemzetiségi párttal hoznak létre szövetséget, míg Bolzanóban saját, olasz jelölteket állítanak, akik győzelmüket követően a nemzetiségi pártokkal koalícióban kormányozzák a várost. Nem volt ez másképp a 2020. október 4-én lezajlott bolzanói helyhatósági választáson sem, ahol ezúttal is az olaszajkú jelöltek kerültek be a második fordulóba, míg végül – nagyrészt az SVP támogatásának köszönhetően – a balközép Renzo Caramaschi nyerte el a polgármesteri széket. A 2018-as törvényhozási választások során és az azokat követő egyes tartományi vagy megyei megmérettetéseken, akárcsak az ország legtöbb tartományában, Dél-Tirolban is egyértelműen előretört a Matteo Salvini által vezetett jobb-jobbközép Liga (*Governo italiano. Ministero dell'Interno, 2018*), amellyel az SVP – hosszas és agresszív vitákat követően – végül koalíciókötésre kényszerült. Tehát a legutóbbi évek országos szintű politikai változásai úgy hozták, hogy bár ideológiájában és retorikájában az SVP továbbra is inkább a balközép térfélen helyezkedik el, helyi szinten az országos tendenciákhoz igazodott.

A frankofón regionalizmus

Mint a bevezetőben már utaltam rá, bár a németajkú sorstársánál kisebb létszámú, ám szintén fontos politikai befolyással bír Olaszországon belül az Aosta-völgyben a frankofón nemzeti kisebbség és a hozzá köthető politikai képviselő. Habár a két etnikum jelene erős hasonlóságokat mutat, a frankofón lakosság sorsa mégis másképp alakult: bizonyos szempontból talán könnyebben és békésebben, mint a németajkú nemzetiségé.

Történelmileg az Aosta-völgynek mind a francia-, mind az olaszajkú lakossága – a svájci kantonális mintát követve – inkább erős helyi, mintsem nemzeti (francia vagy olasz) identitással rendelkezett (Vizi, 2011). Így nem csoda, hogy az évszázadok során jelentős ellenállást mutatott mindennemű (akár Olaszország, akár Franciaország irányából érkező) centralizációs törekvessel szemben. Az ott élők mindig is arra törekedtek, hogy azok maradjanak, akik voltak: nem kívántak se franciává, se olaszvá válni, hanem meg kívánták őrizni az Aosta-völgyi identitásukat. Ez jelenti a kulcsot a földrajzi terület és lakossága modernkori történelmének és fejlődésének a megértéséhez.

A centralizációs törekvés már a 19. században megjelent a frissen egyesült Olaszország olasz–francia vegyes kultúrájú vezetése részéről is, azonban a csúcspontját minden bizonnyal a Mussolini-rezsim erőszakos nyelvi asszimilációs politikája idején érte el, így nem meglepő, ha az Aosta-völgy lakossága a rezsim térvesztését, majd bukását követően szinte azonnal követelni kezdte a decentralizációt. Erről a Nemzeti Felszabadítási Bizottság igyekezett is folyamatosan biztosítani a területen élő közösséget, és Mussolini bukása után az intézkedések sem vártak sokat magukra.

Az aostai ellenállás először az 1943-ban elfogadott chivassói nyilatkozatban adott hangot az autonómiára vonatkozó igényének, majd a fasizmus összeomlása nyomán felállt új olasz vezetés igencsak hamar, a tartomány autonóm státuszáról rendelkező 1945. évi DXLV. (IX. 7.) királyi helytartói rendeletben ismerte el a terület jogállását. A szabályozást Savoyai Umberto piemonti herceg, királyi helytartó alkotta meg, majd a Ferruccio Parri vezette olasz kormány fogadta el 1945. október 8-án. A helytartói rendelet tartalmát a frissen létrejött Olasz Köztársaság Alkotmányozó Nemzetgyűlése is jóváhagyta, és áldását adta a tartomány autonóm státuszára, amely végül 1946. február 26-tól lépett érvénybe. A terület autonómiáját az 1948. január 1-jén hatályba lépett alkotmány is megerősítette. A sürgős jóváhagyás okkal történt. Mint fentebb utaltam rá, az Aosta-völgy mindig is inkább erős helyi, mintsem francia vagy olasz identitással rendelkezett, ezért nem is annyira a Franciaországhoz vagy Olaszországhoz való tartozás jelentette az ottaniak számára a lényegi kérdést, mint inkább az autonómia elérése. Ezzel állt teljes átfedésben a háború utáni Olaszország vezetésének az érdeke; ők ugyanis határozottan féltették az ország területi integritását, és aggódtak a többségében frankofón népességű tartomány Franciaországhoz való esetleges közeledése miatt. Az autonómia megadásával a köztársaság egyben azt is biztosítani próbálta, hogy az Aosta-völgy ne kívánjon elszakadni.

Ez volt tehát az a történelmi és társadalmi kontextus, amelyben az olaszországi frankofón lakosság létrehozta a saját érdekérvényesítő erejét is: az Aosta-völgyi Uniót (*Union Valdôtaine/Unione Valdostana, UV*).² A párt a tartomány autonóm státuszát elismerő rendelet meghozatalát követő alig néhány napon belül, 1945. szeptember 13-án alakult meg.

Az UV politikai irányvonala, amely mindig is nagymértékben összefüggött az Aosta-völgyi identitással, három alapvető pilléren nyugszik: a frankofón identitás megőrzése az olasz állam keretei között; kötődés az Alpokhoz és a hegyvidéki életformához; az elért autonómia megőrzése és további erősítése (Cuaz, 1996, 183. o.). A párt mindig is igyekezett alkalmazkodni a helyi társadalom önrendelkezési igényeihez. A világszemléletét ugyancsak erőteljesen alakította a még a Nemzeti Felszabadítási Bizottság kötelékében, az Alpok vonulatai között vívott harcok alatt kialakult erős antifasiszta érzület. A CLN meghatározó jelenlétét – mind a tartományi, mind a pártvezetésben – mi sem szimbolizálja jobban, mint hogy a tartomány első, 1946. január 10-i gyűlését annak felgyelete alatt rendezték meg.

Fontos kiemelni az UV egy másik, igen jelentős tápgyökerét is, amely nem más, mint a köztársasági államformához való nagyfokú ragaszkodás. Ahogyan a kulturális és nyelvi értelemben vett anyaország, Franciaország rendkívül büszke a saját köztársasági

---

² Az *Union Valdôtaine*-nel összefüggő információk közléséhez alapvető segítségemre volt a párt hivatalos honlapjának a szervezet történelmét feldolgozó aloldala (*Union Valdôtaine*, 2005).

államformájára, úgy az Aosta-völgy is mindig erős köztársaságpárti érzelmeket táplált. Ezt bizonyítja, hogy a lakosság az 1946. június 2-i alkotmányos népszavazáson az országos átlagot meghaladó (63,5:36,5) arányban a köztársasági államforma mellett foglalt állást, nem utolsósorban az UV javaslatára.

Amennyiben a párt szövetségi rendszerét tesszük a vizsgálódásunk tárgyává, azt mondhatjuk, hogy – célorientáltságából fakadóan – soha nem tartotta fontosnak a politikai partner színezetét, inkább az volt fontos számára, hogy melyik partnerrel és miként érhető el egy meghatározott cél és a nagyobb mértékű önrendelkezés. A második világháborút követő választások közül az UV szinte valamennyiben a tartomány viszonylagos többséggel bíró politikai szervezete volt, azonban könnyen belátható, hogy ez a helyzet koalíciókényszert váltott ki. A megalakulását követően – tekintettel a Keresztény Demokrácia felívelésére is – az UV elsősorban a DC szövetségét kereste, azonban az idő múlásával egyre inkább úgy ítélte meg, hogy az Aosta-völgyi kereszténydemokraták a leginkább a római központ által elvárt álláspontot, s nem a területnek az UV által meghatározott érdekeit képviselik, ezért egyre gyakrabban fordult a baloldalhoz támogatásért. Ez a fajta jobb–bal ingamozgás általánosságban határozta meg az UV történetét, és nemegyszer vezetett pártszakadáshoz, majd újbóli egyesüléshez. Megemlíthető a párt balszárnyának az 1972-es kiválása, Aosta-völgyi Progresszív Unió (*Union Valdôtaine Progressiste/Unione Valdostana Progressista*, UVP) néven, amely a kereszténydemokraták soraiból helyi szinten ugyancsak kivált balszárnyal, a Demokratikus Néppárttal (*Democratici Popolari*, DP) lépett szövetségre. A történelmi hűség kedvéért kiemelendő, hogy 1976-ban az UV korábban szétvált platformjai ismét egyesültek.

Az UV koalíciós politikája szempontjából szintén hangsúlyozandó a viszonylag stabil együttműködés egy másik – mint a bevezető gondolatok között már utaltam rá – belső regionális formációval, a Szárd Akciópárttal, amellyel a hetvenes évektől meglévő választási szövetségükön keresztül mind 1984-ben (*Governo italiano. Ministero dell'Interno*, 1984), mind 1989-ben (*Governo italiano. Ministero dell'Interno*, 1989) sikerült egyenesen az Európai Parlamentbe juttatniuk egy képviselőt. Az Aosta-völgyi Unió és a Szárd Akciópárt esetében a történelmi-kulturális jellegből fakadó közelség és együttműködés egy izgalmas megfigyelési szempontot kínál, ugyanis az egykori Savoyai Hercegség hozzávetőleg Savoie és Alpes-Maritimes megye (ma Franciaország), továbbá Piemont, Liguria, Aosta-völgy és Szardínia tartomány (ma Olaszország) területén helyezkedett el. A jelenlegi két területnek, illetve azok domináns pártjainak az 1980-as évektől kialakult szövetsége mindenképpen egy történelmi, kulturális és politológiai érdekességnek tekinthető. Az Aosta-völgyi Unió szövetségi politikája szempontjából nem elhanyagolható a Dél-tiroli Néppárttal 2012-ben kötött szakmai együttműködése sem, amelynek célja, hogy a közös fellépés révén jobban ki tudják használni a két tartomány speciális státusza által kínált gazdasági és kulturális lehetőségeket, valamint erőteljesebben fel tudjanak lépni a közös érdekeik érvényesítéséért (Di Gennaro, 2012).

Általánosságban kijelenthető, hogy az 1992-es és 1994-es törvényhozási választások során az egész politikai elitet elsöprő, földcsuszamlásszerű változás egyáltalán nem, vagy csak minimálisan érintette az Aosta-völgy közéletét. Helyi szinten mindkét esetben az UV, illetve a koalíciós partnerei könyvelhettek el nagyobb sikereket az ott amúgy sem számottevő tradicionális olasz pártok kárára. A komolyabb változás a 2008-as gazdasági válsággal érkezett el, amely – mint arról már Dél-Tirol esetén is szó volt – elősegítette a rendszerellenesnek tekintett pártok lokális előretörését. Annak ellenére, hogy az 5 Csillag Mozgalom az Aosta-völgyi választókerületben jelentős sikereket könyvelhetett el, a tartományi vezetést nem befolyásolta lényegesen. Ugyanez jelenthető ki a 2018-as választásokat követő időszakról is, amely során a Liga az Aosta-völgyben is előretört ugyan, de az UV helyi jelentőségét érdemben nem csökkentette. A 2020. szeptember 20-án és 21-én lezajlott tartományi választások is ezt a tendenciát erősítették meg. A megmérettetésen a jobbközép Liga relatív többséget szerzett ugyan a tartományi közgyűlésben, a frankofón pártok – az országos balközép pártokkal kiegészülve – mégis folytathatták a tartomány kormányzását.

Napjainkra az UV érdeklődési körének csak egy részét képezik az autonómiaörekvések, valamint az önállóság kiszélesítése érdekében vívott kisebb-nagyobb csaták. Az utóbbi egy-másfél évtizedben a párt igen helyesen felismerte, hogy kizárólag az erdőgazdálkodásra és a turizmusra nem lehet egy szilárd gazdaságot építeni, ezért a figyelem egyre inkább az alpesi környezetben végzendő mezőgazdasági és állattenyésztési tevékenység megkönnyítésére és támogatására kezdett irányulni (Cuaz, 1996, 197–198. o.). Fontos még említést tenni a pártnak az autentikus környezet megóvására irányuló törekvéséről is. Az ENSZ által a hegyek nemzetközi évévé nyilvánított 2002 során az UV a témában felszólalt a világszervezet közgyűlése előtt, az április 20-án Saint-Vincent-ben tartott éves kongresszusát pedig az „Aosta-völgy és az Európai Unió – az alpesi lakosság esélyei a versenytársakkal szemben” témakörnek szentelte.

A szlovén regionalizmus

Országos viszonylatban a legkevésbé erős, ám helyi szinten mégis említésre méltó érdekképviseléssel rendelkező nemzeti kisebbség az Olaszország legkeletibb területein – Friuli–Venezia Giulia tartomány Udine, Gorizia és Trieszt megyéjében, összesen harminckét településen – őshonos szlovén anyanyelvű kisebbség, amelynek lélekszáma napjainkban alig ötvézezer főre becsülik. Ez a 60 milliós Olaszországban, de még az 1,2 milliós tartományban is csekélynek tekinthető. A szlovén nyelvet beszélők eredetileg a középkorban települtek a területre, és egyes megyékben – különösen Udinében – mind a mai napig őrzik a szlovén nyelv archaikus változatát, míg közvetítőnyelv gyanánt a mai irodalmi szlovént alkalmazzák (Kollár, 1999).

A szlovén nemzeti kisebbség annyiban különbözik a németajkútól és a frankofóntól, hogy míg az utóbbiak a többségi társadalmat alkotják az adott autonóm megyében vagy tartományban, addig Friuli–Venezia Giulia demográfiai szempontból egy viszonylag hagyományos olasz tartománynak számít, túlnyomó többségében olaszajkú – azon belül a friuli dialektust beszélő – lakosokkal, akik között kisebbségben élnek a szlovén anyanyelvűek.

A kortárs Olaszország együttélése e kisszámú nemzeti kisebbségével – legalábbis a 20. század során – alapvetően békétlennek bizonyult. A tartományt alkotó népek, népcsoportok kohabitációjában keletkezett anomáliák jobb megértéséhez a térség helytörténetének vázlatos megismerése nyújthatja a kulcsot. A mai olasz–szlovén határvidék többnemzetiségű természetéből fakadóan már az Osztrák–Magyar Monarchia alatt is etnikai ellentétek színtere volt. Amikor a terület még a Monarchia része volt, elsősorban Trieszt képezte az olasz irredentizmus áhított tárgyát; az első világháborút követően viszont – amikor az érintett területet Olaszországhoz csatolták – a délszláv irredenta mozgalmak követelték maguknak. A háború során az egyes frontok, majd azt követően az országhatárok eltolódásával hol az egyik, hol a másik népcsoport érezhette magát győztes pozícióban, és az éppen vesztesre álló nemzetiség elnyomása és megalázása szinte egyetlen esetben sem várattott magára.

Az olasz fasizmus alatt Benito Mussolini hírhedten erőszakos olaszosítási politikája – ahogy arról már szó esett Dél-Tirol és az Aosta-völgy esetében is – nem kímélte meg a szláv lakosságot sem. A Mussolini-rezsim többek között elrendelte minden szintű szlovén és/vagy horvát oktatási intézmény bezárását, betiltotta a szláv újságokat, elrendelte és kizárólagossá tette az olasz nyelv használatát a közhivatalokban, a bíróságokon, továbbá a postai sürgönyökben. A rezsim az egyének életének olyan aspektusaiba is beleszólást engedett magának, mint a kegyeleti ügyintézés, ugyanis betiltotta a szlovén vagy horvát nyelvű sírfeliratokat. Összefoglalva: minden, ami minimálisan is emlékeztetett a szláv identitásra, államellenes cselekménynek minősült, így nem meglepő, hogy az Államvédelmi Különleges Törvényszék (*Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato*, TSDS) több ízben is tartott kihelyezett ülést Triesztben. Arra vonatkozóan nem áll rendelkezésre pontos feljegyzés, hogy összesen hány szlovén vagy horvát nemzetiségű olasz állampolgárt ért valamilyen fokú sérelem a fasizmus alatt, azonban az bizonyos, hogy a TSDS összesen 131 – köztük 40 halálos – ítéletet hozott, együttesen 544 szlovén és horvát anyanyelvű személy ellen. 1927 és 1943 között egyetlen év sem telt el úgy, hogy ne szabott volna ki etnikai alapú ítéletet általa államellenesnek tekintett „bűncselekmények” miatt (Verginella, 2008, 18–22. o.).

Délszláv oldalról mindenképpen megemlítenedők a jugoszláv (főként horvát, szlovén és szerb) partizánoknak az olasz lakossággal szembeni agressziói. Az olasz államnak a cassibilei fegyverszüneti egyezményt követő 1943-as összeomlásától kezdve az érintett területen jugoszláv partizáncsapatok olasz katonai és civil foglyokat ejtettek, majd

különös kegyetlenséggel kivégezték őket. Mivel a környéket geológiai szempontból leginkább a karsztjelenségek határozzák meg, a legjellemzőbb kivégzési mód a foglyok több száz méter mély és rendkívül szűk (tányér/tölcsér alakú) karszttöbrökbe (olaszul: *foiba*, szlovénul: *fojbah*) való belelövése volt. A források nagy szórást mutatnak a tekintetben, hogy hány, a nép ellenségének kikiáltott és mindennemű megkülönböztetés nélkül, egységesen fasisztának bélyegzett olasz állampolgár lelhetett halálát a töbrökben. Egyes források 3 és 5 ezer fő közé teszik a kivégzettek számát, míg mások több mint 10 ezer főt említenek (Oliva, 2015. 70–81. o.). Az olasz és a jugoszláv „ítélkezések” *fascismo di confine* [határ menti fasizmus] és *massacro delle foibe* [karszttöbrökbeli mészárlás] néven kerültek be az érintett államok kollektív tudatába.

Az országhatárok rendezésére – és bizonyos tekintetben a súlyosan megnyomorított lelkek megnyugtatására – az Olaszország és a szövetséges hatalmak között aláírt 1947-es párizsi békeszerződés 21. §-a tett kísérletet azért, hogy Triesztet és környékét – ideértve a mai szlovén tengerpartot is – szabad területként jelölje meg. A szerződés a teljes területet egy brit és amerikai fennhatóság alá vont „A” és egy jugoszláv ellenőrzésű „B” zónára osztotta fel. Az 1954-es londoni egyezmény az „A” zónát végérvényesen Olaszország részévé nyilvánította, míg a „B” jugoszláv fennhatóság alá került. A Friuli–Venezia Giulia autonómiáját szabályozó statútumot – valamennyi jelenlegi autonóm tartomány közül utolsóként – az 1963. évi I. alkotmánymódosítással fogadták el.

A felsorolt szomorú történelmi események alapján bizonyos mértékig érthető, hogy az olasz állam és a szlovén kisebbség együttélését hosszú évtizedekig a kölcsönös hallgatás és elhallgatás, illetve szemlesütés határozta meg. Így aztán hiába alakult meg az autonómiatörvényt követően szinte azonnal, már 1963-ban a Szlovén Unió (*Slovenska Skupnost/Unione Slovena*, SSK) nevű nemzetiségi párt (*Slovenska Skupnost*, 2020), sokáig az országos nagypártok egyike sem lépett szoros kapcsolatba vele.

Az SSK főként abban különbözik az SVP-től és az UV-től, hogy míg azok mindig is az érintett területek többségi társadalmát képviselték, a szlovén nemzetiségi párt az autonóm tartományon belül egy tényleges kisebbségben élő etnikumot igyekezett képviselni. A párt már az 1963-as törvényhozási választások során önálló szlovén listát állított, ám nem jutott be a parlamentbe. Az 1992-es választások fordulópontot jelentettek az SSK életében, mert a Szárd Akciópárttal, az Aosta-völgyi Unióval, valamint a Dél-tiroli Néppártból éppen kivált *BürgerUnion für Südtirol*al együtt Föderalizmus (*Federalismo*) néven közös választási listát állított. A Föderalizmus egy képviselőt és egy szenátort tudott az olasz törvényhozás házaiba juttatni, azonban egyiküket sem az SSK delegálta (*Governo italiano. Ministero dell'Interno*, 1992). Az 1992–1994 közötti pártpolitikai válságot követően a szervezet – a dél-tiroli sorstársához hasonlóan – először a Keresztény Demokrácia romjain létrejött pártokkal, majd később (a pillanatnyi erőviszonyoknak megfelelően) a Demokrata Párttal ápolt szoros kapcsolatot. A magyar olvasók számára érdekes információ lehet, hogy a trieszti székhelyű, világhírű olasz kávéipari céget,

az Illycaffè S.p.A.-t vezető – magyar származású – Illy család egyik kiemelkedő sarja, Riccardo Illy (Demokrata Párt) 2003-ban az SSK hathatós támogatásával lett Friuli–Venezia Giulia elnöke, és kormányozta a tartományt egészen 2008-ig. A többi nemzetiségi párttal történő szövetség vonatkozásában fontos megemlíteni, hogy az európai parlamenti megmérettetések alkalmával az SSK egy jelöltje 1999 óta mindig helyet kap a *Süd-Tiroler Volkspartei* listáján, amely ily módon kíván hozzájárulni az olaszországi szlovén kisebbség európai szintű képviseletéhez.

Mint a fentiekből is kiderül, a 20. század utolsó évtizede óta az olasz határsáv politikai attitűdje is többnyire nyugalmat és viszonylagos harmóniát mutat, azonban a lelki megnyugvást követő „határrendészeti” békességre Szlovénia 2004-es európai uniós, sőt inkább a 2007-es schengeni csatlakozásáig várni kellett. 2007. december 20-án éjszaka olaszok és szlovének tömegei együtt ünnepelték a Gorizia (Olaszország) és Nova Gorica (Szlovénia) közötti fizikai határok lehullását, illetve – ahogy az Európai Bizottság akkori elnöke, José Manuel Durão Barroso fogalmazott – „az utolsó akadály elgördülését a béke, a szabadság és az európai egység elől” (Segatti és Guglielmi, 2008).

Összegzés

A tanulmányban megpróbáltam vázlatosan bemutatni az Olaszországban a legnagyobb politikai és társadalmi súllyal jelen lévő három nemzeti kisebbség – a németajkú, a frankofón és a szlovén népcsoport – esetenként rögzös, máskor viszonylag könnyebb útját a jelenleg érvényben lévő autonómiáig. A leírás alapján egy alapvetően harmonikus kép bontakozik ki az olaszországi nyelvi kisebbségek és az olasz lakosság mai együttéléséről. Talán felesleges megemlíteni, hogy ez az együttlét sem tökéletesen felhőtlen, bár valóban békésebb, mint a világ sok más országában. Felmerül tehát a kérdés, hogy ez a kedvezőbb helyzet vajon miből fakad. Erre számos választ adhatunk. Kiemelhetjük, hogy az olasz lakosság napjainkra kialakult befogadó attitűdje a történelem során tapasztalt elnyomatottságból ered; arra is emlékeztethetünk, hogy szerte a világban számos olasz állampolgár alkot ma is kisebbséget (elég csak az amerikai kontinens olasz kisebbségeire gondolnunk); szintén izgalmas megfigyelési szempontot kínál az a nézet, amely szerint az olasz társadalom felismerte a saját nyelvi dialektális voltát (azaz a számos nyelvjárását), amely miatt az országban – eltekintve ezúttal a sztenderd olasztól – nem létezik egy többségi társadalom, mivel minden régió egyfajta nyelvi kisebbséget is alkot egyben.

Meglátásom szerint a fenti, többnyire szociális vagy nyelvészeti megközelítések mind figyelembe veendőek egy elemzés során, azonban fontos lehet két egzaktabb – a biztonságpolitikai és a gazdasági – szempontot is beemlíteni jelen értelmezési keretek közé. Bár az olasz társadalom toleranciaszintje nem feltétlenül jobb más többségi társadalomakénál, a hivatalos olasz politikai vezetés párthovatartozástól függetlenül felismerte,

hogy az autonómia biztosítása sokkal kevesebb belbiztonsági kockázatot hordoz, mint annak megtagadása. Ez utóbbi eklatáns példája a dél-tiroli intézkedéscsomag végrehajtása: míg az ottani terrorcselekményeknek 1956 és 1989 között több tucatnyian estek áldozatul, addig napjainkra – az autonómia biztosításával – az ott élő népcsoportok viszonylagos békében és megkérdőjelezhetetlen prosperitásban élnek. Az európai integráció láthatóan átértelmezte a határvidék fogalmát is. A határok lehullásával az egykori periferikus térségek a szomszédos országokkal történő kereskedelemnek és gazdasági kapcsolatoknak köszönhetően napjainkra központi szerepet kaptak, és különösen igaz ez, ha a szomszédos ország beszélt nyelve megegyezik a határsáv uralkodó nyelvével.

Gazdasági-kereskedelmi megközelítésből azt láthatjuk, hogy az Eurostat 2020 márciusában publikált adatai szerint Olaszországban belül az egy főre eső GDP összege Dél-Tirolban és az Aosta-völgyben a legmagasabb (az európai átlag 156, illetve 128 százaléka). Dél-Tirol ezzel európai összehasonlításban is a leggazdagabb húsz régió között foglal helyet (*Eurostat*, 2018). Ezek a kedvező adatok nagyrészt annak köszönhetőek, hogy Dél-Tirol és az Aosta-völgy virágzó kereskedelmi kapcsolatokat ápol a nyelvi-kulturális anyaországával, de a társadalmi és gazdasági fejlődésük szempontjából láthatóan nem mellékes, hogy az olasz állam milyen mértékben facilitálja az autonómiatörekvéseiket. A gazdasági fejlődés természetesen jelentős mértékben az Európai Unió égisze alatt létrehozott eurorégióknak is köszönhető. Ezek között megemlítendő a Tirol–Dél-Tirol–Trentino eurorégió, az Aosta-völgy bevonásával megvalósult Espace Mont-Blanc eurorégió, illetve az Alpok–Adria Munkaközösség. Bár az ez utóbbi által lefedett terület még nem tartozik Európa legfejlettebb régiói közé, ám bizonyosan nagy szereppel bír mind az olasz, mind a szlovén határ menti térség felzárkóztatásában.

Amikor az egyes európai országokban autonómiatörekvésekről esik szó, minden bizonnyal ezeket az olaszországi szempontokat és tapasztalatokat is érdemes figyelembe vennünk, hiszen az érintett felek múltban elkövetett hibáiból okulhatunk, a jelenük pedig értékes minta lehet mindannyiunk számára.

Irodalomjegyzék

- Berényi Márk (2016). Az olasz alkotmányreform-folyamat főbb aspektusai, avagy búcsú a szimmetrikus bikameralizmustól. *Külügyi Szemle*, 15(1), 54–67.
- Cuaz, Marco (1996). *Alle radici di un'identità*. Aosta: Le Château Edizioni.
- Dabis Attila (2015). The South Tyrolean Party System. *Minority Studies*, (17), 33–52.
- Di Gennaro, Edoardo (2012). Territori „speciali”, un parro per il futuro delle autonomie. *TrentoToday*. A letöltés ideje: 2020. szeptember 1. <http://www.trentotoday.it/cronaca/rossi-svp-uv-difesa-autonomie-speciali.html>.
- Eurostat* (2018). GDP per capita in EU regions. A letöltés ideje: 2020. szeptember 1. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/10474907/1-05032020-AP-EN.pdf/81807e19-e4c8-2e53-c98a-933f5bf30f58>.

- Gianni, Oliva (2015). *Foibe. Le stragi negate degli italiani della Venezia Giulia e dell'Istria*. Milánó: Mondadori.
- Governo italiano. Ministero dell'Interno (1984). Archivio storico delle elezioni. A letöltés ideje: 2020. szeptember 1. <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=E&dte=17/06/1984&tpa=Y&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>.
- Governo italiano. Ministero dell'Interno (1989). Archivio storico delle elezioni. A letöltés ideje: 2020. szeptember 1. <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=E&dte=18/06/1989&tpa=Y&tpe=I&lev0=0&levsut0=0&lev1=5&levsut1=1&ne1=5&es0=S&es1=S&ms=S>.
- Governo italiano. Ministero dell'Interno (1992). Archivio storico delle elezioni. A letöltés ideje: 2020. szeptember 1. <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=C&dte=05/04/1992&tpa=I&tpe=I&lev0=0&levsut0=0&lev1=11&levsut1=1&ne1=11&es0=S&es1=S&ms=S>.
- Governo italiano. Ministero dell'Interno (2018). Archivio storico delle elezioni. A letöltés ideje: 2020. szeptember 1. <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=C&dte=04/03/2018&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>.
- Holzer, Anton és Schwelger, Barbara (1998). The Südtiroler Volkspartei: A Hegemonic Ethnoregionalist Party. In Lieven De Winter és Huri Türsan (szerk.), *Regionalist Parties in Western Europe* (158–173. o.).
- Kollár Anna (1999). Nyelvi kisebbségek Olaszországban. In Bakonyi Géza, Farkas Mária, Fogarasi Miklós (szerk.), *Acta Romanica* (217–230. o.).
- L'Adige (1961). Trentaquattro cariche di dinamite fatte esplodere ieri in Alto Adige. (Június 12.).
- Luverà, Bruno (1996). *Oltre il confine*. Bologna: Il Mulino.
- Müller-Rommel, Ferdinand (1998). Theoretical Considerations and Framework of Analysis. In Lieven De Winter és Huri Türsan (szerk.), *Regionalist Parties in Western Europe* (17–27. o.).
- Sartori, Giovanni (1976). *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Segatti, Paolo és Guglielmi, Simona (2008). Stato, regione, Europa. In Paolo Segatti (szerk.), *Lingua e identità in una regione plurale. Il punto di vista di Friulani, Giuliani e Sloveni* (93–115. o.).
- Slovenska Skupnost (2020). Slovenska Skupnost. A letöltés ideje: 2020. szeptember 1. <http://www.slovenskaskupnost.org>.
- Union Valdôtaine (2005). L'Union Valdôtaine, une présence longue de 60 ans. A letöltés ideje: 2020. szeptember 1. <https://www.unionvaldotaine.org/datapage.asp?id=30&l=1>.
- Verginella, Marta (2008). *Il confine degli altri. La questione giuliana e la memoria slovena*. Róma: Donzelli Editore.
- Vizi Balázs (2007). Regionális, kisebbségi politikai mozgalmak és az európai integráció. In Szarka László, Vizi Balázs, Majtényi Balázs és Kántor Zoltán (szerk.), *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában* (324–333. o.).
- Vizi Balázs (2011). Valle d'Aosta tartomány és az alkotmányos reform. *Kisebbségkutatás*, 20(3), 361–377. o.

Üzbegisztán új szerepkörben?

A mirzijojevi nyitás politikája

Uzbekistan in a New Role? The Policy of Opening-up of Mirziyoyev

---

Gyene Pál

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2020.4.03

Összefoglaló: A jelen tanulmányban a mirzijojevi reformfolyamat mérlegének megvonására tesz kísérletet. Bízom benne, hogy az elnöki utódlás óta eltelt csaknem négy év már megfelelő időtávot kínál ahhoz, hogy a napi politikán túlmutató tendenciákra vonatkozó következtetéseket is le lehessen vonni a reformok alapvető irányát és mélységét illetően. Az elemzés során a mirzijojevi kurzus bizonyos belpolitikai aspektusaira is kitérek, de a nagyobb teret a külpolitikai „nyitásnak” szentelem. Az Üzbegisztánban lezajlott liberalizáció (és nem demokratizálódás!) folyamata ugyanis – különösen a koronavírus-járvány teremtette mostani nemzetközi krízishelyzetben – meglátásom szerint könnyen visszafordítható, és kevéssé érintette az autoriter üzbég politikai rendszer hatalmi „mélystruktúráit”. Ezzel szemben a külpolitikai nyitás programja alapvetően változtathatja meg a regionális versengés és kooperáció dinamikáját a posztszovjet Közép-Ázsiában.

Kulcsszavak: Savkat Mirzijojev, Üzbegisztán, reform, külpolitikai nyitás, Közép-Ázsia

Abstract: *Hereby in my present study I attempt to evaluate the ongoing reform process under the presidency of Shavkat Mirziyoyev. I hope that the almost four years that have passed since the succession of the President already offer a sufficient period of time to draw conclusions about trends beyond day-to-day politics in terms of the basic direction and depth of reforms. During the study, I also cover certain domestic political aspects of the Mirziyoyev presidency, but I intend to devote more space to foreign policy of „opening up”. The process of liberalisation (and not democratisation!) in the domestic political field – especially in the current crisis caused by the coronavirus pandemic – is, in my view, easily reversible and fundamentally had little effect on the “deep power structures” of the authoritarian Uzbek political system. In contrast, the foreign opening policy could fundamentally change the dynamics of regional competition and cooperation in post-Soviet Central Asia.*

Keywords: *Shavkat Mirziyoyev, Uzbekistan, reform, foreign opening policy, Central Asia*

Problémafelvetés – a mirzijojevi reform agenda vizsgálatának relevanciája

Ahogy e sorok szerzője egy korábbi, a *Külügyi Szemle* hasábjain megjelent tanulmányában (Gyene, 2017a, 72. o.) írta, Üzbegisztán a maga harmincmilliós népességével a posztszovjet közép-ázsiai régió „legnépesebb és katonailag is legerősebb” állama. „Határai között található a térség egykori civilizációs központjai közül a legjelentékenyebbeket, és a cári, valamint a szovjet időkben is Taskent volt a Turkesztáni

Főkörmányzóság fővárosa, illetve a szovjet Közép-Ázsia legfontosabb adminisztrációs és logisztikai központja. Így tehát Kazahsztán mellett Üzbegisztán aspirálhat a legnagyobb eséllyel a regionális köztársaságok közötti vezető szerepre."

Azonban sokan úgy érezhették, hogy – legalábbis az ország függetlenségének első 25 évében, Iszlom Karimov elnöksége alatt – ez a potenciál nagyobb részt kiaknázatlan maradt. Abban konszenzus uralkodik az elemzők között, hogy Karimov elnöksége alatt Üzbegisztán lényegében egy represszív rendőrállam volt; a szakértők a világ egyik legelnyomóbb politikai diktatúrájaként tartották számon az akkori rezsimit (Collins, 2006; Kangas, 2002; Melvin, 2000; Fierman, 1997). A még közép-ázsiai mércével is drákói szigornak számító belpolitika mellett a Karimov-kormányzat a külügyek terén is meglehetősen elzárkózó politikát folytatott: az ország – Türkmenisztánhoz hasonlóan – igyekezett távol tartani magát a szuverenitását esetlegesen csorbító regionális integrációktól,¹ és a multilaterális együttműködések helyett a kétoldalú államközi kapcsolatokat preferálta (Asiryán, 2019).

Bár az első elnök fennen hangoztatott „multivektorális” külpolitikájának kétségtelenül voltak eredményei, mindenekelőtt a Karimov számára minden prioritást felülíró rezsimstabilitás fenntartása terén, Üzbegisztán az elhunyt államfő uralmának utolsó éveire igencsak elszigetelődött a nemzetközi színtéren. Megromlott a kapcsolata a nagyhatalmakkal is: az Amerikai Egyesült Államokkal igazán látványosan 2005-től, az andizsáni mérszárhlást követően, Oroszországgal pedig 2012-től, amikor Karimov kiléptette országát a KBSZSZ védelmi együttműködéséből. Emellett Taskent viszonyát súlyos feszültségek terhelték szinte valamennyi szomszédjával, különösen Kirgizisztánnal, a határvidék és határ menti enklávék sorsa (Baumgartner, 2017), Tádzsikisztánnal pedig elsősorban a vízmegosztási viták miatt (Hammond, 2018).

A 2016-ban elhunyt Karimov elnök örökébe lépő Savkat Mirzijojevet sokan csupán súlytalan átmeneti figurának vagy egyenesen Rusztem Inojatov titkosszolgálati főnök bábjának tartották, és az elemzők körében az volt az uralkodó vélekedés – s azt a jelen tanulmány szerzője is osztotta (Gyene, 2017) –, hogy az új államfő hatalomgyakorlása során minden téren alapvetően a Karimov-korszakkal való kontinuitás fog dominálni (Tsereteli, 2018; Abdurasulov, 2016; Marat, 2016). Valójában mindkét prognózis tévesnek bizonyult. Mirzijojev politikailag meglepően autonóm és kezdeményező aktornak bizonyult, aki nemcsak a saját személyi hatalmát konszolidálta rövid idő alatt sikeresen, de széles horizonton látott hozzá a Karimov-rendszer megreformálásának is.

---

¹ Üzbegisztán azon kevés országok egyike, amelyek még nem tagjai a Kereskedelmi Világszervezetnek (*Xinhua.net*, 2019). Elhúzódo tárgyalások után is csak megfigyelői státusza van az Eurázsiai Gazdasági Unióban (Hashimova, 2020a). 2012-ben kilépett a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetének (*Collective Security Treaty Organization*, KBSZSZ) védelmi célú együttműködéséből – ráadásul már másodsorra, ugyanis 1999-ben már egyszer felfüggesztette a tagságát, majd 2005-ben újból belépett a szervezetbe (Litovkin, 2012).

A jelen tanulmányban a mirzijojevi reformfolyamat mérlegének megvonására teszek kísérletet. Bízom benne, hogy az elnöki utódlás óta eltelt csaknem négy év már megfelelő időtávot kínál ahhoz, hogy a napi politikán túlmutató tendenciákra vonatkozó következtetéseket lehessen levonni mind a reformok alapvető irányát, mind a mélységüket illetően. A tanulmányban a mirzijojevi kurzus bizonyos belpolitikai aspektusaira is kitérek, de nagyobb teret a külpolitikai „nyitásnak” szentelek. A belpolitikai téren történt liberalizáció (és nem demokratizálódás!) folyamata ugyanis – különösen a mostani koronavírus-járvány teremtette nemzetközi krízishelyzetben – a meglátásom szerint könnyen visszafordítható, és alapvetően kevésbé érintette az autoriter üzbég politikai rendszer hatalmi „mélystruktúráit”. Ezzel szemben a külpolitikai nyitás programja alapvetően változtathatja meg a regionális versengés és kooperáció dinamikáját a poszt-szovjet Közép-Ázsiában.

Mirzijojev elnöksége: hatalmi konszolidáció és korlátozott liberalizáció

A rezsim „személyközpontú” jellege miatt Iszlom Karimov elnök halála esetére – amely végül valamikor 2016. augusztus 27. és szeptember 2. között következett be² – számos elemző elszabaduló káoszt és politikai földindulást prognosztizált (Doody, 2019; Abdurasulov, 2016; Snow, 2016). Ehhez képest kiderült, hogy a türkménisztáni – és mint az azóta eltelt időszak megmutatta – a kazahsztáni forgatókönyvhöz hasonlóan, az üzbegisztáni elnöki utódlást is teljesen zökkenőmentesen sikerült levezényelni.

Pedig Türkmenisztántól eltérően³ – de a kazah példához némiképp hasonlóan – Mirzijojevnek számolnia kellett elődjének politikai ambíciókat is dédelgető lányával mint lehetséges riválissal. Ugyanakkor kétségtelen, hogy Karimov idősebb lánya, Gülnara, lényegesen kevésbé volt politikailag komolyan vehető karakter, mint Kazahsztánban Dariga Nazarbajeva.⁴ Gülnara Karimovát korrupciós vádak – továbbá vélhetően a szervezett

2 Az államfő augusztus 27-én lett komolyan rosszul: minden valószínűség szerint agyvérzést kapott – egyes feltételezések szerint nem kizárható, hogy már akkor meghalt. A halál pontos időpontjáról csak találgathatunk, de szeptember 2-án már három forrás – köztük a török miniszterelnök és a grúz elnök – is hírt adott róla. Helyi idő szerint este fél tízkor üzbég részről hivatalosan is elismerték Karimov halálát (*The Telegraph*, 2016; Orozobekova, 2016).

3 A 2006-ban elhunyt Szaparmurat Nyijazov „Türkmenbasinak” van ugyan egy fia, azonban a playboy életmódot folytató Murattal apja vélhetően nem ápolt túl jó személyes kapcsolatot, mivel a fiút még Türkmenbasi életében minden tisztségétől megfosztották, így az elnöki utódlásnál fel sem merült a neve (Peyrouse, 2012). Ugyanakkor országszerte tartja magát az a híresztelés, miszerint az elhunyt államfő örökébe lépett Gurbanguli Berdimuhammedov (a korábbi egészségügyi miniszter) valójában Nyijazov törvénytelen fia, amit főként a kettejük közötti valóban meghökkentő fizikai hasonlóságra alapoznak. Más vélemények szerint e pletykát Berdimuhammedov épp azért terjesztette, hogy általa valamiféle kvázi dinasztikus legitimációra tegyen szert. A kvázi dinasztikus utódlás lehetőségét ez esetben tehát nem lehet teljességgel kizárni (*BBC News*, 2007).

4 Dariga Nazarbajeva a kétezres évek derekán a férje – az azóta már elhunyt Rahat Alijev –

bűnözés köreivel ápolt kapcsolatai és magánéleti botrányai – miatt már édesapja életében házi őrizetbe helyezték. 2019-ben pedig – máig sem teljesen tisztázott okokból – az öt éves házi őrizetből börtönbe hurcolták. A legfrissebb hírek szerint a bíróság pénzmossa és egyéb pénzügyi visszaélések vádjával zárt tárgyaláson 13 évi börtönbüntetésre ítélte, a kormányzat pedig Karimova Svájcba menekített vagyonát próbálja megkaparintani (Putz, 2020a).

Az üzberg rezsim berkeiben Karimovnál lényegesen fajsúlyosabb figurának számított Rusztem Inojatov, Karimov titkosszolgálatának mindenható vezetője, akit az elnök halála után sokan a tulajdonképpeni „királycsinálónak” tartottak (Marat, 2016). Nem mellesleg, a legtöbben az ő kezét sejtették Gülনারának a hatalom közeléből történt elmozdítása mögött is (*Настоящее Время*, 2019). Ehhez képest igencsak meglepő volt, hogy Mirzijojev a hatalomra kerülése után másfél évvel lemondatta posztjáról az üzberg rezsim addigi „szürke eminenciásának” tartott Inojatovot – ami bizonyára döntő jelentőségű lépés volt a saját személyi hatalma tartós konszolidációja irányába (*Eurasianet.org*, 2018). 2018 februárja óta már háromszor történt személycsere a legfőbb ügyészi poszton is, akinek hivatalából 2019 márciusában 1200 tisztviselőt bocsátottak el. Ők zömében még a karimovi/inojatovi éra káderei voltak (*Eurasianet.org*, 2019).

A Mirzijojev hatalomra kerülését követő időszak tehát korántsem volt mentes a nagyarányú politikai tisztogatástól. Ugyanakkor az új elnök a hivatalba lépése óta a politikai liberalizáció ígérését hordozó látványos gesztusokat tett, sőt – elsősorban gazdasági téren – talán néhány mélyreható reformintézkedést is hozott. A beiktatását követően, 2016 szeptembere és decembere között, több ezer elítélt számára amnesztiát rendelt el (*RFE/RL*, 2017); köztük olyan politikai foglyok is kiszabadultak, mint az 1999 óta raboskodó Muhammad Bekjanov újságíró (Doody, 2019). Feloldották számos emberi jogi csoport honlapjának, illetve nemzetközi híroldalnak a blokkolását, noha ez alól például az amerikai kormány által finanszírozott *Szabad Európa Rádió* (*RadioFreeEurope/RadioLiberty*) kivétel maradt (Agayev, 2019). Ezzel együtt, a Riporterek Határok Nélkül nevű nemzetközi szervezet jelentése szerint a jelenlegi üzberg rezsim a korábbiaknál lényegesen szélesebb teret enged a médiaszabadságnak: ellenzéki médiumok már olyan érzékeny témákról is beszámolhatnak, mint a kormányzati korrupció, és külföldi újságírókat is beengednek az országba (*Reporters Without Borders*, 2020). 2018 februárjától általánosságban is megkönnyítették a külföldi állampolgárok beutazását (immár 65

---

hatalmi játszmái miatt átmenetileg szintén kiesett édesapja kegyeiből, de 2019 márciusában, Nazarbajev lemondásakor, a szenátus (a kazahsztáni törvényhozás második kamarája) házelnökévé lépett elő, s ezzel a kazah alkotmány értelmében az – akkor még csak ügyvezető – államfő, Kaszim-Zsomart Tokajev tulajdonképpeni helyettese lett. Ugyanakkor 2020 májusában Tokajev lemondatta Darigát a házelnöki pozícióból (Putz, 2020b). A kazah politikai rendszer színpalái mögé elég nehéz belátni, de nem kizárható, hogy a – Mirzijojevhez hasonlóan – kezdetben átmeneti bábfigurának tartott Tokajev, ha üzberg „kollégájánál” valamivel finomabb eszközökkel is, de szintén eltávolítja elődje családtagjait a hatalom közeléből.

államból, többek között Magyarországról is vízummentesen lehet 30 napot meg nem haladó időtartamra beutazni az országba turisztikai céllal), az üzbég állampolgárok számára pedig megszüntették a kiutazási vízumra vonatkozó, még a szovjet időszakból megörökölt, adminisztratív kötelezettséget (Putz, 2019a). Ugyanakkor a lakosság és a munkaerő mobilitását gátló „belső útlevelek” (ún. *propiskák*) – szintén a Szovjetunióból örökölt – rendszere továbbra is érvényben van, és a gazdasági liberalizáció akadályának tekinthető (Seitz, 2020).

A Mirzijojev-kormányzat a gazdasági liberalizáció terén is komoly eredményeket könyvelhetett el. 2017 szeptemberében – már egy régóta várt lépésként – konvertibilissé tették az üzbég nemzeti valutát, a szomot. Ez azonban az üzbég fizetőeszköz nagyarányú devalvációjával járt együtt (1 dollár az addigi 4000-ról a duplájára, 8000 szomra ugrott). A hirtelen megnövekedett készpénzigénnyel az üzbég bankrendszer nem egykönnyen tudott megbirkózni, de a valutareform elsősorban a feketepiacra jelentett súlyos csapást (*EurasiaNet*, 2017a). Napjainkban viszont már a hosszabb távú eredmények érezhetőek: turistaként szinte bármely üzbég nagyváros bankjaiban lehet amerikai dollárt, illetve eurót váltani, sőt külföldi bankkártyával is lehet a készpénzkiadó automatákat használni, ami korábban szintén nem volt jellemző.

Üzbegisztán 2019 júniusában egy 500 millió dolláros hitelben részesült a Világbanktól, amelynek a feltétele volt többek között a széles körben alkalmazott kényszermunka⁵ visszaszorítása az ország nemzetgazdaságának a gerincét jelentő gyapotszektorban (Doody, 2019). A gyapotföldeken történő gyermekmunkát elviekben már 2014-ben, tehát még Karimov elnöksége alatt megtiltották. 2017 és 2020 között lényegében teljes egészében privatizálták a gyapotszektor addig domináló nagy állami termelőszövetkezeteket, eltörölték a kötelező állami beszolgáltatási kvótákat, illetve a központilag megszabott felvásárlási árat is. Ennek ellenére az Uzbek Forum for Human Rights (a berlini központtal működő üzbég emberi jogi szervezet) 2019. évi jelentése szerint a kényszermunka alkalmazását még akkorra sem számolták fel teljesen (*Uzbek Forum for Human Rights*, 2019).

A privatizáció azonban nemcsak a gyapotszektorra terjedt ki. 2019-ben a Mirzijojev-kormányzat további 240 állami vállalat magánosítását jelentette be, s a lépéssel az állami vállalatok számát mintegy 50 százalékkal tervezték csökkenteni (Zakirov, 2019). A külföldi működőtőke-befektetések a privatizációs hullám megindulása óta csaknem

5 Az üzbég gyapottermelés 60 százalékát még a kétezres évek derekán is a *sirkat*nak nevezett állami termelőszövetkezetek adták. E térszekben elvileg a parasztnak részesedésük volt, ám a gyakorlatban a nyomott állami felvásárlási árak miatt a legtöbb szövetkezet veszteséget termelt. Az állam a magángazdaságok számára is kötelező jelleggel előírhatja a gyapottermesztést, elégtelen termésmennyiség esetén pedig akár vissza is veheti a földet. Az is általánosnak tekinthető gyakorlat volt, hogy betakarítási időszakban az iskolák tanulóit, de az állami közalkalmazottakat is kivezényelték, hogy „társadalmi munkában” a gyapotföldeken dolgozzanak (*International Crisis Group*, 2005).

megnégyszereződtek az országban (*The Economist*, 2019a). A liberalizáció látványos eredményei hatására a *The Economist* magazin a 2019-es éves jelentésében egyenesen Üzbegisztánnak ítélte a politikai és gazdasági reformok terén a világ államai közül a legtöbbet előrelépettnak járó „Év országa” címet (*The Economist*, 2019b).

A kétségbevonhatatlan gazdasági és a kisebb mértékű politikai liberalizálódás azonban aligha jelenti egyszersmind az üzbég politikai rendszer demokratizálódását. A pártrendszer például érdemben nem lett kompetitívabb jellegű Mirzijojev hatalomra kerülése óta: például egyetlen új ellenzéki pártot sem jegyeztek be, a parlamenti formációk egyike sem merné „ellenzékiként” meghatározni magát, és valamennyien az elnököt támogatják.⁶ A pártpolitikai horizonton a 2019-es parlamenti választásokon sem tűntek fel új szereplők, lényegében ugyanazok az elnöki pártok jutottak be a törvényhozásba, mint 2014-ben (Putz, 2020c). A nagyarányú politikai tisztogatások dacára a politikai rendszer aligha lett kevésbé korrupt vagy nepotista jellegű: az elnöki adminisztrációt, illetve a kulcsfontosságú biztonsági szervet, az elnöki gárdát most Mirzijojev két veje, Ojbek Turszunov és Otabek Sahanov vezeti (Doody, 2019). De az elnök lánya, Szaida Mirzijojeva is vállalt már politikai szerepet: ő áll az Információs és Tömegtájékoztatási Ügynökség élén, amelynek elsődleges feladata az „országimázs-építés” (Hashimova, 2019a).

Habár a 2016-os amnesztiával számos politikai fogoly kiszabadult, Mirzijojev pedig 2019 augusztusában bezáratta az ország leghírhedtebb börtöntelepét, a karakalpaksztáni Jaszlikot (Putz, 2019b), még mindig számos példa akad súlyos emberi jogi jogsértésekre, például foglyok kínzására (Leonard, 2019). Az üzbég politikai rendszer kapcsán tehát a legnagyobb jóindulattal is legfeljebb azt lehet kijelenteni, hogy az valamiféle – számos vonásában a kínai pártállamra vagy a putyini illiberalizmusra emlékeztető – „piacpárti tekintélyuralom” irányába mozdult el (Zakirov, 2019). Az eddig taglalt reformok azonban aligha érintették az üzbég politikai rendszer autoriter és „klánalapon” működő hatalmi mélystruktúráit, ráadásul irreverzibilisnek is nehezen tekinthetőek. A mirzijojevi nyitás programjának így meglátásom szerint inkább annak a külpolitikai vetületében érhetőek tetten a messzebbre ható következményei.

---

6 2008-ban még maga Karimov elnök is megrótta a pártokat, hogy a programjuk alapján alig lehet közöttük különbséget tenni. A hivatalos pártok – a kínai pártállamban betöltött szerepükhöz hasonlóan – egyrészt a politikai pluralizmus bizonyos fokú látszatát hivatottak kelteni, másrészt egyfajta társadalmi érdekképviseleti szervezetekként foghatók fel. Így a szó szoros értelmében vett elnöki párt, az Üzbegisztáni Liberális Demokrata Párt mellett az *Adolat* [Igazságosság] például a nyugdíjasokat, míg a *Millij Tiklanis* [Nemzeti Újjászületés] az értelmiséget reprezentálja. Korábban létezett külön ifjúsági párt is, a *Fidoklar* [Önfeláldozóak], az üzletemberek/vállalkozók szervezete pedig a *Vatan Tarakiati* (kb. „Haza és Haladás”) volt (Gyene, 2017b)

A mirzijojevi nyitás: új szomszédságpolitika

Mirzijojev elnök külpolitikája a Karimov-rezsimhez képest talán a leglátványosabb paradigmaváltást a közép-ázsiai regionális, illetve a szomszédságpolitika terén eredményezte. Mirzijojev az elnöksége első évében az összes szomszédos közép-ázsiai köztársaság fővárosát felkereste (Asiryán, 2019). A sorból nem maradt ki még a hírhedten izolált Türkmenisztán sem: a 2017 márciusában, Asgabatban tartott találkozójukon Mirzijojev és Gurbanguly Berdimuhamedov türkmén elnök több kétoldalú – elsősorban energetikai, kereskedelmi és közlekedési tárgyú – megállapodást írt alá, majd ellátogattak az észak-türkmenisztáni Lebap tartományba, ahol közösen felavattak egy új hidat a két ország határfolyóján, az Amu-Darján (Putz, 2017).

A hosszabb távú regionális dinamika szempontjából a türkmén–üzbég relációnál talán nagyobb horderejű fejlemény az üzbég–kazah együttműködés erősödése. Mint a bevezetőben is jeleztem, alighanem e két ország aspirálhat a legjobb eséllyel a regionális vezető szerepére: míg a népesség és a katonai erő tekintetében Üzbegisztán az erősebb, addig Kazahsztán területe a lényegesen nagyobb, és az utóbbi évtizedekben a gazdasági teljesítőképesség terén is jóval túlszárnyalta az üzbégeket.⁷ Mindez azonban nem feltétlenül predesztinálja rivalizálásra a két államot, noha Karimov uralma idején a viszonyuk legfeljebb tartózkodónak volt mondható: akkoriban az ország a Kazahsztánnal közös határát többször is hosszú időszakokra lezárta, és a regionális szervezetek keretében folyt együttműködésük – elsősorban Üzbegisztán távolmaradása miatt – szintén nagyon limitált volt.⁸

Mirzijojev viszont 2017-ben kétszer (márciusban és áprilisban) is ellátogatott Kazahsztán akkori elnökéhez, Nurszultan Nazarbajevhez. Az első találkozón Aszتانában (amelyet azóta a lemondott első elnök után Nur-Szultanra kereszteltek át) Nazarbajev meleg szavakkal és a „testvéri ország” elnökeként köszöntötte „kollégáját”. Az *EurasiaNet* akkori beszámolója szerint egész pontosan 92 bilaterális – elsősorban kereskedelmi tárgyú – megállapodást írt alá a két államfő (*EurasiaNet*, 2017b). Áprilisban pedig az üzbég fővárostól, Taskenttől mindössze egyórányi autóútra eső, dél-kazahsztáni Szarjagas

7 A kilencvenes évek elején a hivatalos adatok alapján még Üzbegisztánban volt magasabb az egy főre jutó GDP, de a növekvő árú nyersanyagok exportjára alapozott, imponáló mértékű gazdasági növekedésének köszönhetően Kazahsztán hamarosan (legkésőbb 1997-re) túlszárnyalta déli szomszédját. Ugyanakkor a 2014-es olajárzuhanás és az Oroszország elleni kereskedelmi szankciók az üzbég nemzetgazdaságot jóval kevésbé viselték meg, mint a kazahot (*The World Bank*, 2020).

8 Az egyetlen regionális szervezet, amelyben Karimov idején mind a két ország részt vett, a Kína és Oroszország által dominált Sanghaji Együttműködési Szervezet (*Shanghai Cooperation Organization*, SCO), amelyhez Üzbegisztán 2001-ben csatlakozott. Így tehát az SCO-nak már alapító tagállama volt, de a „sanghaji ötök” (Kína, Oroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán) megelőző értekezletein még nem vettek részt (Bailes és Dunay, 2007). Mirzijojev hivatalba lépése óta az SCO mellett a Türk Tanácsnak is tagja lett mindkét ország, erről bővebben lásd e tanulmány későbbi szakaszát.

határvárosban két határátkelőhely újrainvitálásáról döntöttek, amelyek célja nem is annyira a két ország közti áruforgalom serkentése, inkább a Taskent–Szamarkand-autóút jelentős lerövidítése (*EurasiaNet*, 2017c).

Mirzijojevnek a fenti példánál is komolyabb haladást sikerült elérnie két másik szomszéd, Kirgizisztán és Tádzsikisztán viszonylatában, melyekkel a Karimov-rezsim idején a viszony néha a nyílt ellenségeskedésig fajulón feszült volt. Kirgizisztánban több alkalommal, így 1990-ben és 2005-ben is etnikai pogromok sújtották az ország déli tartományjaiban (elsősorban Os és Dzsalálábád térségében) élő üzbég kisebbséget. Karimov pedig az országánál szegényebb és politikailag is lényegesen instabilabb két szomszédra elsősorban biztonságpolitikai jellegű fenyegetések potenciális forrásaként tekintett. Ez a vélekedés persze egyáltalán nem volt teljesen alaptalan, hiszen ne feledjük, hogy az ezredfordulón a dzsihadista Üzbegisztáni Iszlám Mozgalom (*Islamic Movement of Uzbekistan*, IMU) a gyengén őrzött kirgiz határszakasz felől fegyveresen támadta az ország területét. Válaszul az üzbég légierő kirgiz területeket bombázott, Karimov pedig a rá jellemző reakcióként elrendelte az üzbég–kirgiz (valamint az üzbég–tádzsik) határ elaknásítását (Wagner, 2013).

Ha még mindez nem lett volna elég, az üzbég–kirgiz viszonyt komoly határviták is terhelték. A függetlenné válás után ugyanis területi viták miatt elmaradt az ország-határ pontos demarkációja. A két állam közti mintegy 1300 km hosszú határnak legalább harminchat vitatott szakasza volt, amelyek közül a legneuralgikusabb pontokat a kirgiz területekbe ékelődő négy nagyobb üzbég exklávé (Szok, Sorimandan, Dzsani-Ajil és Cson-Kora) jelenti.⁹ 2017 októberében Mirzijojev a biszeki látogatásakor megállapodott Almazbek Atambajev akkori kirgiz államfővel a határviták rendezéséről. Azóta a felek elvégezték a határvonal több mint 85 százalékának a demarkációját, de 200 kilométernyi szakasz kijelölése és az enklávék további sorsának a rendezése még várat magára. Nick Megoran, a Szabad Európa Rádió által megszólaltatott brit földrajztudós szerint megoldás lehetne az enklávékat az „anyaországgal” összekötő korridor kijelölése, esetleg a területcsere vagy a nyitott határok politikája (Baumgartner, 2017). Az elsőnek azonban komoly földrajzi/infrastrukturális akadályai vannak. A második azért nehezen járható út, mivel – különösen az enklávék esetében – sűrűn lakott, etnikailag is viszonylag egységes tömbökről van szó, így könnyen lehet, hogy a területcsere felvetné a lakosságcsere igényét is. A közép-ázsiai kontextusban pedig, sajnos, egyelőre még a könnyen átjárható határok sem jelentenek realitást. Ezt jól példázza a legnagyobb

9 Az exklávék még a sztálini időszak delimitációjának a termékei; persze a Szovjetunió széthullása előtt a belső, tagköztársasági határoknak korántsem volt olyan jelentőségük, mint amelyet a köztársaságok függetlenné válásával nyertek. Az említett üzbég exklávék Kirgizisztán Batken tartományába ékelődnek. Ugyanakkor Üzbegisztán legkeletibb csücskében, a Fergána régióban, Andizson közelében található egy nagyobb kirgiz exklávé (Barak), illetve két tádzsik exklávé is létrejött: Üzbegisztánban Szarvan, Kirgizisztánban pedig Voruk (Baumgartner, 2017).

üzbég exklávé, Szok esete: a területen összesen mintegy hetvenezer (javarészt etnikai tádzsik) ember él, tizenkilenc településen szétszóródva. A Szokot a legközelebbi üzbég várossal, Ristonnal összekötő utat azonban a kirgiz hadsereg általában lezárva tartja. 2019 augusztusában sikerült ugyan elérni az út megnyitását, de mindössze hat nap múlva a kirgiz hatóságok az eurázsiai uniós tagságukból fakadó határőrizeti kötelességeikre történő hivatkozással ismét lezárták azt. A szoki lakosok frusztrációja gyakran fegyveres összetűzésekhez vezet a szomszédos etnikai kirgiz települések lakóival. Legutóbb 2020 júniusában robbant ki súlyos összecsapás egy forrás területi hovatartozása miatt, amelynek egyes jelentések szerint akár több száz sebesültje is lehetett. Abdulla Aripov üzbég miniszterelnök személyesen tett látogatást a körzetben, hogy lecsillapítsa a kedélyeket (*EurasiaNet*, 2020).

Az üzbég–kirgiz határviták rendezésével párhuzamosan és azokhoz nagyjából hasonló mederben halad a nem kevésbé problémás üzbég–tádzsik határvonal demarkációja. Az ottani helyzetet még nehezíti is, hogy a Karimov által 2000-ben telepített aknazárat is fel kell számolni (ez a kirgiz határszakaszon javarészt már a kétezres évek derekán megtörtént). A hivatalos tádzsik adatok szerint több száz civil állampolgár halt vagy sebesült meg a taposóaknák következtében. Azonban csak Karimov halála után kezdődött meg ténylegesen az aknamentesítésnek a már 2005-ben és 2008-ban is bejelentett folyamata. Mirzijojev 2017 márciusában tett dusanbei hivatalos vizitjét Emomali Rahmon elnök még ugyanazon év augusztusában viszonzta Taskentben (ezzel 17 év után először fordult elő, hogy tádzsik államfő az üzbég fővárosba látogatott). A két vezető tárgyalásai nyomán 2018 októberében, úgy tűnik, valóban megkezdődött az aknamentesítési folyamat, sőt ha az üzbég fél bejelentésének hinni lehet, 2019 végére végeztek is a munkával (Putz, 2020d). Ugyanakkor még az üzbég–tádzsik határvonalon is bőven maradtak vitatott szakaszok; példaként említhető a Szir-Darja felső szakaszán és egyben az üzbég–tádzsik határon emelt, tádzsik területen fekvő, ugyanakkor az Uzbekenergo nevű üzbég állami vállalat által üzemeltetett vízi erőmű és a hozzá tartozó Farkhad-gát esete (Putz, 2020d).

A vízművekről szólva mindenképpen ki kell emelni, hogy a Karimov- és a Rahmon-rezsim viszonya, noha az előbbi múlhatatlan „érdemeket” szerzett magának 1992–1993 folyamán, amikor a tádzsik polgárháború kritikus szakaszában katonai támogatásban részesítette az utóbbit, korántsem volt felhőtlen, és ezt elsősorban és mindenekelőtt a súlyos vízmegosztási konfliktusok okozták. Szálkai Kinga (2016) már magyar nyelven is részletesebben és mélyebben körüljárta e problémát, mint amilyenre a jelen tanulmány keretei között lehetőség nyílik. Itt és most csak a Rogun-gát ügyére térnék ki, amelyben kulminálódott a két ország közötti feszültség. A Dusanbétól mintegy 110 kilométerre, a Vaks folyón található gátrendszer építése még a szovjet idők egyik tipikus presztízsberuházásaként kezdődött meg 1976-ban (eredetileg 335 méteresre, azaz a világ

legmagasabb gátjának tervezték). A fosszilis energiahordozókban szegény Tádzsikisztánnak főleg az elektromosenergia-termelés miatt volna szüksége a vízműre és a hozzá kapcsolódó erőműre, nem utolsósorban azért, hogy biztosítani tudják a főváros, valamint a szintén a Vaks mentén működő turszunzodai alumíniumkohók energiaellátását. Az ország számára gazdaságilag létfontosságú beruházás kivitelezése azonban rendkívül elhúzódik, pénzügyi és technikai okokból többször meg is akadt – legutóbb 2012-ben –, és végül csak 2017-ben, kínai segítséggel indult újra. Üzbegisztán viszont az ivó- és öntözővíz-ellátásának a zavartalanságát féltette a nagyszabású projekttől. Karimov elnök többször is kikelt a beruházás ellen, s a maga keresetlen stílusában 2012-ben nyíltan háborúval fenyegette meg Tádzsikisztánt (Hammond, 2018).

Ehhez képest komoly meglepetést keltett, hogy Mirzijojev és Rahmon kétoldalú találkozóit követően az üzbég fél, úgy tűnik, megengedőbb álláspontra helyezkedett a kérdésben. Legalábbis erre utalt Abdulaziz Kamilov külügyminiszter 2018. június 5-i nyilatkozata, amelyben kijelentette, hogy amennyiben a tádzsik fél megfelelő vízmegosztási garanciákat biztosít, az üzbég kormányzat a továbbiakban nem ellenzi a beruházást (Hammond, 2018).

A jövőbeni szorosabb üzbég–tádzsik stratégiai együttműködésnek még egy téren mindenképpen nyílna szélesebb lehetősége: mindkét állam erősen érdekelt az afganisztáni béketeremtésben. Tádzsikisztán számára Afganisztán viszonylagos stabilitása elemi érdek, hiszen a kilencvenes évek elejének tádzsik polgárháborúja akár az afganisztáni krízis átgyűrűzésekként is értelmezhető: a tádzsik iszlamista ellenzék legfőbb támogatói afganisztáni (tádzsik) mudzsahed hadurak voltak. De a tálibok térhódítása idején – ha nem is ennyire direkt módon – Üzbegisztán is bevonódott az afganisztáni polgárháborúba. Bár a területére nem terjedt át a konfliktus, a Karimov-rezsim aktív támogatója volt a Talibán egyik jelentős ellenzékének, az etnikailag üzbég Abdul Rasid Dosztum tábornok erőinek. A húsbavágó biztonságpolitikai megfontolások mellett Üzbegisztánnak számottevő energetikai, illetve a közlekedési infrastruktúra fejlesztéséhez kötődő érdekeltsége is lenne egy, a mostaninál biztonságosabb és békésebb Afganisztánban. Csak hogy két ilyen projektet említsünk: a Hairatan és Mazár-e Sarif közti, már létező vasútvonal meghosszabbítása legalább Herátig, amely Üzbegisztán számára a legrövidebb szárazföldi utat jelentené egy tengeri kikötőig (Hashimova, 2019b), illetve a TUTAP (Türkmenisztán–Üzbegisztán–Tádzsikisztán–Afganisztán–Pakisztán) elektromos távvezeték megépítése, amely a közép-ázsiai köztársaságok vezetőinek már régóta dédelgetett terve, ám az afganisztáni polgárháborús helyzet miatt a nyomvonala még erősen kérdéses (Putz, 2017).

Ezek után aligha meglepő, hogy Mirzijojev elnök láthatóan a korábbiaknál lényegesen aktívabb szerepvállalásra törekszik Afganisztánban. Az elmúlt években szemtanúi lehettünk, amint az üzbég kormányzat igyekezett egyfajta közvetítőként fellépni az

afganisztáni konfliktusban. Kamilov külügyminiszter a 2019. márciusi dohai látogatása alkalmával nemcsak a nemzetközileg elismert Ghani-kormány, hanem a Talibán képviselőivel is találkozott. Egyébként már 2018 júniusában meghívták a talib diplomatákat is a Taskentben rendezett afgán békekonferenciára, igaz, akkor végül is nem jelent meg a delegációjuk az eseményen. Viszont két hónappal később, 2018 augusztusában ellátogattak az üzbég fővárosba (Hashimova, 2019b). A mirzijojevi diplomácia a koronavírus-járvány kapcsán is aktiválta magát Afganisztánban: az üzbég állami média tudósítása szerint 2020 áprilisában Üzbegisztán egy egész vonatszerelvényt kitevő humanitárius segélyszállítmányt (maszkokat, lázmérőket, valamint alapvető élelmiszereket) indított útnak Mazár-e Sarifba (*Uza.uz*, 2020).

Üzbég külpolitika az eurázsiai nagyhatalmi térben

Az új üzbég külpolitika eredményei a szomszédos országok viszonylatában azonnal jelentkezték, viszont a globális vagy legalábbis az eurázsiai hatókörű nagyhatalmak relációjában nyilván lassabban fognak beérni, bár alighanem azok szemében is felértékelődik stratégiai partnerként a korábbinál nyitottabb és aktívabb közép-ázsiai regionális középhatalom (eddig jobbra csak Kazahsztánra tekintettek ilyenként).

A Közép-Ázsiában érdemi stratégiai érdekekkel és elkötelezettséggel bíró nagyhatalmak közül a Karimov-rezsim talán Kínával ápolta a legkiegyensúlyozottabb viszonyt. Ez talán annak volt köszönhető, hogy Peking – egyelőre – nem mutat katonai ambíciókat a térségben, inkább gazdasági pozíciószerezésre törekszik. Karimovék a kölcsönösen előnyös befektetések mellett azért is favorizálták a Pekinggel való együttműködést, mert – a Kínával közvetlenül határos Kazahsztántól, Kirgizisztántól és Tádzsikisztántól eltérően – Üzbegisztánra sokkal kevésbé nehezedett a Kína felől fenyegető migrációs nyomás, amely különösen az első két ország esetében addigra már súlyos társadalmi feszültségekhez és a sinofóbia elharapózásához vezetett (Laurelle és Peyrouse, 2009).

Üzbegisztán, amely talán a leginkább diverzifikált nemzetgazdasággal rendelkező közép-ázsiai köztársaság, szintén vonzó gazdasági partner Peking számára. 2015-ben a két fél kereskedelme meghaladta a 3 milliárd dolláros értéket, s ezzel Kína Oroszországot is megelőzte Üzbegisztán kereskedelmi partnerei sorában. A kínai nagyvállalatok 1991 óta már 8 milliárd dollár körüli értékben fektettek be Üzbegisztánban, elsősorban energetikai beruházások, csővezeték-építési projektek, a közlekedési infrastruktúra fejlesztése és a telekommunikáció terén. A kínai befektetések a nagyszabású Övezet és Út Kezdeményezés (*Belt and Road Initiative*, BRI) meghirdetésével még újabb lendületet kaptak, különösen a logisztikai beruházások terén: a Fergána-medencét az ország többi részével összekötő Angren–Pap-vasútvonal villamosítása például a BRI keretén belül valósult meg, Dzszizakh mellett pedig egy high-tech ipari park létesült. De az együttműködésnek van kulturális vetülete is: Üzbegisztánban két Konfuciusz Intézet is

megnyitotta a kapuit, az SCO ösztöndíjprogramja keretében pedig évente 150 üzbég diák folytathat egyetemi tanulmányokat Kínában (Vakulchuk és Overland, 2019). A kelet-ázsiai régióból Kína mellett számottevő szerepe van a Koreai Köztársaságnak is, amely az utóbbi évtizedek során számos országgal – köztük a közép-ázsiai volt szovjet tagállamokkal – alakított ki széles körű gazdasági, kulturális, műszaki-tudományos és más jellegű kapcsolatokat (Neszmélyi, 2004). Az utóbbi országok Dél-Korea számára potenciális exportpiacot és energiahordozó importforrást jelentenek, emellett valamelyest a koreaiak egykori közép-ázsiai eredetének tudata is erősíti a kapcsolatokat.

Üzbegisztánnak a másik nagy eurázsiai kontinentális hatalommal, Oroszországgal már csak történelmi okokból fakadóan is sokkal ambivalensebben alakult a viszonya. Az országa szuverenitásán féltékenyen őrködő és az üzbég nacionalizmus retorikáját előszeretettel alkalmazó Karimov elnök alapvetően gyanakvóan és ellenségesen szemlélte a közép-ázsiai térség felett továbbra is óriási kulturális és katonai befolyással rendelkező Moszkvát. Mint egy korábbi lábjegyzetben már említettem, 1992-ben Üzbegisztán még alapító tagja volt a hat FÁK-ország Kollektív Biztonsági Szerződésének – sőt azt az üzbég fővárosban, Taskentben írták alá! 1999-ben viszont már nem újította meg a tagságát a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetévé (*Collective Security Treaty Organization, CSTO*) alakult együttműködésben. Helyette az utódállamok többé-kevésbé nyíltan oroszellenes platformját alkotó csoportosuláshoz, az ún. GUUAM-hoz (Georgia–Ukrajna–Üzbegisztán–Azerbajdzsán–Moldova) csatlakozott. 2005-ben aztán a színes forradalmak hullámától és az andizsoni lázongásoktól megrettent Karimov elnök ismét 180 fokos fordulatot tett, és újfent csatlakoztatta országát az általa feltehetően valamilyen „rezsimfenntartó paktumnak” is tekintett CSTO-hoz. Végül azonban Karimov eredendő oroszellenessége, úgy látszik, mégiscsak felülkerekedett, és 2012-ben Üzbegisztán ismét kilépett a Moszkva dominálta szervezetből (*RadioFreeEurope/RadioLiberty*, 2012).

Az országnak a CSTO-hoz való újbóli csatlakozása azóta sincs – egyelőre? – napirenden (*Reuters*, 2017). Mirzijojev a térség nagyhatalmaival való biztonságpolitikai együttműködés céljára jelenleg az inkább kínai, mint orosz dominanciájú Sanghaji Együttműködési Szervezet kereteit preferálja. Ahogy az már korábban szóba került, Üzbegisztán nem volt részese a „sanghaji ötök” kilencvenes években útjára indult együttműködésének, ugyanakkor 2001-ben már alapító tagállamként vett részt az SCO létrehozásában. A Sanghaji Együttműködési Szervezet legfontosabb célkitűzései – nevezetesen: küzdelem a vallási extrémizmus, a dzsihadista terrorizmus és a területi szeparatizmus „három ördöge” ellen – alighanem valóban közös nevezőt jelentenek Kína, Oroszország és a közép-ázsiai köztársaságok esetében. Ugyanakkor a szervezet agendája, Peking ilyen irányú valószínűsíthető ambíciói ellenére, Moszkva ellenkezése miatt egyelőre nem céloz semmiféle szorosabb gazdasági integrációt (Huaseng, 2013).

Ami a regionális gazdasági integrációs terveket illeti, Karimov halála óta folyamatosan napirendben volt Üzbegisztán esetleges csatlakozása az Eurázsiai Gazdasági Unióhoz (amelynek Kazahsztán és Kirgizisztán már tagja). Legkésőbb 2019 októberétől már tudni is lehetett, nem csak sejteni, hogy az orosz és az üzbég vezetés kétoldalú tárgyalásokat folytat az ügyben, miután Valentyina Matvijenko, az orosz törvényhozás Szövetségi Tanácsának (második kamarájának) házelnöke ilyen értelmű bejelentést tett (RIA, 2019). A csatlakozás kérdésében azonban az – egyébként erőteljesen korlátozott – üzbég közvélemény erősen megosztott, és főleg Oroszországnak a szervezeten belüli nyomasztó kereskedelmi és gazdasági túlsúlyával kapcsolatos aggodalmak kaptak hangot (Hashimova, 2020b; tágabb kontextusban: Vasa és Ilyash, 2019). Ezek után talán már nem is annyira meglepő, hogy amikor Mirzijojev elnök a 2020. januári beszédében egy „nagyvonalú” gesztussal a parlamentnek engedte át a csatlakozásról való végső döntés kimondását, a törvényhozás a teljes jogú tagság helyett inkább a megfigyelői státuszra szavazott (Hashimova, 2020a). Azóta a vezető üzbég tisztségviselők megnyilatkozásaiból úgy tűnik, hogy azt remélik, hogy a megfigyelői státusz révén anélkül részesülhetnek a tagság előnyeiből, hogy annak esetleges hátrányos következményeit viselniük kellene (Hashimova, 2020c).

Üzbegisztánnak szintén jelentős mértékben javult a kapcsolata Törökországgal, amely az 1990-es évek eleje óta aktív szerepet játszik a régióban, és amellyel a Karimov-rezsim 1993 óta kifejezetten hűvös viszonyban volt, s az csak romlott a 2005-ös andizsoni zavargások után. Az új vezetés alatt viszont gyorsan sikerült új alapokra helyezni a két ország viszonyát: az etnikai és a vallási kötelékek (Egeresi, 2016) mellett Ankara a geostratégiai érdekei miatt is nyitott volt az együttműködésre (Egeresi, 2017). Mirzijojev 2017-es törökországi látogatása során több egyezményt is aláírtak, s 2018-ban vízummentességet vezettek be a kis-ázsiai ország állampolgárai számára.

Végül, de nem utolsósorban, érdemes kitérni Üzbegisztánnak a nyugati hatalmakkal, pontosabban az Amerikai Egyesült Államokkal ápolt kapcsolataira is – hiszen ahogy azt Vasa László a nemrég megjelent tanulmányaiban is meggyőzően kifejtette, az Európai Unió aligha tekinthető érdemben komolyan vehető stratégiai játékosnak a térségben (Vasa, 2020a; Vasa, 2020b). Karimov az üzbég belpolitikai stabilitást veszélyeztető első számú kihívást az iszlám radikálisokban látta, az ország szuverenitását fenyegető nagyhatalomnak pedig elsősorban Oroszországot tekintette. Az orosz hegemonia elensúlyozása érdekében időről időre a nyugati szövetségi rendszerhez való csatlakozást is számításba vette. Ahogy arról már említés történt, 1999-ben Karimov nem újította meg az ország tagságát a Kollektív Biztonsági Szerződésben, inkább a nyugati orientációjú – de legalábbis oroszellenes – GUUAM együttműködés felé tájékozódott. A 2001. szeptember 11-i terrortámadásokat követően nem habozott felajánlani az USA-nak a karsi–hanabádi légitámaszpont használatát az afganisztáni hadműveletek támogatására. A lehetőségért cserébe az Egyesült Államok 120 millió dollár értékben biztosított

felszerelést és korszerű technológiát az üzbég hadsereg, 82 millióért pedig a titkoszolgálat számára, továbbá évi 15 millió dollár bérleti díjat fizetett az ún. K2 bázis használatáért. A dinamikusan formálódó együttműködés csúcspontját a két elnök, George W. Bush és Karimov által 2002 márciusában aláírt, az amerikai–üzbég stratégiai partnerségről szóló deklaráció jelentette (Cooley, 2012).

A háborúk révén történő demokráciaexport doktrínáját követő Bush-kormányzat és az autoriter Karimov-rezsim együttműködése azonban hosszabb távon aligha bizonyulhatott zavartalannak. A 2005-ös andizsoni zavargások kíméletlen vérbefojtását az amerikai fél, különösen az amerikai kongresszus egyes képviselői (például az egyébként republikánus „héjaként” számon tartott John McCain) részéről éles kritika kísérte, amire válaszul a heves vérmérsékletű Karimov azonnal az országa elhagyására szólította fel az amerikai katonákat (*Russian Peacekeeper*, 2014). Az amerikai–üzbég viszony attól kezdve egészen Karimov haláláig alapvetően elég fagyos maradt.

A nyugati hatalmak szemében kevésbé szalonképes figurának számító Karimov elhunytá egybeesett a demokráciaterjesztés és az emberi jogok érvényesítése terén az elődeinél kevésbé elkötelezett Donald Trump hivatalba lépésével. Így amerikai részről is kedvező fogadtatásra talált Mirzijojev reformkurzusa. Talán ennek a legékezebb bizonyítéka, hogy 2020 februárjában Mike Pompeo amerikai külügyminiszter közép-ázsiai látogatásán Nur-Szultan mellett az üzbég fővárost is felkereste. A Trump-adminisztráció prioritásait ismerve pedig aligha meglepő fejlemény, hogy Pompeo az üzbég kollégájával való kétoldalú találkozásán nem annyira a helyi rezsim emberi jogi hiányosságait vetette Abdulaziz Kamilov szemére, hanem inkább a kölcsönös (gazdasági) együttműködés lehetséges előnyeit hangsúlyozta. Így elsősorban az amerikai befektetők üzbecisztáni lehetőségeit igyekezett megteremteni, és a Trump-adminisztráció által első számú stratégiai fenyegetésként kezelt Kína befolyásépítésének a veszélyeire hívta fel a figyelmet (Cherigate, 2020).

Konklúziók

A fentiekben igyekeztem egy rövid áttekintést nyújtani a „mirzijojevi nyitás” politikájának az általam legfontosabbnak ítélt aspektusairól. Négy év elteltével talán még korai mérleget vonni, de úgy vélem, Üzbecisztánban belpolitikai és – mindenekelőtt – gazdasági téren komoly liberalizációs reformlépések történtek, azok azonban nem a nyugati típusú demokráciaépítés, legfeljebb egy, a korábbinál „piacbarátabb” autoriter kormányzás irányába mutatnak. A gazdasági reformoknak még minden bizonnyal messzire ható következményeik lesznek, a politikaiak – például a sajtónyilvánosságot érintők – azonban még bármikor visszavonhatóak. A nyitás külpolitikai vetületei viszont az egész térségre kihatóan átalakíthatják a regionális együttműködés és a nagyhatalmi versengés dinamikáját. Üzbecisztán az egyetlen köztársaság, amelynek mindegyik

közép-ázsiai utódállammal és még Afganisztánnal is van közös határa. Így egy nyitottabb, a szomszédaival jó viszonyt ápoló ország tehát már csak a természetes adottságai folytán is a regionális integráció motorja lehet. Könnyen előfordulhat, hogy a korábbiánál aktívabb, dinamikusabb Üzbegisztánnal a nagyhatalmaknak is a posztszovjet Közép-Ázsia vezető államaként kell majd számolniuk.

Irodalomjegyzék

- Abdurasulov, Abdujalil (2016). After Karimov: How Does the Transition of Power Look in Uzbekistan? *BBC News*. A letöltés ideje: 2020. július 7. <https://www.bbc.com/news/world-asia-37608869>.
- Agayev, Zulfugar (2019). Uzbekistan Unblocks Foreign Media, Rights Groups Websites. *Bloomberg*. A letöltés ideje: 2020. július 11. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-05-11/uzbekistan-unblocks-foreign-media-rights-groups-websites>.
- Asiryán, Aleksey (2019). New Faces, Old Patterns in Uzbekistan's Foreign Policy. *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. július 7. <https://thediplomat.com/2019/08/new-faces-old-patterns-in-uzbekistans-foreign-policy>.
- Bailes, Alyson J. K. és Dunay Pál (2007). The Shanghai Cooperation Organization as a Regional Security Institution. In Alyson J. K. Bailes, Pál Dunay, Pan Guang, Mikhail Troitsky (szerk.), *The Shanghai Cooperation Organization* (1–29. o.).
- Baumgartner, Pete (2017). Tug-of-War: Uzbekistan, Kyrgyzstan Look to Finally Settle Decades-Old Border Dispute. *RadioFreeEurope/RadioLiberty*. A letöltés ideje: 2020. július 7. <https://www.rferl.org/a/uzbekistan-kyrgyzstan-resolving-decades-old-border-dispute/28918059.html>.
- BBC News (2007). Profile: Gurbanguly Berdymukhamedov. A letöltés ideje: 2020. július 8. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/6346185.stm>.
- Cherigate, Kristen (2020). A New Era of Strategic Partnership: The US Engages to Find Opportunities in Central Asia. *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. július 15. <https://thediplomat.com/2020/02/a-new-era-of-strategic-partnership-the-us-engages-to-find-opportunities-in-central-asia/>.
- Collins, Kathleen (2006). *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cooley, Alexander (2012). *Great Games, Local Rules: the New Great Power Contest in Central Asia*. Oxford: Oxford University Press.
- Doody, Justine (2019). Uzbekistan: Reforms Underway, but Democracy Still out of Reach. *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. július 7. <https://thediplomat.com/2019/08/uzbekistan-reforms-underway-but-democracy-still-out-of-reach/>.
- Egeresi Zoltán (2016). Az AKP külpolitikájának pillérei. In Baranyi Tamás Péter; Szálkai Kinga (szerk.), *Újhold: A török külpolitika útkeresése a 21. század elején* (122–154. o.).
- Egeresi Zoltán (2017). A centrum nyomában: geopolitikai gondolkodás és külpolitikai útkeresés Törökországban. *Külügyi Szemle*, 16(4), 64–88.
- EurasiaNet (2017a). Uzbekistan Returns to Currency Convertibility, Delivers Blow to Black Market. A letöltés ideje: 2020. július 11. <https://eurasianet.org/uzbekistan-returns-to-currency-convertibility-delivers-blow-to-black-market>.

- EurasiaNet (2017b). Kazakhstan, Uzbekistan Dream of Surge in Trade and Freer Borders. A letöltés ideje: 2020. július 13. <https://eurasianet.org/kazakhstan-uzbekistan-dream-surge-trade-and-freer-borders>.
- EurasiaNet (2017c). Uzbekistan, Kazakhstan's Leaders Meet, Border Crossings Reopened. A letöltés ideje: 2020. július 13. <https://eurasianet.org/uzbekistan-kazakhstans-leaders-meet-border-crossings-reopened>.
- EurasiaNet (2018). Uzbekistan: President Fires Powerful Security Services Chief. A letöltés ideje: 2020. július 8. <https://eurasianet.org/uzbekistan-president-fires-powerful-security-services-chief>.
- EurasiaNet (2019). Uzbekistan: President Thunders As Another General Prosecutor Faces Probe. A letöltés ideje: 2020. július 11. <https://eurasianet.org/uzbekistan-president-thunders-as-another-general-prosecutor-faces-probe>.
- EurasiaNet (2020). Uzbekistan: Border Dispute Draws Focus onto Neglected Exclave. A letöltés ideje: 2020. július 13. <https://eurasianet.org/uzbekistan-border-dispute-draws-focus-onto-neglected-exclave>.
- Fierman, William (1997). Political Development in Uzbekistan: Democratization? In Karen Dawisha és Bruce Parrott (szerk.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus* (360–408. o.).
- Gyene Pál (2017a). Üzbegisztán: Karimov öröksége. *Külügyi Szemle*, 16(2), 71–87.
- Gyene Pál (2017b). *Független államiség a posztszovjet Közép-Ázsiában*. Budapest: Aposztróf Kiadó.
- Hammond, Joseph (2018). Uzbekistan and Tajikistan: No More Dam Problems? *The Defense Post*. A letöltés ideje: 2020. július 7. <https://www.thedefensepost.com/2018/07/30/uzbekistan-tajikistan-no-more-rogun-dam-problems/>.
- Hashimova, Umida (2019a). Uzbek Presidential Daughter Takes First Work Trip. *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. július 11. <https://thediplomat.com/2019/04/uzbek-presidential-daughter-takes-first-work-trip/>.
- Hashimova, Umida (2019b). What Is Uzbekistan's Role in the Afghan Peace Process? *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. július 14. <https://thediplomat.com/2019/03/what-is-uzbekistans-role-in-the-afghan-peace-process/>.
- Hashimova, Umida (2020a). Uzbek Parliament Approves EAEU Observer Status. *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. július 7. <https://thediplomat.com/2020/05/uzbek-parliament-approves-eaeu-observer-status/>.
- Hashimova, Umida (2020b). Uzbek MPs Voice Concerns About Potential Eurasian Economic Union Membership. *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. július 16. <https://thediplomat.com/2020/04/uzbek-mps-voice-concerns-about-potential-urasian-economic-union-membership/>.
- Hashimova, Umida (2020c). Despite Observer Choice, Uzbek Officials Sell Benefits of Full Eurasian Economic Union Membership. *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. július 16. <https://thediplomat.com/2020/06/despite-observer-choice-uzbek-officials-sell-benefits-of-full-urasian-economic-union-membership/>.
- Huaseng, Zhao (2013). China's View of and Expectations from the Shanghai Cooperation Organization. *Asian Survey*, 53(3), 436–460.

- International Crisis Group* (2005). *The Curse of Cotton: Central Asia's Destructive Monoculture*. A letöltés ideje: 2020. július 11. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/tajikistan/curse-cotton-central-asias-destructive-monoculture>.
- Kangas, Roger D. (2002). *Uzbekistan: The Karimov Presidency – Amir Timur Revisited*. In Sally Cummings (szerk.), *Power and Change in Central Asia* (130–149. o.).
- Laurrelle, Marlène és Peyrouse, Sébastien (2009). *China As a Neighbour: Central Asian Perspectives and Strategies*. Washington, DC: Central Asia–Caucasus Institute & Silk Road Studies Program – A Joint Transatlantic Research and Policy Center.
- Leonard, Peter (2019). *Former Diplomat Crushed by Uzbekistan's Broken Justice System*. *EurasiaNet*. A letöltés ideje: 2020. július 11. <https://eurasianet.org/former-diplomat-crushed-by-uzbekistans-broken-justice-system>.
- Marat, Erica (2016). *Uzbekistan After Karimov*. *Foreign Affairs*. A letöltés ideje: 2020. július 8. <https://www.foreignaffairs.com/articles/2016-09-07/uzbekistan-after-karimov>.
- Melvin, Neil J. (2000). *Uzbekistan: Transition to Authoritarianism on the Silk Road*. Amsterdam: Harwood Academic Publishers.
- Neszmélyi György (2004). *A három egykori királyság földje (A Koreai Köztársaság társadalmi, gazdasági sajátosságai és élelmiszergazdasága)*. Budapest: Agroinform Kiadó.
- Orozobekova, Cholpon (2016). *A Post-Karimov Uzbekistan*. *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. július 8. <http://thediplomat.com/2016/09/a-post-karimov-uzbekistan/>.
- Peyrouse, Sebastien (2012). *Turkmenistan: Strategies of Power, Dilemmas of Development*. Armonk, NY: M. E. Sharpe.
- Putz, Catherine (2017). *Uzbek President Makes First Official Trip Abroad to Turkmenistan*. *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. július 13. <https://thediplomat.com/2017/03/uzbek-president-makes-first-official-trip-abroad-to-turkmenistan/>.
- Putz, Catherine (2019a). *Uzbekistan Abolishes Exit Visa System*. *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. július 11. <https://thediplomat.com/2019/01/uzbekistan-abolishes-exit-visa-system/>.
- Putz, Catherine (2019b). *Uzbekistan to Close Notorious Prison Colony, the 'House of Torture'*. *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. július 11. <https://thediplomat.com/2019/08/uzbekistan-to-close-notorious-prison-colony-the-house-of-torture/>.
- Putz, Catherine (2020a). *Another 13 Years on Corruption Charges for Gulnara Karimova*. *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. július 8. <https://thediplomat.com/2020/03/another-13-years-on-corruption-charges-for-gulnara-karimova/>.
- Putz, Catherine (2020b). *Dariga Nazarbayeva Dismissed from Top Senate Seat*. *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. július 8. <https://thediplomat.com/2020/05/dariga-nazarbayeva-dismissed-from-top-senate-seat/>.
- Putz, Catherine (2020c). *Final Tally on Uzbekistan's New Parliament: A 2014 Repeat?* *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. július 11. <https://thediplomat.com/2020/01/final-tally-on-uzbekistans-new-parliament-a-2014-repeat/>.
- Putz, Catherine (2020d). *Uzbekistan Reportedly Completes Demining Work on Tajik Border*. *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. július 14. <https://thediplomat.com/2020/01/uzbekistan-reportedly-completes-demining-work-on-tajik-border/>.

- RadioFreeEurope/RadioLiberty* (2012). Uzbekistan Suspends Membership in CSTO. A letöltés ideje: 2021. január 21. <https://www.rferl.org/a/uzbekistan-csto-suspends-membership/24629244.html>.
- RadioFreeEurope/RadioLiberty* (2017). Uzbek President Mirziyoev Pardons 2,700 Convicts with Decree. A letöltés ideje: 2020. július 11. <https://www.rferl.org/a/uzbekistan-mirziyoev-amnesty-2700/28902611.html>.
- Reuters* (2017). Uzbekistan Says Won't Rejoin Russia-Led Security Bloc. A letöltés ideje: 2020. július 16. <https://www.reuters.com/article/us-uzbekistan-russia-bloc-idUSKBN19Q2DL>.
- RIA* (2019). Узбекистан прорабатывает вопрос о присоединении к ЕАЭС, заявила Матвиенко (Uzbekisztan propabativajet voprosz o prisojedinyenii k EAESZ, zajavila Matvinyenko). A letöltés ideje: 2020. július 16. <https://ria.ru/20191002/1559343154.html>.
- Reporters Without Borders* (2020). Uzbekistan. Thaw Under Way. A letöltés ideje: 2020. július 11. <https://rsf.org/en/uzbekistan>.
- Russian Peacekeeper* (2014). U.S. and Germany Bargain over Termez Airbase. A letöltés ideje: 2020. július 16. <http://www.peacekeeper.ru/en/?module=news&action=view&id=21696>.
- Seitz, William (2020). Free Movement and Affordable Housing. Public Preferences for Reform in Uzbekistan. *World Bank Group*. A letöltés ideje: 2020. július 11. <http://documents1.worldbank.org/curated/en/595891578495293475/pdf/Free-Movement-and-Affordable-Housing-Public-Preferences-for-Reform-in-Uzbekistan.pdf>.
- Snow, Shawn (2016). After Islam Karimov, What Next? Uzbekistan's Succession Question. *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. július 8. <http://thediplomat.com/2016/08/after-islam-karimov-what-next-uzbekistans-succession-question/>.
- Szálkai Kinga (2016). Vízügyi feszültségek Közép-Ázsiában. A Rogun vízerőmű-rendszer kérdése. In Keller László (szerk.), *Megcsalt reményünk*. A XII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia (309–339. o.).
- The Economist* (2019a). Uzbekistan's Government Is Rapidly Overhauling the Economy. A letöltés ideje: 2020. július 11. <https://www.economist.com/asia/2019/07/06/uzbekistans-government-is-rapidly-overhauling-the-economy>.
- The Economist* (2019b). Which Nation Improved the Most in 2019? A letöltés ideje: 2020. július 11. <https://www.economist.com/leaders/2019/12/21/which-nation-improved-the-most-in-2019>.
- The Telegraph* (2016). Islam Karimov, Uzbek President – Obituary. A letöltés ideje: 2020. július 8. <http://www.telegraph.co.uk/obituaries/2016/09/02/islam-karimov-uzbek-president--obituary/>.
- The World Bank* (2020). GDP (current US\$) – Uzbekistan, Kazakhstan. A letöltés ideje: 2020. július 13. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=UZ-KZ>.
- Tsereteli, Mamuka (2018). The Economic Modernization of Uzbekistan. *Central Asia – Caucasus Institute, Silk Road Studies Program*. A letöltés ideje: 2020. július 7. <https://isdpc.eu/content/uploads/2018/04/The-Economic-Modernization-of-Uzbekistan-Published-Cover-OGE5.pdf>.

- Uza.uz (2020). В Афганистан отправлена гуманитарная помощь (V Afganisztan o'tpravlenja gumanitarnaja pomoshcs). A letöltés ideje: 2020. július 14. <http://uza.uz/ru/society/v-afganistan-otpravlena-gumanitarnaya-pomoshch--01-04-2020>.
- Uzbek Forum for Human Rights (2019). „Tashkent's Reforms Have Not Yet Reached Us". Unfinished Work in the Fight Against Forced Labor in Uzbekistan's 2019 Cotton Harvest. A letöltés ideje: 2020. július 11. <https://www.uzbekforum.org/wp-content/uploads/2020/06/UzbekForum-2019-Harvest-Report-Seiten-Mail.pdf>.
- Vakulchuk, Roman és Overland, Indra (2019). China's Belt and Road Initiative Through the Lens of Central Asia. In Fanny M. Cheung és Ying-yi Hong (szerk.), *Regional Connection Under the Belt and Road Initiative. The Prospects for Economic and Financial Cooperation* (115–133. o.).
- Vasa László (2020a). Az Európai Unió Közép-Ázsia-stratégiájának kritikai elemzése. *Európai Tükör*, 23(1), 53–67.
- Vasa László (2020b). The European Union Strategy on Central Asia: Out of Game? *Romanian Journal of European Affairs*, 20(2), 34–47.
- Vasa László és Ilyash György (2019). Az Eurázsiai Gazdasági Unió helyzete és kilátásai. *Külügyi Szemle*, 18(4), 67–85.
- Wagner, Péter (2013). Üzbég iszlamisták a Nyugat ellen: a lokális céloktól a globális dzsihádig. *MKI-tanulmányok*, 32.
- Xinhua.net (2019). Uzbekistan Launches Negotiation Process on WTO Accession. A letöltés ideje: 2020. július 7. http://www.xinhuanet.com/english/2019-07/24/c_138254567.htm.
- Zakirov, Bekzod (2019). Can Mirziyoyev's Reforms Bring About a Real Free Market Economy in Uzbekistan? *The Diplomat*. A letöltés ideje: 2020. július 11. <https://thediplomat.com/2020/05/can-mirziyoyevs-reforms-bring-about-a-real-free-market-economy-in-uzbekistan/>.
- Настоящее Время (Nasztojascsija Vremja) (2019). Власти Узбекистана рассказали, в какой колонии дочь Каримова и за что ее туда отправили из-под домашнего ареста (Vlaszti Uzbekisztana rasszkazali v kakoj kolonii docs Karimova i za sto tuda o'tpravili iz-pod domasnivo areszta). A letöltés ideje: 2020. július 8. <https://www.currenttime.tv/a/gulnara-karimova-colony-arrest-uzbekistan/29858301.html>.

Az iraki mandátum fő konfliktusforrása: Moszul¹

The Main Source of Conflict of the Iraqi Mandate: Mosul

Varga Tímea

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2020.4.04

Összefoglaló: Tanulmányomban az első világháború után brit fennhatóság alatt létrejött iraki mandátum, azon belül is az új állam számára sok fejtörést okozó Moszul tartomány helyzetét vizsgálom meg. Ennek során arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen bel- és külpolitikai problémákat okozott Iraknak az, hogy Nagy-Britannia mindenáron az ország területéhez kívánta csatolni a moszuli térséget. Az elemzés során elsősorban az 1920–1932 közötti időszakra, a mandátum fennállásának idejére fókuszálok, azt követően ugyanis a térség által okozott külpolitikai probléma megszűnt. Ugyanakkor a belpolitikai kihívás, a „kurdkérdés” a mai napig fennáll, amelyről egy kitekintésben számolok be. Kutatásomhoz elsősorban a mandátum időszakából származó diplomáciai jelentéseket, memorandumokat használtam fel, amelyeket a szakirodalom segítségével elemeztem és értelmeztem, olyan perspektívákat is megvilágítva, amelyek kevéssé ismertek a magyar olvasók előtt.

Kulcsszavak: Moszul, Nagy-Britannia, iraki mandátum, kurdkérdés

Abstract: *In my study, I examine the situation of the Iraqi mandate, which was established under British rule after the First World War, focusing on the province of Mosul, which has caused many headaches for the new state. In doing so, I am trying to unfold the domestic and foreign policy problems that the fact has caused to Iraq that Britain wanted to attach the Mosul region to the territory of the country at all costs. In the course of the analysis, I focus primarily on the period of 1920–1932 – the existence of the mandate – after which the foreign policy problem in this region has ceased. At the same time, the domestic political challenge, the “Kurdish question”, persists to this day, so in this case I am also presenting the situation after 1932. For my research, I mainly used diplomatic reports and memoranda from the mandate period, which I analysed and interpreted with the help of the literature, highlighting perspectives that might not be well known to Hungarian readers.*

Keywords: *Mosul, Great Britain, Iraqi mandate, Kurdish question*

Bevezetés

Kutatásom során arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen bel- és külpolitikai problémákkal járt Irak számára, hogy 1920 és 1932 között mandátumterületként brit fennhatóság alá került. Az első világháborút követően, az Oszmán Birodalom szétesésével, új államok jöttek létre a Közel-Keleten, amelyek egy része brit, illetve francia fennhatóság alá

---

¹ A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-2-I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

került. A Népszövetség létrehozott egy ún. mandátumrendszert, amelynek keretében európai nagyhatalmak gyakoroltak gyámságot az újonnan létrejött államok felett annak érdekében, hogy felkészítsék azokat az önállóságra. A szövetség egyúttal arra is felhatalmazta az európaiakat, hogy a saját belátásuk szerint húzzák meg az új államok határait. Irak, amely az Oszmán Birodalom három, egymástól rendkívül különböző vilajetéből, Moszul, Bagdad és Baszra tartományból jött létre, brit fennhatóság alá került, a határvonalait London a saját stratégiai és gazdasági érdekeinek megfelelően húzta meg, figyelmen kívül hagyva a helyi etnikai és vallási viszonyokat, valamint a lakosság követeléseit.

Mindez rendkívül sok problémát okozott az újonnan létrejött állam számára: a határai miatt konfliktusba került szinte minden szomszédjával – a nézeteltérések pedig nem egyszer háborúhoz is vezettek –, ugyanakkor rendkívül súlyos belpolitikai nehézségekkel is meg kellett küzdenie, amelyek elsősorban a vegyes etnikai és vallási összetételből adódtak.

Tanulmányomban a brit érdekek miatt Irakhoz csatolt, rendkívül problémás Moszul vilajet helyzetével foglalkozom, amely kiváló példája mind a belpolitikai, mind a nemzetközi konfliktusoknak. A három tartomány közül ez okozta a legtöbb gondot úgy Nagy-Britannia, mint Irak számára – a kezdetektől lényegében napjainkig. Egyrészt nehézségekbe ütközött a terület megszerzése, hiszen arra eredetileg Franciaország és Törökország egyaránt igényt tartott, így annak Irakhoz csatolása is csak hosszú éveken át tartó küzdelem árán sikerült. Másrészt problémát jelentett már a mandátum fennállásának időszaka alatt és azt követően is a vilajet etnikai-vallási összetétele, főként az ott élő jelentős kurd kisebbség miatt, amely rendszeres felkeléseivel megnehezítette a tartomány helyzetének konszolidálását, illetve decentralizáló erőként működik gyakorlatilag a mai napig.

A cikkben ezt a két kérdéskört igyekszem körüljárni. Először bemutatom a britek térségbeli stratégiai és gazdasági érdekeit, amelyek megkövetelték, hogy Moszult Irakhoz csatolják, majd részletesen beszámolok a tartomány megszerzésének nehézségeiről és a területért éveken át tartó katonai és diplomáciai küzdelemről. Végül pedig az ott élő kurdok okozta problémákat ismertetem, elsősorban a mandátum fennállásának időszaka alattiakat, rövidebb kitekintéssel a második világháborút követő, illetve a napjainkban is fennálló helyzetre.

Kutatásomhoz a mandátum 1932-ig tartó fennállásának ideje alatt keletkezett diplomáciai iratokat, Bagdadból, illetve brit tisztségviselőktől érkezett jelentéseket, valamint a térséggel foglalkozó londoni politikusoknak a brit *The National Archives* honlapján digitalizált formában elérhető memorandumait használtam fel. Ezek mellett két dokumentumgyűjtemény, a Lugosi Győző szerkesztésében megjelent *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*, valamint a Londonban kiadott *Documents on British Foreign Policy 1919–1939* című sorozat megfelelő része volt segítségemre. A primer

forrásokat a nemzetközi (elsősorban angolszász) szakirodalom segítségével értelmeztem és elemeztem a munkám elkészítéséhez.

Brit érdekek a Közel-Keleten; az iraki mandátum létrejötte

Ami a Közel-Kelet sorsát illeti, a britek számára hosszú ideig – gyakorlatilag az egész 19. század során – a legfontosabb cél az Oszmán Birodalom egyben tartása és ezzel a térségbeli hatalmi egyensúly megőrzése volt. Felismerték, hogy bár egy egyre gyengülő államról van szó („Európa beteg embere”), a fennmaradására mégis szükség van, ellenkező esetben ugyanis a francia, illetve az orosz befolyás erősödhet meg a térségben, ami nem állt a szigetország érdekében (Klieman, 1968, 238. o.). A britek 1914 előtt a Közel-Kelettől elválaszthatatlan hatalomként tekintettek az Oszmán Birodalomra, amelynek egységét meg kell őrizni, hogy meg lehessen akadályozni a területeiért folytatandó versenyfutást (Renton, 2007, 646. o.). Ezért igyekeztek visszaszorítani az egyre növekvő német befolyást, valamint enyhíteni az Oroszország irányából érkező nyomást, és minden erejükkel megpróbálták megakadályozni a birodalom háborúba sodródását, mivel tudták, hogy az a térség komplikált érdekszférarendszerét veszélyeztetné.

Az Oszmán Birodalomnak az első világhégésbe való belépésével tovább bővült a háború után megoldandó „problémás területek” száma, hiszen a Közel-Kelet helyzetét is rendezni kellett – s ezzel a brit háborús célok is bővültek. Lord Herbert Asquith miniszterelnök már 1915-ben felállított egy testületet e feladatra. A De Bunsen-bizottságba² delegáltak a kül- és a hadügyminisztériumot, az admiralitást, az indiai brit vezetést és a kereskedelmi tárcát képviselték – azaz a legtöbb olyan szervet, amelynek beleszólása lehetett a Közel-Kelet háború utáni rendezésébe (Klieman, 1968, 242. o.). A feladatuk nagyrészt tervezésből állt, és bár az általuk összeállított kilencpontos tervezet végül nem feltétlenül volt teljes mértékig megvalósítható, fontos alapot képezett a későbbiekben felállított, szintén a rendezés kérdésével foglalkozó bizottságok számára (Mejcher, 1973, 83. o.). A megfogalmazott pontok összefoglalták, hogy Nagy-Britannia 1915-ben milyen alapvető érdekekkel rendelkezett az Oszmán Birodalom területén. Ezek közül az egyik legfontosabb egy brit fennhatóság alatt álló arab állam létrehozása volt – ez lett Mezopotámia, a későbbi Irak.

A De Bunsen-bizottság tagjaként (Lord Herbert Kitchener hadügyminiszter képviseletében) Sir Mark Sykes, a hírhedt Sykes–Picot-egyezmény angol névadója dolgozta ki a háborút követő rendezés lehetséges alternatíváit – azaz azt, hogy Nagy-Britannia hogyan érvényesíthetné a bizottság által megfogalmazott érdekeit. Sykes négy lehetséges verziót fogalmazott meg:

---

2 A bizottságot annak vezetőjéről, Sir Martin de Bunsen brit diplomatáról nevezték el.

- az Oszmán Birodalom teljes területének annexiója az európai hatalmak által;
- az annektálás helyett az egyes területek érdekszférákra történő felosztása egymás között;
- egy, a britek által ellenőrzött „bábkormány”vezette Oszmán Birodalomnak fenntartása;
- az Oszmán Birodalom decentralizálása korlátozott autonómiával bíró entitások létrehozásával.

Végül a De Bunsen-bizottság Sykes utolsó javaslatát találta megvalósíthatónak, és hozzá is látott, hogy kidolgozza, mely területek alkossanak autonóm entitást. Sokat elmond a háború utáni rendezésekről, hogy a bizottság tagjai az új határok meghúzásánál nem követték az Oszmán Birodalom politikai felosztását, s az egyes entitások területeit teljesen önkényesen határozták meg. Emellett alapvetően ókori görög elnevezéseket használtak; ebből ered a későbbi mandátumok – Mezopotámia, Szíria és Palesztina – elnevezése is. Sykes öt autonóm provincia létrehozását javasolta a decentralizált Oszmán Birodalmon belül. Ezek: Szíria, Palesztina, Örményország, Anatólia és Mezopotámia (Fromkin, 1989, 148. o.).

A britek attól tartottak, hogy ha a háború után nem helyeznek a saját ellenőrzésük alá bizonyos területeket, akkor azokat a franciák, oroszok, németek vagy más rivális hatalom kaparinthatja meg, és akkor az Indiába vezető út is ellenséges kézbe kerülne. 1919-re azonban London azt is kénytelen volt felismerni, hogy nem képes a régió minden területe felett befolyást gyakorolni: az új gyarmatügyi miniszter, Winston Churchill elsődleges feladatának tekintette a közel-keleti beavatkozás anyagi vonzatának a csökkentését (Fromkin, 1989, 499–500. o.). Nagy-Britanniának tehát döntenie kellett, hogy melyek azok a régiók, amelyekről hajlandó lemondani, és melyek azok, amelyeket bármi áron meg akar tartani: ez utóbbiak közé tartozott Mezopotámia.

Kétségtelen, hogy elsősorban stratégiai és nagyhatalmi érdekei motiválták a briteket abban, hogy megszerezzék és meg is tartsák a hatalmat Mezopotámiában (Fontana, 2010, 1. o.). Abban bíztak, hogy az ottani jelenlétük megállítja a déli irányú orosz előretörést, valamint véget vet a Berlin–Bagdad-vasútvonal kiépítésével India elérését célzó német terveknek (Klieman, 1968, 247. o.). A térség megszerzését az indiai brit vezetés is támogatta, hogy onnan ellenőrizhessék a kereskedelmük számára elengedhetetlenül fontos Perzsa-öblöt. A háború előtti adatok egyértelműen bizonyítják az öbölben zajló brit kereskedelmi forgalom szerepét: 1906-ban annak 79, az ott áthaladó egyéb hajóforgalomnak pedig 85 százalékát Nagy-Britannia, illetve a Brit Birodalom bonyolította le (Kent, 2005, 171–172. o.).

Mezopotámiát tehát Nagy-Britannia mindenáron a saját fennhatósága alá kívánta helyezni. Ennek módját azonban sokáig nem tisztázták pontosan: az annektálás lehetősége többször felmerült, de valójában maguk sem voltak biztosak abban, hogyan

tehetnének szert a területre. A háború után végül lemondtak az annexióról, megelégedtek egy erőteljes brit befolyás alatt álló „független” Mezopotámia létrehozásával (Rothwell, 1970, 280. o.). Habár ebben a formában rákényszerültek arra, hogy a helyi elitet bevonják az állam irányításába, ugyanakkor az önkormányzat kialakítása a briteknek is érdekükben állt, hiszen a hatalmuk fenntartása Mezopotámiában mind nagyobb és nagyobb pénzügyi terhet rótt az államra. Úgy tűnt, a terület közvetett irányítása a legmegfelelőbb opció, hiszen így fenntarthatják a gazdasági és stratégiai befolyásukat, valamint biztosítani tudják a stabilitást a térségben, mégis kevesebb pénzükbe kerülne. A befolyásukat pedig úgy kívánták biztosítani, hogy az új állam, Irak élére egy Nagy-Britanniával mindenben együttműködő, lojális vezetőt állítsanak, akit brit tanácsadókkal vesznek körül (Fontana, 2010, 3. o.). Ezt biztosította a mandátumrendszer létrehozása, amelyre 1920-ban, népszövetségi döntés alapján került sor.

A mandátumrendszer az európai imperializmus korszakának végét jelentette³ – egy olyan időszakét, amikor a nagyhatalmak a kulturális felsőbbrendűségükre hivatkozva annektáltak területeket a világ bármely pontján. Az első világháborút követően az európaiak – elsősorban Woodrow Wilson amerikai elnök közbeavatkozása miatt – már nem tudták egyszerűen a birodalmukhoz csatolni a háború során elfoglalt területeket (Dodge, 2003, 5–6. o.). Ehelyett mandátumokat hoztak létre, s azok az ázsiai és afrikai területek, amelyek korábban a Német Birodalom gyarmatai voltak, vagy az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt álltak, valamely nagyhatalom gyámsága alá kerültek, hogy azok felkészítsék őket az önállóságra. A Népszövetség hivatalos álláspontja szerint ugyanis a mandátum csak egy átmeneti időszakra szól: amíg az új államok képessé válnak önmaguk kormányzására (J. Nagy, 2009, 55. o.).

A mandátumrendszer alapelve kimondta: „Oly gyarmatokra és területekre nézve, amelyek az elmúlt háború következtében megszűntek az őket azelőtt kormányzó Államok fennhatósága alá tartozni, s amelyekben oly népek laknak, amelyek a mai világ különösen nehéz viszonyai között még nem tudják önmagukat kormányozni ... a népek felett való gyámságra megbízást azok a fejlettebb nemzetek nyerjenek, amelyek ... leginkább képesek és hajlandók ennek a felelősségnek a vállalására.” Ez alapvetően Nagy-Britanniát és Franciaországot jelentette. (A mandátumrendszer alapelvei. A Nemzetek Szövetsége egységkormányának 22. cikkelye, Versailles, 1919. június 28., 2006).

1920. április 18–24. között Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország képviselői San Remóban tanácskoztak, ahol megegyeztek a mandátumok elosztásáról – azaz felosztották egymás között a Közel-Keletet. A konferencia jóváhagyta a brit mandátumot Mezopotámiában és Palesztinában, a britek pedig beleegyeztek, hogy a francia csapatok Szíria egészét megszállják. A döntés alapján Szíria mellett Libanon is francia mandátummá vált (Goldschmidt és Davidson, 2006, 218. o.).

---

3 Bár sok kutató úgy véli, hogy a mandátumrendszer nem volt több, mint a 19. századi imperializmus új köntösben, a 20. század igényeinek megfelelően, annak érdekében, hogy a nemzeti önrendelkezés látszatát keltsék (Goldschmidt és Davidson, 2006, 218. o.).

Moszul jelentősége

A britek eredetileg elsősorban a stratégiai érdekeiket tartották szem előtt az iraki határok kialakításánál, később azonban a gazdaságiak is előtérbe kerültek, így a háború végére az olaj jelentőségét is felismerték – ezzel Moszul területe kifejezetten fontossá vált (Kent, 2005, 178. o.).

Moszul az Oszmán Birodalom egy távoli, a keleti határánál fekvő provinciája, amely ígéretesnek tűnő olajtartalékokkal rendelkezett. A területet – legalábbis egy jelentős részét – az 1916-ban aláírt Sykes–Picot-egyezményben Franciaországnak ígérték,⁴ a háború végére azonban a britek meggondolták magukat: úgy döntöttek, mégis igényt tartanak rá (Fitzgerald, 1994, 697. o.). Ugyanis míg korábban az elsődleges szempontot az jelentette, hogy a tartomány francia fennhatóság alatt pufferzónát képezzen a brit és az orosz területek között, a háború után a helyzet jelentősen megváltozott (Rothwell, 1970, 288. o.): a britek felismerték, hogy Moszul az olaja miatt rendkívüli jelentőséggel bír, ezért mindenáron meg akarták szerezni.

A Mezopotámiában található nyersolaj fontosságát már jóval a 20. század előtt felismerték: rájöttek, hogy a területen komoly kőolajlelőhelyek találhatóak, ami hatalmas gazdasági előnyt jelent az azt birtokló állam számára (Fitzgerald, 1994, 701. o.). Valójában már 1915-ben felmerült, hogy a Moszulban található olajkincs miatt a brit gazdasági érdekek megkövetelnék a tartomány feletti hatalmat. Elsősorban az admirális irányából érkezett nyomás a kőolaj megszerzése érdekében, ahol már határozottan érezték, hogy egy esetleges következő háborúban az olaj teljesen át fogja venni a szén szerepét, így annak birtoklása rendkívül fontossá válik (Rothwell, 1970, 287. o.). Ezt először Maurice Hankey, a brit háborús kabinet tanácsadója fejtette ki 1918 augusztusában az akkori külügyminiszternek, Lord Arthur Balfournak írt levelében, hozzátéve, hogy az egyetlen nagy tartalékokkal rendelkező terület, amelyet brit ellenőrzés alá vonhatnak, az Perzsia, valamint Mezopotámia. Így ezeknek a megszerzése és brit fennhatóság alá helyezése elsődleges háborús céllá válik. A hajózási érdekek azt is megkívánták, hogy a mediterrán térségben legyenek a saját birtokukban olajtartalékok, s ne kelljen más államnak kiszolgáltatva lenniük. Úgy vélték ugyanis, hogy az Amerikai Egyesült Államok olajtartalékai fogynak, s ezért a jövőben nem fognak exportálni, sőt még a mexikói olaj jelentős részét is kisajátítják maguknak, továbbá az orosz és a román készletek nagy része szintén belső felhasználásra kerül. A briteknek tehát mindenképpen szükségük volt olyan olajra, ami csak és kizárólag az övék (Mejcher, 1972, 383. o.).

A brit érdekek azonban nem csupán a térségben található olaj feletti fennhatóságot jelentették: Moszul különösen fontos volt számukra a birodalmuk keleti részeivel való kapcsolattartás és kommunikáció szempontjából is, valamint a közel-keleti brit uralom

4 A Kis-Záb folyó választotta el egymástól a francia és a brit területet, így az olajban gazdag részek már a szerződés szerint is a briteket illették (Fitzgerald, 1994, 723. o.).

biztosításában szintén kiemelt szerepet játszott. Azzal érveltek, hogy Moszult hegyek választják el Törökországtól, így az Irakhoz csatolása biztosítaná az ország védelmét egy esetleges török támadással szemben, míg ha török kézen marad, azok kiindulópontként használhatnák egy Irak vagy a Perzsa-öböl elleni offenzívához (Beck, 1981, 257. o.).

Utólag már nehéz megállapítani, hogy a briteket valójában csak az olaj megszerzése vezérelte, vagy a birodalmi stratégiai érdekeik – azaz Irak állam integritása mindenképpen megkövetelte volna részükről Moszul megtartását, és azt akkor sem engedték volna át Törökországnak, ha történetesen nincs a területén rengeteg olaj (Beck, 1981, 258. o.). Annyi azonban bizonyos, hogy mindent megtettek a tartomány megszerzése érdekében.

A megszerzés nehézségei

A következmény pedig az lett, hogy a háború utáni rendezés legkomolyabb vitái Moszulhoz fűződnek: arra ugyanis a briteken és a franciákon kívül a törökök is igényt tartottak. Franciaország viszonylag gyorsan, már 1920 elején, a San Remó-i konferencián lemondott Moszulról annak érdekében, hogy Nagy-Britannia támogatását élvezhesse az Európán belüli rendezés során, és így azt a maga igényei szerint alakíthassa (Fitzgerald, 1994, 698. o.). Törökország azonban ennél nehezebb ellenfélnek bizonyult.

A problémát az jelentette, hogy Ankara igényt tartott Moszul vilajet teljes területére, pedig az az a brit elképzelések szerint Irak integráns részét képezte. A tartomány egyébként sem túl egyszerű helyzetét tovább bonyolította az a tény, hogy azt a britek fegyverrel szereztek meg, már az 1918. októberi, mudroszi fegyverszünet⁵ megkötése után (Mejcher, 1972, 388. o.). A törökök emiatt csak még inkább tiltakoztak a tartomány elcsatolása ellen, azt semmilyen tekintetben nem tartották jogosnak. Mind a britek, mind az iraki vezetés tisztában volt azzal, hogy az iraki hadsereg önállóan nem képes szembeszállni egy esetleges török invázióval, hogy megvédje Moszult: tehát ha a törökök katonai erővel akarják visszaszerezni a provinciát, azt csak Nagy-Britannia tudja megakadályozni. Az 1920-as években mindkét fél a tartomány megtartására törekedett, egyrészt Irak integritásának a megőrzése, másrészt az olajmezőknek a határ iraki oldalán tartása érdekében (Sluglett, 2007, 76. o.). A részleges határmódosítást és így Moszul egy részének a Törökországnak történő átengedését nem tartották működőképes megoldásnak: a britek szerint ugyanis semmi nem garantálta, hogy ez hosszú távon kielégíti a török követeléseket, és ezzel végleg lezárja a kérdést (The National Archives, 1925).

---

5 A mudroszi fegyverszünetet 1918. október 30-án kötötték meg az antanthatalmak és az Oszmán Birodalom képviselői, s annak értelmében a birodalom kilépett az első világháborúból, és a területén lezárultak a harcok.

London kész volt akár fegyverrel is érvényt szerezni az akaratának, ám ez komoly veszélyeket hordozott magában. A brit hadügyminiszter már 1921 novemberében kijelentette (The National Archives, 1921): „A törököknek lehetőségük van jelentős haderőt Moszul vilajet ellen fordítani, ha akarják.” Ám néhány hónappal később arról biztosította kormányát, hogy egy török katonai akció valószínűsége elhanyagolható (*The National Archives*, 1922): „Az, hogy [a törökök] képesek lennének a fenyegetéseiket valóra váltva fegyveresen megtámadni Moszult, kétségtelen, ugyanakkor valószínűtlen, tekintve, hogy éppen most zárták le a háborút a nyugati határon a görögökkel, így nem valószínű, hogy újabb háborút kezdeményeznének a délkeleti határon.” Mindazonáltal Nagy-Britannia nem jelenhetett meg úgy a világsajtóban, mint az ország, amely a saját gazdasági érdekei miatt veszélyezteti a béke megszületését a Közel-Keleten, így a Sèvres-ben megkötött eredeti revideáló új török békeszerződést kénytelenek voltak a határvonal rendezése nélkül aláírni (Demirci, 2010, 70. o.). Az 1923-as lausanne-i béke nem szólt sem Moszul hovatartozásáról, sem a török–iraki határról. A konferencián ugyanakkor megállapodtak egy kilenc hónapos periódusban, amelynek során kétoldalú – brit–török – tárgyalásokkal próbálják megoldani a problémát, és amennyiben akkor sem jutnak döntésre, a Népszövetség elé utalják a kérdést.

A békeszerződés megkötésének évében továbbra is brit hadsereg állomásozott Moszul területén, a brit vezetés ugyanis úgy ítélte meg, ha kivonulnának, a török hadsereg azonnal elfoglalná azt, és a *status quo*ra hivatkozva maguknak követelnék a tartományt. A britek nem akartak háborúzni Moszulért, ugyanakkor szükségük volt rá, így minden békés eszközt bevetettek annak végleges megszerzéséért (Wright, 1926, 453. o.). Ankara azonban máshogy próbálta megoldani a helyzetet: 1923–1924 folyamán, miközben zajlottak a bilaterális tárgyalások a britek és a törökök között, folyamatos török (és kurd) támadások érték a területet, s a török hadsereg egészen Amediig és Dahúkiig nyomult előre. Az ankarai vezetés szilárdan kitartott az álláspontja mellett, miszerint Moszul Törökország szerves része, és nem hajlandó lemondani róla (Sluglett, 2007, 82. o.).

Miután a kilenc hónap eredmény nélkül telt el, Nagy-Britannia fontolóra vette, hogy a tartomány megszerzése érdekében a korábban a Turkish Petroleum Company (TPC) részvényeiből az irakiak számára felajánlott 20 százalékos részesedést inkább a török kormánynak adja, amennyiben az lemond Moszulról (Sluglett, 2007, 73. o.). Ez végül hozzásegítette a két országot a megállapodás megszületéséhez. 1924-ben Brüsszelben egy delegáció kiküldéséről döntöttek, amelynek a feladata a Törökország és Irak közötti határvonal meghúzása volt; az ún. brüsszeli vonal jelenti a mai napig a határt a két állam között (Cuthell, 2004, 89. o.). Moszul így a népszövetségi határozat értelmében 1926-ban Irak részévé vált, Törökország pedig az iraki olajbevételekből kapott 10 százalékos részesedésért cserébe elismerte a döntést (Sluglett, 2007, 73. o.). Ezzel Törökország fontos közlekedési csomópontot, illetve jelentős olajmezőket veszített,

ugyanakkor az ott élő kurdok feletti fennhatóság terhét is. Ez pedig átvezet Moszul problémájának másik elemére, a tartományban élő jelentős kurd kisebbségre, amelyet a döntés az iraki államhoz való csatlakozásra kényszerített.

Az iraki kurdok, 1920–1932

Az ország legnagyobb lélekszámú kisebbsége, a kurdok szintén már a mandátum létrejöttétől kezdve komoly problémákat okoztak a britek, majd később a bagdadi vezetés számára: az ellenállásuk időről időre felkelésekbe torkolt, amelyeket csak a katonaság bevetésével tudtak leverni. A kurdok a Közel-Kelet egyik legnépesebb – kb. 26-28 millió főt számláló – etnikai csoportja, amelynek 90 százaléka Irak, Irán és Törökország területén él, elsősorban a három állam határát képező hegyvidéki területen, de jelentős számú közösséget alkotnak Szíria területén is. A kurdok alapvetően megosztott népcsoport: nincsen közös nyelvük, és bár a nagy többségük szunnita, a vallás sem köti össze őket. Javarészt törzsi rendszerben élnek, és e kötelékek a legfontosabbak számukra – ez adja az identitásukat (Milton-Edwards, 2001 67–70. o.). A kurdok a legnagyobb számban Törökország területén, a többségi lakossághoz viszonyított legnagyobb arányban viszont Irakban élnek: a Moszul tartomány területén élő megközelítőleg 5 millió kurd az ország összlakosságának a 25 százalékát jelenti (Yildiz, 2004, 9. o.).

A kurdok kezdettől fogva ellenezték Moszul Irakhoz csatolását, s nem kívántak az új állam részévé válni – ezt a véleményüket a függetlenedés után is fenntartották, sőt gyakran felmerült egy önálló Kurdisztán létrehozásának a gondolata is. A terv először az első világháborút lezáró sèvres-i békében fogalmazódott meg, ahol a győztes hatalmak ígéretet tettek egy önálló kurd állam létrehozására, az 1923-ban megkötött lausanne-i béke azonban már nem is említette. Ahogyan korábban láthattuk, Nagy-Britanniának akkor már az állt érdekében, hogy Moszult a fennhatósága alá került Irakhoz csatolják, és ezért mindent meg is tett. Emellett a külügyminisztérium munkatársai – Thomas Osborne és Harold Nicolson – az 1921. februári memorandumukban megállapították, hogy a brit vezetés nem tud egyszerre elköteleződni az arabok és a kurdok mellett, ezért elegendő lenne, ha az utóbbiak Törökországon, illetve Irakon belül élveznének autonómiát. Az volt a véleményük, hogy a kurdok úgysem lennének képesek az önálló állam fenntartására, így mindenképpen Irakhoz kell csatolni őket (Foreign Office, 1921). A kurdok problematikus volta ellenére az Irakban élő szunnita arabok támogatták e nézetet: bár komoly terhet rótt rájuk, a kurdok ugyanakkor többségükben szunniták voltak, így Irakhoz csatolásuk valamelyest csökkentette az ottani síita többség dominanciáját (Sluglett, 2007, 75. o.).

Irak Nagy-Britannia támogatása nélkül lényegében képtelen lett volna megtartani és megvédeni Moszult a külső támadásokkal szemben, ugyanakkor az ország határain

belülről érkező nyomás ellenében is szüksége volt a britek segítségére: a térségben az asszimiláció lehetetlen vállalkozás volt, az egyetlen lehetőséget az jelentette, ha az ott élő kurdok valahogyan hozzászoknak az arabok fennhatóságához (Lukitz, 1995, 41. o.).

A kurdok rendkívül komoly destabilizáló tényezőt képeztek az országban: állandóan fellázadtak a bagdadi vezetés ellen. A felkeléseket kezdetben a brit, majd az iraki hadsereg verte le. Már 1919–1920 során is folyamatosak voltak az incidensek, amelyek komoly brit erőket kötöttek le Moszul északi területén; a kurd lázadásokat pedig még veszélyesebbé tette, hogy a tartomány megszerzéséért küzdő törökök is támogatták őket (Sluglett, 2007, 78. o.). A felkelést rövid időre sikerült ugyan elfojtani a brit királyi légierő segítségével, az azonban újult erővel tört ki 1922-ben – miközben London még mindig nem jutott megállapodásra Törökországgal Moszul hovatartozását illetően.

Ugyanabban az évben Mahmud Barzanji – akit a britek azért küldtek a térségbe, hogy megvédje Moszult a török agressziótól, és így megőrizze azt Irak számára – egyoldalúan kikiáltotta az iraki kurdok függetlenségét, saját magát pedig Kurdisztán királyának nyilvánította. Később Iránba menekült, onnan igyekezett irányítani a felkelést, de a brit csapatok sorozatos győzelmet arattak a vezető nélkül maradt lázadók felett (Izady, 2004, 105–107. o.). 1923–1924-ben összevont török–kurd támadások érték a brit csapatokat, miközben Lausanne-ban már aláírták a békeszerződést, amely sem önálló Kurdisztánról, sem Moszul hovatartozásáról nem tett említést. Az 1924-es iraki választások kapcsán így újabb zavargás tört ki, amelyet ismét a brit hadsereg tudott csak leverni. Ezúttal azonban a királyi légierő bevetése nem bizonyult elegendőnek: szárazföldi csapatok szállták meg Szulejmánijja városát, Barzanji pedig a hegyvidékre menekült (Yildiz, 2004, 13. o.).

Végül az 1920-as évek felkeléshullámának a Moszul Irakhoz csatolásáról szóló, 1926-os népszövetségi döntés vetett véget: a moszuli kurdok számára nyilvánvalóvá vált, hogy a közeljövőben nem lesz módjuk az önálló államiságra, és Bagdad fennhatósága alatt kell élniük. Attól kezdve a kurd értelmiségiek arra törekedtek, hogy az iraki államon belül őrizzék meg a kurd nemzeti identitást és védjék meg a népük érdekeit – tehát még azok sem hajlottak az asszimilációra, akik elfogadták az Irakhoz tartozást (Tripp, 2007, 62. o.).

London a mandátum fennállása során igyekezett legalább minimális kisebbségi jogokat kiharcolni a kurdok számára, a bagdadi vezetés ennek azonban következetesen ellenállt. A brit tanácsadóknak 1926-ra mégis sikerült elérniük az ún. helyi nyelvtörvény elfogadását, amely két iraki kurd központ, Erbil és Szulejmánijja területén engedélyezte a kurd anyanyelvi oktatást az általános iskolákban, valamint a saját nyelvükön írott könyvek megjelentetését. Ez a szabály azonban nem volt hosszú életű: már 1926–1927 folyamán megszüntették (Yildiz, 2004, 13. o.). A britek rövidesen kénytelenek voltak teljes egészében feladni a törekvéseiket: az 1930-as angol–iraki szerződés már nem tett említést az iraki kurdok kisebbségként történő elismeréséről (Sluglett, 2007, 79. o.).

A minimális kisebbségi jogok eltörlésének a következménye egy újabb lázadásban manifesztálódott, 1930 szeptemberében, amely több tucat civil életét követelte, az iraki hadsereg ugyanis Szulejmánijjában belelőtt a tüntető tömegbe. Bár Irak függetlenségét és népszövetségi taggá válását (1932-ben) ahhoz a feltételhez kötötték, hogy a kurdoknak kisebbségi, illetve politikai jogokat adnak, ők a britek távozásával még azokat a jogukat is elveszítették, amelyeket korábban nagy nehezen megszereztek. Újabb és újabb kormányok követték egymást Irakban, a kurdok helyzetében azonban nem történt radikális változás, bárki is került hatalomra (Yildiz, 2004, 14. o.).

Kitekintés – az iraki kurdok a második világháború után

A 20. század második felében szintén gyakoriak voltak a kurd felkelések, amelyeket hol több, hol kevesebb siker koronázott. Irak függetlenedése után a kisebbség továbbra is az anyanyelvhasználat engedélyezését és a nemzetgyűlésben arányos képviseletet követelt – a mindenkori iraki kormány azonban mindkettőt megtagadta tőlük. A mandátumot követő időszak legfontosabb változását egy erős, karizmatikus vezető megjelenése jelentette, Musztafa Barzani molla személyében. Barzani a második világháborúig több, helyi jellegű felkelést szervezett, ezért végül el kellett menekülnie Irakból. A háborút követően azonban visszatért, és 1945-ben megalapította az iraki Kurdisztáni Demokrata Pártot (*Partiya Yekîtiya Demokrat*, PYD) (Yildiz, 2004, 16. o.).

Vezetőjük ismételt elmenekülése (1947) után azonban sem a párt, sem az általa képviselt iraki kurdok nem folytattak igazán aktív tevékenységet – egészen az 1958-as iraki forradalomig.⁶ A kurdok abban bíztak, hogy az új vezetéssel könnyebben szót fognak érteni, és végre elérik a jogaik tiszteletben tartását, ha autonómiát nem is kapnak – azonban ismét csalódnuk kellett. Az új kormány ellen fellépő pesmerga harcosok Barzani vezetésével ezért jelentős területeket foglaltak el Irak északi részén, Zahó városától egészen az iráni határig. A kormány a térség bombázásával válaszolt, amelyet komolyabb eredmény nélkül ugyan, de egészen 1975-ig folytatott (Yildiz, 2004, 17. o.).

Az 1960-as évek végére ismét előtérbe került a kurd autonómia kérdése, és az Irakban már 1963 óta hatalmon lévő Baasz Pártnak egyre többször alakult ki konfliktusa az elégedetlen kisebbséggel. A zavargások 1969-ben ismét felkeléshez vezettek, amelyet Irán is támogatott, hogy gyengítse Irakot: a szomszédos állam által felfegyverzett és anyagilag is segített kurdok nagyobb eséllyel vették fel a harcot az iraki hadsereg ellen, és így még a korábbiaknál is komolyabb problémát okoztak a bagdadi vezetésnek. A kínálókozó lehetőségnek azonban az 1975-ös iraki–iráni szerződés⁷ megkötésével vége szakadt, majd a felkelések száma is csökkent.

6 Az 1958-as iraki forradalomban, amely lényegében egy katonai puccs volt, az iraki hadsereg megdöntötte a Hasemita-dinasztia uralmát, és átvette az ország irányítását.

7 Az 1975 márciusában, Algirban született megállapodás értelmében Irak az iráni követeléseknek eleget téve elfogadta, hogy a Satt el-Arab folyó középvonala jelentse a két állam közti határt, cserébe Irán felhagyott az iraki kurdok támogatásával (Tripp, 2007, 158. o.).

A függetlenség, illetve az autonómia kivívására az újabb lehetőséget csak az 1990–1991-es ún. öbölháború teremtette meg; a kurdok akkor ugyanis úgy vélték, hogy már az Amerikai Egyesült Államok támogatására is számíthatnak. 1991 márciusában azonban az iraki hadsereg ismét elfojtotta a kurd lakosság lázadását: a halottak számát húszezerre teszik, közel százezer embert tartóztattak le, és több százezer kurd menekült el Irakból (Albert, 2013, 220. o.).

A kurdok mindennek ellenére sem mondtak le a kisebbségi jogok, valamint az autonómia megszerzéséről, és az 1990-es évek közepére létrejött egy félautonóm kurd régió, amelyet végül 2005-ben az iraki alkotmány is elismert, és így létrejött a ma Iraki Kurdisztán néven ismert entitás. A kérdés, hogy önálló állammá válhat-e, az elmúlt másfél évtizedben többször is felmerült, és véleményem szerint a jövőben is fel fog – a választ pedig feltehetően a nemzetközi politikai helyzet fogja megadni, akárcsak száz évvel ezelőtt. Úgy gondolom azonban, hogy a kurdok semmiképpen sem érzik magukat az iraki államhoz tartozónak, és minden eszközzel a függetlenségükért fognak harcolni továbbra is – így az önállóságra törekvésük végül megbonthatja az iraki állam egységét.

Az elmúlt néhány évben a függetlenség megvalósulására az Iszlám Állam (ISIS) térnyerése kínált esélyt. Az iraki kurdok rendkívül fontos szerepet játszottak a terrorszervezet elleni küzdelemben, ami abból is adódott, hogy Iraki Kurdisztánnak volt a leghosszabb (csaknem 1000 kilométeres) közös határa a szélsőséges iszlamisták által birtokolt területtel. Az ISIS térségbeli megjelenése eleinte pozitív hatással bírt a kurdok számára: a Kirkuk⁸ feletti fennhatóságot ugyanis közel tíz éven keresztül, egészen az Iszlám Állam fellépéséig hiába követelték, akkor azonban a város a kezükre került. 2014 augusztusára viszont már fontosabbá vált számukra az ISIS elleni háború és a terroristák kiűzése a kurd területekről, mint a saját függetlenségük (Hermann, 2015, 159–160. o.).

A kurdok azonban az Iszlám Állam kiűzését követően nem tudtak egységesen fellépni; részben ez volt az oka annak is, hogy az iraki hadsereg szinte ellenállás nélkül foglalta vissza Kirkukot a pesmerga harcosoktól – a kurdok ismét elveszítették az egyik legfontosabb város feletti fennhatóságukat. Ráadásul – a várakozásaikkal ellentétben – az Iszlám Állam elleni bátor harcukat követően a nyugati világ nem állt ki mellettük, és továbbra sem támogatja egy önálló kurd állam létrehozását. „A kurdok megküzdöttek az Iszlám Állammal, feláldozták katonáikat, majd amikor már nem bizonyultak hasznosnak a Nyugat számára, ismét a farkasok elé vetették őket” – írta Mordechai Kedar izraeli kutató 2017 novemberében (Kedar, 2017, 2–3. o.).

Az iraki kurdok mégis felkészültnek érzik magukat arra, hogy létrehozzák a saját, egységes nemzeti identitással bíró államukat egy olyan térségben, ahol az államok többsége mesterséges képződmény, etnikailag és vallásilag kevert, s épp ezért rendkívül

---

⁸ Az iraki olajkitermelés egyik legfontosabb központja. A város hovatartozása vitatott: mind a bagdadi vezetés (amelyhez hivatalosan a település tartozik), mind Iraki Kurdisztán igényt tart a felügyeletére.

megosztott lakosságú. Ennek érdekében 2017 szeptemberében népszavazást tartottak arról, hogy Iraki Kurdisztán elszakadjon-e a bagdadi vezetéstől, és kimondja-e a függetlenségét. A békés, demokratikus népszavazás – amelynek eredménye szerint a lakosság 92,73 százaléka támogatja egy önálló Kurdisztán létrehozását⁹ – óriási felzúdulást váltott ki a környező országok részéről, amelyek attól tartanak, hogy Iraki Kurdisztán függetlenedése lavinát indítana el a térségben, és a saját kurd lakosságuk is elszakadást követelné, és csatlakozni akarna az új államhoz. Éppen ezért Törökország és Irán is felvetette a katonai beavatkozás lehetőségét, amennyiben az iraki kurdok ki akarnák mondani a Bagdadtól való függetlenségüket – miközben a Nyugat továbbra sem támogatja a kurdok önállósodási törekvéseit (Ciprut, 2017, 2. o.).

Ugyanakkor Jose V. Ciprut amerikai kutató szerint elérkezett az idő arra, hogy a Nyugat elismerje a múltban elkövetett hibáit, és felülbírálja a kurdokkal kapcsolatos nézeteit, elismerve azoknak az önálló nemzetállam létrehozásához való jogát. Ha ez nem történik meg, a kurdok folyamatos fenyegetést jelenthetnek mind Irak, mind a környező országok egységére és biztonságára (Ciprut, 2017, 3–4. o.), s ezzel továbbra is a régió egyik legkomolyabb destabilizáló tényezője marad.

Összefoglalás

Kutatásom során arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen bel- és külpolitikai problémákat okozott Iraknak egyrészt az 1920 és 1932 között fennállt mandátum, másrészt hogy Nagy-Britannia fennhatósága alá került. Az általam vizsgált időintervallum elsősorban a mandátumidőszakot, valamint az azt követő néhány évet fedli le. Eddigi kutatásaim alapján úgy vélem, kimondhatjuk, hogy Irak egy mesterségesen létrehozott állam, amelyet Nagy-Britannia a saját érdekeinek megfelelően alakított ki. Az új ország határának kijelölése során nem vette figyelembe a helyi viszonyokat, így nem sikerült egy stabil államot létrehoznia. Ez az önkényes határmeghúzás pedig komoly problémákat okozott, aminek tökéletes példája Moszul és annak konfliktusos helyzete, amelyen keresztül kívántam érzékeltetni munkámban a kutatásom eredményeit.

Nagy-Britannia, miután megfogalmazta a térségbeli gazdasági és stratégiai érdekeit, azoknak megfelelően határozta meg az új állam határait. A britek hosszú éveken át küzdöttek, elsősorban a saját érdekeik mentén, Moszul Irakhoz csatolásáért, ami azonban konfliktust váltott ki a két új állam, Törökország és Irak között. A mandátum fennállásának 12 évéből több mint ötnek kellett eltelnie, mire megállapodásra sikerült jutniuk Ankarával, s ez az időszak nemegyszer háborúval fenyegetett, és több kisebb fegyveres konfliktushoz vezetett. A bizonytalan helyzet fokozta a fiatal állam instabilitását, és bár az elmúlt évtizedekben a határvonala nem kérdőjeleződött meg, a bagdadi vezetésnek folyamatosan felkészülni kellett lennie egy esetleges török támadásra.

---

9 A népszavazás meglehetősen magas, 72,16 százalékos részvétellel zajlott le.

A nagyhatalmak mellett döntést hoztak arról is, hogy a Közel-Kelet egyik legnagyobb lélekszámú etnikuma nem rendelkezhet önálló nemzetállammal, és a lakosságot felosztották a térség négy országa között. Így a Moszul területén élő kurdoknak nem volt választásuk: kénytelenek az iraki állam keretein belül élni, ahogy azt az első világháborút követően kijelölték számukra. Bár ez ellen többször fellázkodtak, igyekeztek jogokat, majd autonómiát kiharcolni maguknak, külső segítség nélkül erre képtelenek voltak. Jelenleg Iraki Kurdisztán egy Irakon belül autonómiával rendelkező régió, a kérdés azonban, hogy mennyire elkötelezettek ma a kurdok az iraki állampolgárság iránt, illetve ha a céljuk a teljes függetlenség, képesek lesznek-e elérni azt, és megbontani a Nagy-Britannia által 100 évvel ezelőtt létrehozott mesterséges államot.

Irodalomjegyzék

- A mandátumrendszer alapelvei. A Nemzetek Szövetsége egységkormányának 22. cikkelye, Versailles, 1919. június 28. (2006). In Lugosi Győző (szerk.), *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. Budapest: L'Harmattan.
- Albert, Craig Douglas (2013). A History of Violence: Ethnic Group Identity and the Iraqi Kurds. *Iran & the Caucasus*, 17(2), 215–234.
- Beck, Peter J. (1981). 'A Tedious and Perilous Controversy': Britain and the Settlement of the Mosul Dispute 1918–1926. *Middle Eastern Studies*, 17(2), 256–276.
- Ciprut, Jose V. (2017). The Kurds: Neither the Twin of Palestine Nor the Clone of Israel. *Begin-Sadat Center for Strategic Studies*, (624).
- Cuthell, David (2004). A Kemalist Gambit: A View of the Political Negotiations in the Determination of the Turkish-Iraqi Border. In Reeva Spector Simon, Eleanor Tejjirian és Gary Sick (szerk.), *The Creation of Iraq, 1914–1921* (80–95. o.)
- Demirci, Sevtap (2010). Turco–British Diplomatic Manoeuvres on the Mosul Question in the Lausanne Conference, 1922–1923. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 37(1), 57–71.
- Dodge, Toby (2003). *Inventing Iraq. The Failure of Nation Building and a History Denied*. New York, NY: Columbia University Press.
- Fitzgerald, Edward Peter (1994). France's Middle Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul 1915–1918. *The Journal of Modern History*, 66(4), 697–725.
- Fontana, Guiditta (2010). Creating Nations, Establishing States: Ethno–Religious Heterogeneity and the British Creation of Iraq in 1919–1923. *Middle Eastern Studies*, 46(1), 1–16.
- Foreign Office (1921). Memorandum by Mr. Osborne and Mr. Nicolson on the Graeco–Turkish Conference. February 17, 1921. C 3401/20/19. In: *Documents on British Foreign Policy 1919–1939, Ser. 17. vol. Greece and Turkey, Jan. 1, 1921–Sept. 2, 1922*. (1970). London: H. M. Stat. Office.
- Fromkin, David (1989). *A Peace to End All Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. New York, NY: Henry Holt and Company.

- Goldschmidt, Arthur Jr. és Davidson, Lawrence (2006). *A Concise History of the Middle East*. Oxford: Westview Press.
- Hermann, Rainer (2015). *Az iszlám állam. A világi állam kudarca az arab világban*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Izady, Mehrdad (2004). Kurds and the Formation of the State of Iraq, 1917–1932. In Simon, Reeva Spector és Tejirian, Eleanor H. (szerk.), *The Creation of Iraq, 1914–1921*. New York, NY: Columbia University Press. (95–110. o.)
- J. Nagy László (2009). *Az ummától a nemzetállamig: az arab országok a 19–20. században*. Szeged: SZTE JGYF.
- Kedar, Mordechai (2017). The US Betrayal of Kurdistan Is a Warning Sign for Israel. *Begin–Sadat Center for Strategic Studies*, (651).
- Kent, Marian (2005). Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900–23. In Marian Kent (szerk.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* (65–199. o.)
- Klieman, Aaron S. (1968). Britain's War Aims in the Middle East in 1915. *Journal of Contemporary History*, 3(3), 237–251.
- Lukitz, Liora (1995). *Iraq. The Search for National Identity*. London: Frank Cass.
- Mejcher, Helmut (1972). Oil and British Policy towards Mesopotamia 1914–1918. *Middle Eastern Studies*, 8(3), 377–391.
- Mejcher, Helmut (1973). British Middle East Policy 1917–21: The Inter-Departmental Level. *Journal of Contemporary History*, 8(4), 81–101.
- Milton-Edwards, Beverley (2001). *Conflicts in the Middle East since 1945*. New York, NY: Routledge.
- Renton, James (2007). Changing Languages of Empire and the Orient: Britain and the Invention of the Middle East, 1917–1918. *The Historical Journal*, 50(3), 645–667.
- Rothwell, V. H. (1970). Mesopotamia in British War Aims 1914–1918. *The Historical Journal*, 13(2), 273–294.
- Sluglett, Peter (2007). *Britain in Iraq. Contriving King and Country*. London: I. B. Tauris.
- The National Archives* (1925). CAB 24/175/72. Iraq and the Mosul Question. Memorandum by the Secretary of State for the Colonies. (10.11.25.) A letöltés ideje: 2021. január 23. <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/D7726718>
- The National Archives* (1921). CAB 24/129/96. Possibility of a Turkish Offensive in Northern Iraq. Memorandum by the Secretary of State for War. (21.11.21.) A letöltés ideje: 2021. január 23. <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/D7738014>
- The National Archives* (1922). CAB 24/134/47 The Immediate Threat to Iraq. Memorandum by the Secretary of State for War (15.3.22.). A letöltés ideje: 2021. január 18. <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-134.pdf>. 234. o.
- Tripp, Charles (2007). *A History of Iraq*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wright, Quincy (1926). The Mosul Dispute. *The American Journal of International Law*, 20(3), 453–464.
- Yildiz, Kerim (2004). *The Kurds in Iraq. The Past, Present and Future*. London: Pluto Press.

A mélypontra sodródott kínai–magyar kapcsolatok (1960–1976)

Sino–Hungarian Relations at the Lowest Point (1960–1976)

Wang Qiuping

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2020.4.05

Összefoglaló: Az 1960 és 1976 közötti időszak a kínai–magyar kétoldalú kapcsolatokban különleges időszak volt, amely a diplomáciai kapcsolatok felvételét követő tízéves politikai barátságot követte, illetve megelőzte a 1980-as évek főleg gazdasági célokat szolgáló barátságát. A kutatást megalapozó források hiánya miatt azonban ezzel a korszakkal kevesen foglalkoznak. A jelen tanulmányban a kínai–magyar elhidegülésre koncentrálva, a levéltári iratok és az érintettekkel készített mélyinterjúk alapján próbálok meg kínai oldalról feltárni, hogy miként alakultak az 1960–1976 közötti kínai–magyar kapcsolatok, milyen nemzetközi és belső tényezők voltak hatással azok fejlődésére, milyen szerepet játszott Kína a viszony romlásában, és milyen erőfeszítéseket tett a javításukra.

Kulcsszavak: kínai–magyar kapcsolatok, 1960-as évek, 1970-es évek, kínai–szovjet szakítás, Kína belpolitikája

Abstract: *The period between 1960 and 1976 was a special period in Sino–Hungarian bilateral relations, which followed a 10-year-long political friendship after the establishment of diplomatic relations between the two countries and preceded the friendship of the 1980s, which was mainly for economic purposes. However, due to the lack of research materials, few scholars conducted special studies on the period from 1960 to 1976. This paper focuses on the cold period of Sino–Hungarian relations, through research on historical archives and in-depth interviews with historical witnesses, trying to explore from a Chinese perspective what Sino–Hungarian relations looked like between 1960 and 1976 and what international and internal factors influenced them, especially the roles of Chinese factors on bilateral relations.*

Keywords: *Sino–Hungarian relations, 1960s, 1970s, Sino–Soviet rift, China's domestic policy*

Bevezető

1949. október 3-án Magyarország az elsők között ismerte el az újonnan megalakult Kínai Népköztársaságot, és három nap múlva, október 6-án a két ország diplomáciai kapcsolatokat létesített egymással. Azóta a kínai–magyar kapcsolatok több történelmi időszakon mentek keresztül, amelyeket időrendben a barátság, az elhidegülés, az enyhülés és helyreállítás, a stabil fejlődés, valamint a korszakalkotó fejlődés jellemezte. A több mint 70 éves diplomáciai kapcsolatok közül általában az 1950-es, illetve a 2010

utáni évek váltják ki a nagyobb érdeklődést a kutatókból, ugyanis az e két időszakra jellemző jó viszonyból eredően több feldolgozandó téma is kínálkozik számukra. Viszont a mélypontra süllyedt kínai–magyar kapcsolatokkal – kutatási anyagok híján – kevesen foglalkoznak.

A jelen tanulmányomban kínai oldalról vizsgálom az 1960–1976 közötti kínai–magyar kapcsolatokat. A levéltári iratok és az érintettekkel készített mélyinterjúk alapján próbálok feltárni, hogy milyen nemzetközi és belső tényezők akadályozták a bilaterális viszony fejlődését, Kína milyen szerepet játszott azok romlásában, és milyen erőfeszítéseket tett a kapcsolatok javulása érdekében.

Az időszak háttere és jellegzetességei

Az 1960 és 1976 közötti időszak a kínai–magyar kétoldalú kapcsolatok szempontjából különleges időszaknak számít, amely a diplomáciai kapcsolatok felvétele utáni tízéves politikai barátságot követte, és megelőzte az 1980-as évek – főleg gazdasági célokát szolgáló – együttműködését. Ez az „összekötő kapocs” ugyanakkor nem tekinthető átmeneti időszaknak, ugyanis akkoriban számos belső és nemzetközi körülmény hatására a két fél közti viszonyra sok megpróbáltatás várt, s ennek messzemenő történelmi jelentősége van.

A vizsgálandó időszak a kínai–szovjet szakítással kezdődött, és a kínai kulturális forradalom befejezésével végződött. Akkoriban mind a nemzetközi, mind a kínai belföldi helyzet jelentősen megváltozott. Nemzetközi szinten Kína számára a kínai–szovjet viszony feszültsége, a szakítás és a későbbi széles körű szembenállás volt a legnagyobb kihívás, amely nagymértékben befolyásolta a kínai külpolitika fejlődési irányát és menetét, ennek következtében a pekingi vezetés átdolgozta az egész külpolitikáját és külügyi stratégiáját. Nemzeti szinten pedig a gazdasági és politikai területen felmerült belső gondok helytelen megoldása járt komoly diplomáciai következményekkel. Így a kül- és belpolitikai tényezők közös hatására a kínai–magyar kapcsolatok is mélypontra kerültek.

Nemzetközi háttér: a kínai–szovjet szakítás

A Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) 20. kongresszusa után Kína és a Szovjetunió között egyre hevesebb lett az ideológiai vita. Kezdetben azonban a nézeteltérések ellenére mindketten megpróbálták folytatni az együttműködést és megőrizni a békét, mert a felek tudták, hogy együtt kell megvédeniük a szocialista tábor stabilitását és helyzetét, valamint a kínai–szovjet barátságos szövetségi kapcsolatot. Az összefogást célzó törekvések bukása után Peking és Moszkva között egyre több nyilvános vita és ideológiai összecsapás alakult ki. Mindkét fél „ellenintézkedéseket” tett a másikkal

szemben. A Kínai Kommunista Párt (KKP) 1960 áprilisában három cikket¹ jelentetett meg, amelyekben élesen bírálták a jugoszláv „modern revizionizmust”, és – a neve említése nélkül – elítélték Nyikita Hruscsov álláspontját. 1960 júniusában 51 ország kommunista és munkáspártja ülésezett Bukarestben, ahol Hruscsov és a kelet-európai kommunista pártok együttesen bíralták a KKP-t. Habár Peng Csen, a kínai delegáció vezetője az ülés után végül szintén aláírta a közös közleményt „az egység látszatának fenntartása és a kínai–szovjet kommunista pártok közötti nézeteltérések és kielezett ellentétek csökkentése érdekében” (Liu, 1998, 101. o.), ezzel nem mérséklődött az ideológiai összecsapás.

A pártviszony megromlásával egyidejűleg a két ország közötti kapcsolat is mélyrepülésbe kezdett. 1960. július 28. és szeptember 1. között a Szovjetunió hazarendelte valamennyi tanácsadóját és szakértőjét Kínából (1390 fő). Ezzel egy időben Moszkva megszegett tizenkét kínai–szovjet megállapodást, a tudományos intézeteiket érintő szerződés protokollját, továbbá 343 szakértői szerződést és szerződéskiegészítést, valamint leállított 257 tudományos és technológiai együttműködési programot. Mindezek után nagymértékben csökkentette a Kína részére addig biztosított gyártó felszerelések és kulcsfontosságú technikai eszközök mennyiségét. E lépések sorozata az akkoriban egyébként is gazdasági problémákkal küzdő Kína számára csak tetőzte a bajt (Qi és Li, 2014, 46–47. o.). A szovjet szakértőknek Kínából történt 1960-as távozását követően a felek a vitát magasabb szintre emelték.²

A kínai–szovjet ideológiai vita és a két állam érdekeinek az összecsapása erősen befolyásolta a KKP-ben az akkori nemzetközi helyzet értékelését és a szocializmus értelmezését, továbbá a kínai belpolitikai helyzet megítélését, ami a későbbi „kulturális forradalom” kitörésének egyik fontos kiváltó oka lett (中共歷史研究局, 2011, 657. o.).

- 1 A három cikk a következő: „Éljen a leninizmus!” (Peking: Népi Kiadó, 1960), „A nagy leninizmus útján haladunk!” (Zsenmin Zsipao, 1960. április 22.), „Összefogás Lenin zászlaja alatt!” (A KKP Propaganda Osztálya vezetője, Lu Ding-yi jelentése a Kínai Kommunista Párt Központi Bizottsága által szervezett rendezvényen, Lenin születésének 90. évfordulójára emlékezőve).
- 2 1960. szeptember 17–22. között Teng Hsziao-ping, a KKP Központi Bizottsága főtíkára Moszkvába utazott, hogy ott a Szovjetunió Kommunista Pártjával tárgyaljon, de a megbeszélések nem jártak érdemi eredménnyel. November 10. és december 1. között 81 ország kommunista és munkáspártja találkozott Moszkvában, ahol a szovjetek és a többi ország kommunista pártjának képviselői folytatták a KKP-nek a „mozgalmon belüli széthúzás” vádjával történő kritizálását, mivel Kína újrafogalmazta a nemzetközi kommunista mozgalmak elvi alapját. A Varsói Szerződés 1961. márciusi és augusztusi csúcstalálkozóján, valamint októberben, az SZKP XXII. kongresszusán a Sztálin-kérdésről és Albánia helyzetéről folytatott vitát a két nagyhatalom. 1962 novembere és 1963 januárja között – a bulgáriai, a magyarországi, az olaszországi, a csehszlovákiai és a keletnémet pártkongresszuson – a Szovjetunió újra meg újra kritizálta Kínát, amire válaszul 1962. december 15. és 1963. március 8. között Peking hét elméleti cikket tett közzé a Szovjetunió és a mellette álló kommunista országok ellen. 1965 márciusában az SZKP és a kelet-európai országok intézkedéseket tettek a KKP ellen. 1966 januárjában Kína visszautasította az SZKP XXIII. Kongresszusára szóló meghívást, ezzel a kínai–szovjet pártviszony teljesen megszakadt.

Nemzeti háttér

Kína belső problémái

A belső tényezők közül elsősorban a kínai hazai helyzet befolyásolta a kínai–magyar kapcsolatokat. A két fél diplomáciai kapcsolatainak második évtizedében Peking két területen alakította át a belső struktúráját. Az egyik a „nagy ugrás” volt, amely a kínai gazdasági fejlődés felgyorsítását tűzte ki célul, a másik pedig a „kulturális forradalom”, amelytől azt remélték, hogy sikerül elkerülniük a kapitalizmus restaurációját és megvédeniük a KKP tisztaságát.

A „nagy ugrásra” utaló első jelzés Mao Ce-tungnak az 1957-es moszkvai konferencián, a szocialista pártok képviselői előtt mondott beszéde volt, amelyben bejelentette Pekingnek a kínai gazdasági fejlődés érdekében megvalósítandó egyik jelentős célkitűzését, amely szerint Kína 15 éven belül le fogja hagyni Nagy-Britanniát az acéltermelésben. Nem sokkal később a kínaiak már a Moszkvában beharangozott időtávval sem elégedtek meg, és 3 évre csökkentették az acéltermelési célt, s ezzel párhuzamosan nagyszabású mezőgazdasági terveket is kidolgoztak. Az objektív gazdasági törvényeknek ellentmondó acéltermelési tervek kudarccal végződtek, így a kínai gazdaság kemény időszakot élt át.

Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején Kínában egyre több belső probléma jelentkezett, viszont „az értelmiségiek egy jelentős része nem akarja látni, vagy nehezen érti meg a jelenlegi problémákat” (中共歷史研究局, 2011, 657. o.). A kínai vezetés ezért azért a rendszerrel elégedetlenkedő értelmiségieket át kellett nevelni. Csen Ji kínai külügyminiszter 1958. február 26-án a KKP által folytatott harccal és az értelmiséggel kapcsolatos problémával kapcsolatban arról tájékoztatta a Nyers Rezső által vezetett magyar szövetkezeti delegációt, hogy „a párt véleménye az, hogy minden értelmiséginek és nem fizikai munkát végző pártmunkásnak részt kell vennie a fizikai munka ilyen vagy olyan formájában. ... A vezetők, ha állandóan Pekingben ülnek, elszakadnak az élettől. Éppen ezért a KB minden egyes tagjának kötelező évenként négy hónapot vidéken, a dolgozók között élnie” (中共歷史研究局, 2011, 657. o.). A hazai helyzet hibás értékelése következtében Peking újabb és újabb intézkedéseket hozott a jobboldaliság, a revizionizmus és a kapitalizmus restaurációja ellen. A szélsőséges baloldali eszmemáramlat hatására, illetve az éveken keresztül felhalmozott társadalmi ellentétek kitörése következtében 1966-ban elkezdődött a „kulturális forradalom”, amely egy évtizedes ideológiai zűrzavarba és kegyetlen politikai megosztottságba taszította Kínát.

Bár a „kulturális forradalom” részben annak a következménye volt, ahogyan a KKP megítélte a nemzetközi helyzetet, de mivel az visszatükröződött a kínai külpolitikában is, ezért nem minősülhet egyszerűen Kína belpolitikai ügyének. A forradalom szellemében Kína akkoriban aktív vitába keveredett több tucat ország kormányával, mindössze

egyetlen eggyel ápolt valóban pozitív viszonyt: az Albán Népköztársasággal (Kissinger, 2014, 212. o.). Peking az összes nagykövetét és a követségi személyzet közel kétharmadát hazarendelte vidéki átnevelésre vagy a forradalmi tevékenységben való részvételre, kivéve a Kairóba akkreditált, tehetséges és ideológiailag támadhatatlan Huang Huát (Macfarquhar és Schoenhals, 2008, 222–223. o.). A budapesti kínai nagykövetet is hazahívták, a kínai–magyar kapcsolat megbénult.

A magyar bel- és külpolitika

A kínai tényezők mellett a magyar bel- és külpolitika is hatással volt a kétoldalú viszonyra. Abban az időszakban Magyarország is nehéz helyzetben volt. Az ENSZ és Magyarország kapcsolatának az 1963-as normalizálása előtt a Kádár-rezsim nemzetközileg elszigetelődött. Ezen Kádár János két módon igyekezett enyhíteni: a szomszédos szocialista országok bizalmának elnyerésével, valamint a harmadik világ szovjetbarát, illetve el nem kötelezett államaival való kapcsolatok kiépítésével (Romsics, 2010, 922. o.). Ez utóbbi jegyében 1957 nyarán delegációk jártak Indiában, Burmában, Indonéziában, Nepálban, Ceylonban, Szíriában, Egyiptomban és Szudánban, illetve 1960-ban Szukarno indonéz, 1961-ben Kwame Nkrumah ghánai elnök látogatott Budapestre (Romsics, 2010, 922. o.). A keleti tábor tagjaként a harmadik világ felé tett aktív diplomáciai lépésekkel nem sérthette meg a szovjet érdekeket.

Kádár számára a Szovjetunió bizalma és támogatása azért volt nélkülözhetetlen, mert Hruscsov volt a legfőbb patrónusa. Így a szovjet–kínai ideológiai vita alatt Kádárnak mindenképpen lojalitást kellett mutatnia az SZKP első titkára iránt.

Ezenkívül a magyarországi 1956-os eseménysorozat kétélű kard volt, amely egyszerre pozitív és negatív hatást gyakorolt a kínai–magyar kapcsolatokra. Egyrészt az 56-os forradalmat követő néhány évben a kínai kormány gyorssegélye és támogatása csúcspontra juttatta Peking és Budapest viszonyát, másrészt viszont a későbbiekben közvetett hatással is volt a kínai vezetésnek a hazai és a nemzetközi helyzetre vonatkozó megítélésére, és ez negatívan hatott vissza a kínai–magyar kapcsolatra. Például 1958 februárjában Csen Ji külügyminiszter az éppen Kínába látogató magyar szövetségi delegációval folytatott megbeszélésen felhozta, hogy „sokat tanultunk az eseményekből, főleg azt, hogy ha a volt burzsoá értelmiséget nem neveljük át, akkor nem lesz megbízható, és a kapitalizmus restaurációjára törekszik” (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1958). Ez az irányelv vezetett később a már említett kínai kulturális forradalomhoz, amelynek során hazarendelték a budapesti kínai nagykövetet is.

A kínai–magyar kapcsolatok az 1960-as évek elejétől a kínai kulturális forradalom kitöréséig

A kínai–szovjet kapcsolatban mutatkozó feszültségek fokozódása következtében Peking és Budapest viszonyában is némi válság tünetei jelentkeztek, amit például a Kínába látogató magyar politikusok beszédeiből érezhetünk. 1957-ben Kádár a KKP Központi Bizottságának – a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) első titkárának látogatásával egyidejűleg rendezett – ülésén, a fentebb említett kínai–szovjet nézeteltéréseket félretéve, úgy mesélte el Mao Ce-tungnak az imperializmussal szembeni erőfölényt bizonygató felszólalását, mint „nagyon világos és érdekes” fejtegetést, s újra és újra a szovjet és a kínai nézetek egységét emlegette (Ormos és Vida, 2001, 19. o.). Továbbá azt hangsúlyozta, hogy a „politikailag, gazdaságilag és katonailag erős, legyőzhetetlen” szocialista tábor a Szovjetunió és Kína vezeti, s ezzel a Szovjetunióval azonos magasságba emelte az ázsiai országot (Vámos, 2008, 70. o.).

1959-ben azonban Kínáról már csak a szocialista tábor jelentős tagjaként esett szó. Dobi István 1959-ben, az Országos Népi Gyűlés Állandó Bizottságának és a Népi Politikai Tanácskozó Testület Állandó Bizottságának együttes, kibővített ülésén megköszönte az 1956-os eseményeket követő kínai segítséget, ám azt azért kihangsúlyozta, hogy akkor a szocialista tábor egésze támogatta a magyar kormányt (Vámos, 2008, 70. o.). 1960. szeptember 30-án Kádár utoljára vett részt a kínai nemzeti ünnep alkalmából rendezett nagykövetségi fogadáson, 1961-től már távolmaradt a kínai hivatalos rendezvényekről. A magyarok Kína iránti hozzáállásában történt változásnak több oka is volt. Az egyik, hogy „a magyar pártvezetés számára Kína 1959-ben már közel sem játszott olyan jelentős szerepet, mint a korábbiakban, hiszen Magyarország túl volt az 1956-os megrázkódtatáson, és sikerült a kül- és belpolitikai helyzetet konszolidálni. A magyar–kínai kapcsolatok normálisan fejlődtek” (Ormos és Vida, 2001, 27. o.). A másik pedig a szovjet tényező figyelembevétele: bár még nem volt muszáj állást foglalni, már nem volt szabad tovább folytatni a kétirányú politikát.

A kínai–magyar viszony hajszálrepedései nemcsak a magyar fél részéről érződtek, hanem kínai oldalon is. A Kínai Népköztársaságban 1955-ig nem korlátozták a magyar diplomaták vidéki utazásait és látogatásait. Az utazási szándékot szóban kellett közölni a KNK Külügyminisztériumával, amely készségesen segített az utak megszervezésében. 1955 után írásban kellett benyújtani az igényt, ha valaki a Pekingtől 30 km-nél távolabb eső területekre kívánt eljutni. 1959 nyarán pedig a Kínai Államtanács határozatilag szigorította meg a baráti diplomaták utazását az ország területén. Attól kezdve általában csak Tiencsinbe, Nankingba, Sanghajba, Hangcsouba és Kantonba engedélyezték az utazást, más városokba csak igen ritkán. 1962-től aztán megnehezítették a baráti diplomatáknak a fővárosi üzem- és intézménylátogatásait is (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1965e). A kínai diplomaták számára Magyarországon a

vidéki utazásokat, valamint az üzemek és intézmények látogatását 1961-ig a Külügyminisztérium (KÜM) Protokoll Osztályának megkerülésével, az illetékes szervekkel közvetlenül érintkezésbe lépve szervezték meg. Utána viszont – a kölcsönösség elvének fokozatos alkalmazásával – a KÜM igyekezett elérni, hogy a kínai nagykövetség diplomata munkatársai a látogatásaikat a Protokoll Osztály segítségével szervezzék meg (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1965e).

A kínai–szovjet vita elején Peking és Budapest viszonya még csupán kismértékben hidegült el, de 1963-tól már sokkal feltűnőbb lett a kapcsolat romlása, sőt az év fontos fordulópont lett. Márciustól a kínai–szovjet ideológiai összecsapás a nyilvánosság számára is egyértelművé lett, a vita sokkal szélesebb körű lett (az ideológia éles polémia mellett számos cikkben bírálták is a felek egymást). Miután 1963-ban az ENSZ visszaállította Magyarország tagságát, Hruscsov Budapestre utazott, majd Kádár elkísérte őt a Szovjetunióba, ahol több napos látogatást tett. A Kreml pedig éppen azalatt adta ki a „kínai elvtársakhoz intézett nyílt levelet”, amely nemcsak nyilvánossá tette a Kína és a Szovjetunió közötti ideológiai vitát, de a két fél szakításához is vezetett. A szocialista országok vezetői közül így Kádár volt az első, aki szovjet újságban adott hangot a Kínával szembeni kritikának.

Ezt követően Kína és Magyarország kapcsolata rohamosan romlani kezdett, és sokkal hűvösebbé vált, mint amilyen az 1950-es években volt. Sok kérdésben folytak viták Peking és Budapest között, amelyek nem csupán a bilaterális ügyekre korlátozódtak, hanem sok egyéb területre is kiterjedtek, például a vietnami kérdésre, a pakisztáni–indiai konfliktusra, Csen Ji (kínai külügyminiszter) sajtónyilatkozatának a kérdésére stb. A felek nézeteltérése a kétoldalú államközi kapcsolatokra is negatív hatást gyakorolt: például a magyar fél az utolsó pillanatban lemondta egy magyar szakszervezeti küldöttség Kínába tervezett utazását, és nem fogadtak egyetlen egy kínai ösztöndíjast sem – ami miatt a budapesti kínai nagykövetség alacsony szinten ugyan, de több alkalommal is tiltakozott, s az eljárást „a magyar–kínai kapcsolatok tudatos megrontásának” minősítette (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1965b). A magyar kormány-nak a KNK-val rossz viszonyban álló országokkal való kapcsolatai fejlesztésére irányuló törekvése – ahogy azt a magyarok is észrevették – „negatív hatást gyakorolt [a Kínához fűződő] politikai kapcsolatainkra” (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1965b).

Ugyanakkor annak köszönhetően, hogy néhány magyar politikus és diplomata jó kapcsolatot tartott fenn kínai politikusokkal, valamint a magyar vezetőknek a Kínával kapcsolatos 1960 előtti pozitív benyomásai hatására a kínai–magyar kapcsolatok romlása a pekingi–moszkvai kapcsolatoknál sokkal lassabb volt, és kevésbé észrevehetőnek tűnt (Vámos, 2012, 383. o.). Akkoriban Magyarország nyíltan kritizálta Kínát, a magyar sajtóban egyre több, a KKP-t közvetlenül támadó írás jelent meg, miközben a magánjellegű találkozókön a magyarok igyekeztek elkerülni a kínai féllel való vitákat. Egy 1965-ben fogalmazott iratban rögzítették is a kétoldalú kommunikációra vonatkozó alapelvet:

„...továbbra is kell törekednünk minden területen az ideológiai vita káros hatásainak [a Kínával folytatandó] államközi kapcsolatainkból való kiküszöbölésére. A KNK hivatalos képviselőivel érintkező magyar személyek kerüljék a viták kezdeményezését; a vitákat kiváltható akciókat. Kínai részről történő kezdeményezés esetén nyugodt, higgadt hangnemben reagáljanak, lehetőleg ne a helytelen kínai nézetek közvetlen bírálásával, hanem a mi álláspontunk és gyakorlati tapasztalataink mellett való meggyőző érveléssel. Fokozottabban kell kezdeményezni együttműködést olyan területeken, mely területeken nézeteink egybeesnek, vagy közel állnak egymáshoz. Hangsúlyozottabban kell támogatnunk azokat a kínai külpolitikai akciókat és kezdeményezéseket, melyek összhangban vannak a szocialista tábor érdekeivel és az MNK alapvető külpolitikai irányvonalával.” (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1965d).

Az első tíz évben a szilárd alapokon épült barátság mellett talán az is számíthatott, hogy Magyarország nem mindig szívből jövően követte Moszkva utasításait, hiszen a levéltári iratokból jól látszik, hogy a magyarok „a kínai vezetés *különálló* nézeteit” említették, és „szembetűnő kínai külpolitikai tevékenységként” utaltak a kínai politikára (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1965b).

Kína sem akarta kiélezni az ellentétet, hiszen szüksége lett volna külső támogatásra. Az érzelmi közelségre tekintettel Peking szerette volna megnyerni Magyarországot a saját ideológiája támogatására: 1965. március 22-én Vince József, az új bukaresti magyar nagykövet bemutatkozó látogatása alkalmával Liu Fang, az ottani kínai nagykövet szóba hozta Csou En-laj 1957. évi magyarországi látogatását, és hasznosnak nevezte azt. Vince jelentése szerint „a kínai nagykövet sietett kijelenteni, hogy a segítségadásnak kölcsönösnek kell lennie, mintegy éreztetve azt, hogy akkor ők siettek segítségünkre, most pedig rajtunk lenne a sor a viszonzást illetően” (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1965f). A jelentés nem rögzítette, Vince hogyan reagált az utalásra, de nyilvánvaló volt, hogy a kínai–szovjet összecsapás közepette Magyarországnak mint kis országnak nem állt módjában a kínai kormány (nyílt) támogatása.

Budapest a Moszkva iránti lojalitása kimutatása érdekében továbbra is élésen kritizálta a kínai politikát, s emiatt a kínai vezetés elégedetlen volt. A bírálattal kapcsolatban többször is kijelentették, hogy „Kína sohasem támadja Magyarországot, illetve a KKP az MSZMP-t, magyar részről azonban sok támadás éri a KKP-t.”³ A magyar diplomaták kötetlen, protokollmentes összejövetelek alkalmával azt javasolták a kínaiaknak, hogy tegyék félre, tompítsák és korlátozzák a vitát, hogy „az imperializmusnak ne legyen

---

3 Például Vu Hszü-csuan (a KKP Központi Bizottsága Külügyi Osztályának helyettes vezetője) egyszer a Fock Jenő által vezetett magyar pártküldöttség pekingi átutazása alkalmából rendezett protokollmentes vacsorán azt mondta a magyar delegációnak: „Az utóbbi időben egyre több, a KKP-t közvetlenül támadó írás jelenik meg a *Népszabadságban*, bár mi egyetlen szóval sem támadtuk az MSZMP-t” (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1965c).

alkalma kihasználni a köztünk lévő különbségeket" (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1965c). Erre a kínai fél nyíltan kimondta, hogy „ellentét van aközött, amit a magyar elvtárs mond, és amit a magyar sajtó tesz” (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1965c), és nem válaszoltak viszontüdvözléssel az MSZMP KB-nak és Kádár elvtársnak a pártküldöttség vezetője által átadott üdvözlétére (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1965c).

A rengeteg nyílt vita ellenére a kínai–magyar barátság bizonyos szinten fennmaradt: a magyar politikusok és diplomaták közül sokan fenntartották a korábbi szoros együttműködések által kialakított személyes jó kapcsolatokat és barátságot a kínaiakkal, s ez még a kínai–szovjet vita hevében is érzékelhető volt. Például az említett magyar pártküldöttséget 1965 októberében a pekingi Tiaojütaj kormányzati vendégházban fogadták, és a protokolltól mentes összejövetelen a felek között „érdekes beszélgetés alakult ki a kínai–szovjet vitáról” (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1965c). Az összejövetel után a magyar küldöttség kérésére a kínai fél látogatásokat szervezett számukra a pekingi elektroncsőgyárba, az I. számú Szerszámgépgyárba, az Országos Népi Gyűlés székházába, a nem sokkal korábban megnyílt japán gazdasági kiállításra, valamint a Nyári Palotába (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1965c). Ebből is láthatjuk, hogy a közepes rangú politikusok és diplomaták esetében megmaradtak a párbeszéd lehetőségei, sőt fenntartották az egymás iránti barátságot és bizalmat. Egy volt kínai kulturális tanácsos több alkalommal is úgy emlékezett minderre, hogy a magyar diplomaták a „termosz” és a „kacsaúszás” szóképekkel fejezték ki a Kína iránti érzelmüket.⁴

A hivatalnokok közötti barátság mellett a közemberek közti jó kapcsolat is nagyjából megmaradt. Az 1960-as években ösztöndíjjal az ELTE-n tanult kínaiakkal készített interjúim során többen kifejezetten hangsúlyozták, hogy „a politikai kapcsolatok romlása ellenére a népek közötti barátság fenntartottuk, a magyar nép még mindig kedves volt a kínaiakhoz”. Úgy emlékeztek, hogy „a hatvanas évek elején pezsgő eszmecseréket folytattunk a magyar egyetemistákkal: sokat beszélünk az ideológiáról és az aktuális politikáról, hiszen mindenki fiatal volt, nem akartunk bedőlni az újságoknak. A magyar diákok az *igazi Kínáról* szerettek volna tudni. Voltak viták is köztünk, néha hevesek, de a vitatkozás után nem maradt ellenézés. Továbbra is meghívtak minket vendégségbe, továbbra is együtt kirándultunk, ünnepek alkalmával továbbra is ajándékokat cseréltünk. Szerettük egymást mindvégig.”⁵ Ezek a személyes jó kapcsolatok aktív szerepet játszottak a politikailag nehéz években, és a zűrzavaros időszak elmúltával a hivatalos reláció helyreállításához is hozzájárultak.

4 Termosz: kívül hideg, belül meleg; kacsaúszás: a vízben úszó kacsa látszólag mozdulatlanul úszik, de a víz alatt sok mozdulatot tesz.

5 A szerző által készített interjú.

A kínai–szovjet ideológiai vita kialakulásától a kínai kulturális forradalom kitöréséig terjedő időszakban a kínai–magyar gazdasági-kereskedelmi forgalom nagymértékben visszaesett. Ez „a politikai kérdésekben fennálló nézeteltéréseket mutatja a legvilágosabban” (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1965a). Az 1960-as évek elején a felek közötti kereskedelmi forgalom már meg sem közelítette a kommunista mozgalomban kialakult vita előtti szintet, és utána évről évre csökkent (1. táblázat):

1. táblázat⁶

A magyar külkereskedelmi forgalom Kínával 1957–1964 között (millió új rubel)

1957	87,0
1958	111,3
1959	67,4
1960	74,7
1961	29,5
1962	23,8
1963	18,2
1964	18–19

Az 1964. évi magyar követi jelentés szerint „ez a kínai vezetés szándékát tükrözi, mivel ugyanezt tapasztaljuk a cseh–kínai, a bolgár–kínai és a mongol–kínai viszonylatban is” (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1965a). A vonatkozó kínai levéltári anyag ismeretének hiányában nem tudni, hogy ők minek tudták be a visszaesést. Az egyik lehetséges okként érdemes megemlíteni, hogy a kínai fél több éven keresztül folyamatosan reklamált a magyar árucikkek minősége miatt, például „többször kellett Kínába brigádokat küldeni, hogy utólag javítsák ki a gépeken azokat a hibákat, amiket Magyarországon nem vettek észre” (Vámos, 2008, 26. o.). Kína számára a magyar teljesítőkéesség korlátai és a gyakori minőségi hibák miatt a kevésbé fejlett nehéziparral rendelkező Magyarország nem volt igazán jó kereskedelmi partner.

Az 1964-es év passzívummal zárult a magyar fél számára, aminek több oka lehet. Egyrészt a kínai gazdasági helyzet némi javulást mutatott,⁷ amire a magyar levéltári iratokban is lehet találni bizonyítékot: „a kínai vezetés értékelése szerint 1964-ben alapjában véve sikerült megoldani azokat a gazdasági nehézségeket, amelyeket az

⁶ Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1965a.

⁷ Csou En-laj kínai miniszterelnök az Országos Népi Gyűlés 1964. decemberi III. ülészakán tartott beszámolójában a gazdasági helyzetről szólva bejelentette: „1964-ben alapjában véve befejeződött a népgazdaság rendezése, és az egész népgazdaság... új fejlődési szakaszba lépett.”

1958–60-ig tartó nagy ugrás hibái és kisebb mértékben az 1959–61-es évek természeti csapásai okoztak... 1964-ben ezen intézkedések hatására további jelentős emelkedést ért el mind az ipar, mind a mezőgazdaság főbb ágazataiban" (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1965b). Másrészt mind a kínai, mind a magyar fél szerette volna kiküszöbölni az ideológiai vitának az államközi kapcsolatokra is kiterjedt káros hatásait, amely lehetővé tette, hogy Kína több terméket exportálhasson Magyarországra.

Ugyanabban az évben a kínai–magyar kapcsolatok alakulásában bizonyos – ha nem is alapvető – javulás volt tapasztalható. Ez megmutatkozott mind a kulturális és műszaki együttműködés, mind a vitás gazdasági kérdések megoldása terén.

„A kulturális munkaterv fő pontjait 1964-ben lényegében teljesítettük. Tapasztalataink általában jók. Kiutazóinkkal csak elvéve fordult elő, hogy kínai részről politikai vitába keverték volna őket. Ilyen csak Hruscsov elvtárs felmentésével kapcsolatban történt. Művészeti csoportunk tevékenységét igen hasznosnak értékeljük. Ugyanezt már nem mondhatjuk el fényképkiállításunkról, amelynek anyaga nem tükrözte megfelelően a magyar fényképezés eredményeit és hazánk szocialista fejlődését. 1964-ben sikerült néhány olyan problémát megoldanunk, amelyek mindkét ország számára kellemetlenséget okoztak. Megoldottuk többek között a Ganz-ügyet, a magasnyomású tekercesztetek ügyében benyújtott reklamációt, valamint a film-reklamációt.” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1965a).

Több bizalmas dokumentumból is érződik a magyaroknak a Kínával való kapcsolatok javítására való hajlandósága. Egy 1965-ös irat úgy fogalmaz, hogy „Kínában 1966-ban elkezdik a harmadik ötéves tervet, arra kell törekedni, hogy az ötéves terv keretén belül a lehetőségeink figyelembevételével hosszú lejáratú műszaki és kereskedelmi megállapodásokat kössünk” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1965a). Sajnos, az 1966-ban kitört kulturális forradalom miatt ez az elképzelés nem valósult meg, utána pedig egyre rosszabb lett a helyzet.

A kínai–magyar kapcsolatok 1966–1976 között

1966-tól a kínai–magyar kapcsolatok háttere megváltozott. A közel tíz évig tartó „kulturális forradalom” alatt megszakadt szinte minden hivatalos viszony Peking és Budapest között. A kínai nagykövet, Han Kehua 1967 augusztusában visszatért hazájába, ezután három évig Kínának nem volt kirendelt nagykövete Magyarországon. az őt váltó Lü Zhixian csak 1970 augusztusában foglalta el pozícióját.

Egy magyar dokumentum szerint „a [Kínával való] kapcsolataink 1967 nyarára a mélypontra zuhantak. A pártjaink közötti kapcsolatok 1965 óta szünetelnek. A normális államközi kapcsolatok lényegében szünetelnek” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1968). A magyarok szerint a két ország viszonyára az alapvető negatív

hatással a kínai vezetők szakadár, nagyhatalmi-soviniszta politikája volt, amely az ún. „nagy proletár kulturális forradalomban” tetőzött Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1968). Budapesten úgy értékelték, hogy „a pártunk és kormányunk, mint a »szovjet revizionista klikk első számú követője«, többször is céltáblája volt még 1967-ben [a kínai támadásoknak]. Ez fő oka annak, hogy nem sikerült realizálni az MSZMP KB 1965. szeptemberi határozatát, mely célul tűzte ki a magyar–kínai kapcsolatok meglévő szintjének fenntartását, ill. a lehetőségek szerinti emelését” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1968).

Ezzel kapcsolatban azok a kínai interjúalanyaim, akik személyesen megtapasztalták ezt az időszakot, úgy vélték, hogy nem annyira a kínai–magyar vita, sokkal inkább a kínai belpolitika miatt tért haza a kínai nagykövet. Han Kehuával a nagykövetségen dolgozó számos diplomata is hazatért 1967-ben, csupán néhányan maradtak, hogy felügyeljék az épületet. A diplomaták hazatérésének a közvetlen oka a kulturális forradalom során meghirdetett, a „külpolitikai privilégiumok elleni” kampány volt. Az egyik – a neve elhallgatását kérő – interjúalany visszaemlékezése szerint a kínai bécsi kereskedelmi kirendeltségen volt valaki, aki jelentette Pekingnek, hogy a Bécsben állomásozó kínai diplomaták számára bizonyos privilégiumok élvezetét, például felsőkategóriás autók használatát biztosítják. Miután erről tudomást szereztek Kínában, nagyon komolyan vették ennek a jelentőségét, és megkövetelték, hogy a nagyköveti, konzuli pozíciót betöltő személyek utazzanak haza a világ minden tájáról, és vegyenek részt a kulturális forradalomban. A diplomaták a hazautazásuk után azonnal belevetették magukat a „forradalomba”: az *Idézetek Mao Ce-tung elnöktől* című kiadványt (vagyis „a kis vörös könyvet”) tanulmányozták, „demokráciafalat” emeltek, később pedig falvakba rendelték őket átnevelésre. Vidéken a parasztok között rizst vagy búzát termeltek, házat építettek, téglát égettek, hivatali ügyekkel azonban nem foglalkozhattak. Egy-kétéves fizikai munka után a magyarul beszélő kádereket tolmácsihiány miatt visszahívták Pekingbe, s onnan sokan visszamentek az eredeti állásukba.

Az új budapesti kínai nagykövet 1970 nyarán érkezett Magyarországra, és a normális nagykövetségi munka hamarosan helyreállt. A kulturális forradalom legkeményebb éveit átvészelve, a hetvenes évek elején kicsit javult a kínai–magyar viszony, kevesebb vita vetődött fel a kulturális forradalom igazságával kapcsolatban. A nézeteltérések központi témája Tajvan és Tibet szuverenitásának kérdése lett, amely ismét erősítette az ellentétet Kína és Magyarország között. A rossz viszony így csak a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején kezdett javulni.

Annak ellenére, hogy Kína főleg belpolitikai okokból hívta haza a diplomatákat Magyarországról, nem lehet tagadni, hogy a két párt nézeteltérése súlyosbította a feszült helyzetet. Az egyik, akkoriban az ELTE-n tanuló riportalanyom így mesélt a kínai–magyar politikai feszültségről:

„1966-ban, mielőtt hazamentem, a Magyar Postán feladtam a Magyarországon vásárolt összes könyvem, aztán a pekingi átvételükkor a helyi vámhivatal vezetője személyesen ellenőrizte azokat. Mivel nem tudott magyarul, tőlem kérdezte, hogy a könyvekben megtalálhatók-e a marxizmus vagy Mao eszméi. Azt feleltem, hogy nem. Erre kijelentette, hogy az 1956 után kiadott könyvek mind revizionistának minősülnek, tilos bevinni őket az országba, hacsak nincsenek bennük a marxizmus vagy Mao eszméi. Könyörgtem neki, hogy legalább a két legvastagabb tankönyvem megmaradhasson. Erre megint kérdezte, hogy megtalálhatók-e bennük a marxista vagy a maoista eszmék, de mivel ismét azt mondtam, hogy nem, végül az összes könyvem elvették, hiszem mindegyik 1956 után jelent meg.”

Ebből az esetből is láthatjuk, hogy abban az időben a politikai értékek mindenképp föléltak. 1966-tól hazaküldték a kínai ösztöndíjasokat Magyarországról, és a kínai–magyar kulturális kapcsolatok is nagymértékben visszaestek. „Vita alakult ki az ösztöndíjas cserével kapcsolatban, amelyet kínai részről az utóbbi időben pártunk és kormányunk politikájának támadására használnak fel” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1966).

1968-ban – a kínai–magyar kapcsolatok történetében először – nem írtak alá a felek kulturális munkatervet. „Még az 1967-ben aláírt – és a felek szóbeli megállapodása alapján 1968-ra átvitt – munkatervet sem sikerült teljesíteni, pedig maga a munkaterv mindössze egy érdemi pontot tartalmazott, és megkötésének célja az volt – 1967. december 8-án került sor az aláírásra –, hogy elkerüljék a kapcsolatok teljes megszakadását” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1969).

„A kínai fél 1968-ban semmi kezdeményezést nem tett a kapcsolatok fenntartása érdekében. Sőt, 1968. november 19-én a Külügyminisztérium Szovjet [és] Kelet-európai Főosztályán Liu Tie-seng és Csen Csi-liu közölték: Kínában a kultúrforradalom teljes győzelméért harcolnak, s mindenki nagyon el van foglalva. Ezért javasolják: idén ne tárgyaljunk kulturális munkaterről, s a tavalyi terv értelmében küldendő személyeket a kínai fél nem szándékozik elküldeni” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1969).

Kína és Magyarország 1966-tól egészen 1982-ig nem cserélt ösztöndíjasokat egymással, aminek hosszú távú hatása is lett. Mire eltelt ez a nehéz másfél évtized, a kapcsolat helyreállításához már nem volt elég fiatal tolmács és Magyarország-barát ember tartalékban. Így az egyetlen kínai nagykövetségi tolmács – aki 1959-től 1963-ig az ELTE-n tanult ösztöndíjasként, 1970-től 1992-ig pedig öt kínai nagykövet mellett dolgozott tolmácsként a budapesti kínai nagykövetségen – csak az ötvenes éveiben tudta

áthárítani a tolmácsolás terhét az új generációra. A kínai–magyar diplomáciatörténetben a politikai értékek összecsapásának a kulturális és oktatási területre gyakorolt negatív hatása egy-két generációra szólt.

A szovjet tényező és a kínai kulturális forradalom következtében majdnem minden hivatalos kínai–magyar kapcsolat megszakadt, és a két ország sokszor ellenségnek tekintette egymást.⁸ A nem hivatalos kapcsolatok megőrzése érdekében kínai részről meghirdették a „Menj ki, és invitáld be őket!” politikát.

E szlogen első fele a kifelé terjesztett propagandára utal: Kínának kezdeményező szerepet kell vállalnia a magyar néppel való barátság kialakításában. Ennek megfelelően Magyarország különböző pontjain a kínai népviseletet, különböző kínai festészeti stílusokat és kínai porcelánokat bemutató kiállításokat rendeztek. Néhány éven belül e tárlatok bejárták az ország mind a 19 megyéjét, és a gyakorlat azt mutatta, hogy a magyarok nagy érdeklődéssel fogadták a kiállított tárgyakat. A budapesti Kínai Nagykövetség kulturális osztályának egyik munkatársa a Budapesti Közlekedési Múzeumhoz fűződő személyes kapcsolatán keresztül elérte, hogy ott több alkalommal is tarthattak rendezvényeket, például kínai filmvetítést, sőt kínai ételkóstolót is, amelyen a magyaroknak lehetőségük nyílt ingyenesen megízlelni többek között a nagykövetség séfje által készített kínai gőzölt batyukat és csípős-savanyú levest.

A jelmondat második fele, a „beinvitálás” olyan eseményeknél valósult meg, mint például a nagykövetség által rendezett, filmvetítéssel egybekötött fogadások. Olyankor meghívták a Kínával jó barátságot ápoló magyarokat a nagykövetségre közös filmnézésre és az azt követő állófogadásra. A két ország viharos kapcsolatának időszakában kevés Kínát bemutató könyv, újság jelent meg Magyarországon. Pedig a magyar diákság, fiatalság és általában a teljes lakosság érdeklődéssel fordult Kína felé, és szerették volna jobban megismerni az országot, ezért gyakran megtörtént, hogy a nagykövetségtől kértek prospektusokat, bemutató anyagokat. A nagykövetség közelében lévő általános és középiskolák diákjai gyakran látogattak el oda, hogy kínai tájakat ábrázoló képeslapokat kérjenek – e kéréseket a nagykövetség mindig maradéktalanul teljesítette. Így azokban az években, amikor a két ország közötti hivatalos kapcsolattartás szünetelt, Kínának a meghirdetett stratégiája segítségével mégis sikerült fenntartania a kapcsolatot a magyar néppel. A hivatalos kulturális és oktatási kapcsolatok viszont csak a nyolcvanas években álltak helyre.

---

8 Például „a kínai nép ellenségének” minősítették Piszker Tibor ezredest, Magyarország pekingi katonai attaséját. A magyar dokumentum szerint „erre egy 1967-es dél-kínai utazása során adott okot”, és „a kínaiak ez esetben nyilván retorziót alkalmaztak” (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1968).

Összefoglalás

A szovjet–kínai szakítástól a kulturális forradalom végéig terjedő időszakban a kínai–magyar politikai viszony mélypontra zuhant, s ennek következtében a hivatalos kapcsolat minden egyéb területen is csaknem megszakadt. Akkoriban a politikai értékek különbözősége (a kínai–szovjet ideológiai vita és a kínai kulturális forradalom okozta kínai–magyar politikai nézeteltérés) erősen befolyásolta a kétoldalú politikai, gazdasági-kereskedelmi, illetve kulturális-oktatási kapcsolatok fejlődését. Az 1960-as évek elejétől Kína és Magyarország között hivatalos szinten már egyre kevesebb lett a magas rangú cserelátogatás, a kulturális csere is jelentősen ritkult.

Noha a kínai–szovjet szakítás elején a magyar külpolitika rugalmasságának köszönhetően a kínai–magyar kapcsolatok a hivatalos látszathoz képest kevésbé sérültek, a regreszszív tendencia mégis erőteljesen érzékelhető volt, a kínai kulturális forradalom negatív hatására pedig a diplomáciai kapcsolat csaknem megszűnt. Ezzel egyidejűleg a hivatalos kulturális-oktatási kapcsolatokból is alig maradt valami, ami a puha hatalom szempontjából károsan befolyásolta a két nép közötti barátságot is. Szerencsére a kínai–magyar reláció első tízéves barátságának köszönhetően a két ország politikai viszonyának megromlása nem tette tönkre a népek közötti informális kapcsolattartást. Ez utóbbi pedig nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a két fél között a kapcsolatok minden területen helyreállhattak.

Irodalomjegyzék

- Kissinger, Henry (2014). *Kínáról*. Budapest: Antall József Tudásközpont.
- Liu, Xiao (1998). 出使苏联八 (1955–1962) [Diplomataként voltam nyolc évig Szovjetunióban]. Peking: KKP Központi Párttörténeti Kiadó.
- Macfarquhar, Roderick és Schoenhals, Michael (2008). *Mao's Last Revolution*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1958). Száll József ideiglenes ügyvivő jelentése a Külügyminisztériumnak Csen Ji külügyminiszternek a Nyers Rezső vezetete magyar szövetkezeti delegációval folytatott megbeszéléséről. Külügyminisztérium bizalmas iratai 1945–1964. MOL XIX-J-i-j, 9. doboz, 5/e. 003 133/1958.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1965a). 1964. évi követi jelentés. Előadó: Újlaki, Peking, 1965. február 5. MOL KüM Szt, XIX-J-1-j, 1965, 70. doboz, 001832.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1965b). A KNK helyzete és a magyar–kínai kapcsolatok alakulása 1964-ben. Előadó: Újlaki György, Szabados László, Budapest, 1965. január 16. MOL KüM Szt, XIX-J-1-j, 1965, 70. doboz, 16/1965.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1965c). A magyar pártküldöttség átutazása Pekingben. Előadó: Iván László. 1965. október 17. MOL KüM Szt, XIX-J-1-j, 1965, 70. doboz, 004887/1-206/1/1965. szig.t.

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1965d). Feljegyzés: Direktívák a magyar–kínai államközi kapcsolatok fejlesztésére (javaslat). Előadó: dr. Újlaki György, 1965. MOL KüM Szt, XIX-J-1-j, 39/1965, 70. doboz.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1965e). Feljegyzés: „A kínai nagykövet látogatásai”, előadó: Újlaki György, Budapest, 1965 április 14. MOL KüM Tük XIX-J-1-j-Kína 172. doboz, Mozgáskorlátozás, IV-1541-71-1965.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1965f). Látogatás Liu Fang kínai nagykövetnél; előadó: dr. Gerlán László, Bukarest 1965. március 24. MOL KüM Szt, XIX-J-1-j, 1965, 70. doboz, 002478/1-85/2/1965.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1966). Rövid összefoglaló a Kínai Népköztársaság helyzetéről és a magyar–kínai kapcsolatok alakulásáról – a követi konferenciához. 1966. november 30. MOL KüM Szt, XIX-J-1-j, 21. doboz, 47/1969, 003650/12/1966.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1968). Negatívumok és pozitívumok a magyar–kínai kapcsolatokban. 1968. június 12. MOL KüM Szt, XIX-J-1-j, 1965, 70. doboz, 001500/1/1968.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1969). Huszár Flórián beszámolója. 1969. május 28. MOL KüM Szt, XIX-J-1-j, 21. doboz, 47/1969, 002227/1/1969.
- Ormos Mária és Vida István (2001). *Magyar–kínai kapcsolatok 1956–1959: dokumentumok*. Budapest: MTA Jelenkorkutató Bizottság.
- Qi, Pengfei és Li, Baozhen (2014). *新中国外交简史* [Az új Kína rövid diplomáciai története]. Peking: People's Publishing House.
- Romsics Ignác (2010). *Magyarország története*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vámos Péter (2008). *Kína mellettünk? Kínai külügyi iratok Magyarországról, 1956*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete.
- Vámos Péter (2012). 1956–1966年匈中关系的变化 [A kínai–magyar viszony megváltozása, 1956–1966]. Peking: China Academic Journal Electronic Publishing House.
- 中共歷史研究局 [A KKP történeti kutatási irodája] (2011). *中国共产党历史·第二卷 (1949–1978)* [A KKP története. Második kötet (1949–1978)]. Peking: KKP Központi Párttörténeti Kiadó.

Az állam szerepe a feltörekvő multinacionális vállalatok terjeszkedésében. Kína és Brazília esete¹

The Role of the State in the Global Expansion of Emerging-Markets Multinationals. The Cases of China and Brazil

---

Ricz Judit és Szunomár Ágnes

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2020.4.06

Összefoglaló: A feltörekvő országok multinacionális vállalatainak (FMNV-k) globális terjeszkedésében központi szerepet játszik a saját kormányzatuk. Az egyik legkézenfekvőbb példa Kína és a kínai cégeknek a globális piacra lépése, ugyanakkor mind az új államkapitalizmus, mind az FMNV-k állami támogatása túlmutat a kínai eseten. A Globális Dél számos országában megfigyelhetünk hasonló tendenciákat és kezdeményezéseket – többek között Brazíliában is. A brazil modell sok tekintetben alapvetően különbözik a kínaitól, ugyanakkor a „nemzeti bajnok” vállalatok külföldi piacra lépését ott is kiterjedt kormányzati eszköztár támogatja, így ebből a szempontból a brazil és a kínai eset összehasonlítása releváns és indokolt. Az írás célja a főbb hasonlóságok és különbségek feltárása; az esettanulmányok elemzéseire támaszkodva pedig visszacsatolunk a legújabb elméletekre, és következtetéseket fogalmazunk meg, amelyek akár más, hasonló adottságokkal vagy fejlesztési stratégiákkal rendelkező feltörekvő országok számára is hasznosak lehetnek.

Kulcsszavak: Kína, Brazília, állami támogatás, feltörekvő országok multinacionális vállalatai (FMNV)

Abstract: *One of the decisive features of the recent rise of emerging-market multinational enterprises (EMNEs) is the role of home country governments and their policies. The most obvious example is provided by China, by the entry of Chinese companies into the global markets; however, both the newly emerging version of state capitalism as well as the state support for EMNEs go beyond the Chinese case. Similar trends and strategies can be observed in numerous countries of the Global South, including – among others – Brazil. The Brazilian model deviates in several aspects from the Chinese variant, while the global expansion of national champions and other companies were also extensively supported by public policies, thus in this respect the comparative analysis of the Brazilian and the Chinese cases is relevant and justifiable. By comparing the two cases, the paper aims to explore similarities and differences with providing*

¹ E kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) által támogatott „A fejlesztő államoktól az új protekcionizmusig: a fejlesztésorientált beavatkozások átalakuló repertoárja a formálódó új világrendben” (FK_124573), valamint az „Európán kívüli feltörekvő piacok multinacionális vállalatai Kelet-Közép-Európában” (K_120053) című projekt támogatásával, továbbá a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében és az Új Nemzeti Kiválósági Program (ÚNKP-19-4-BCE-12) támogatásával készült. Az anyag a szerzők egy korábban megjelent tanulmányának átdolgozott és kibővített változata. Lásd: Ricz és Szunomár, 2020, 159–171. o.

feedback to most recent theories and to formulate insights and lessons for other emerging economies with similar endowments or development strategies.

Keywords: *China, Brazil, state support, emerging-market multinational enterprises (EMNEs)*

Bevezető

Az állam aktív, fejlesztésorientált beavatkozásainak kiterjedt történelmi hagyományai vannak. A napjainkban megfigyelhető reneszánszuk az államkapitalista kísérletek harmadik hullámának tekinthető (Nölke, 2014; Kurlantzick, 2016), ugyanakkor a korábbiaktól jelentősen eltérő eszköztárral, azoknál változatosabb megjelenési formákkal rendelkezik. Bár a növekvő állami szerepvállalás a 2008–2009-es válság után globális tendenciává vált, az állam vezérelte kapitalizmus e legújabb verziója mégis elsősorban a nagy feltörekvő gazdaságokra jellemző, és szorosan összekapcsolódik a sikeres feltörekvő multinacionális vállalatok (FMNV-k) terjeszkedésével.

Az FMNV-k globális terjeszkedési stratégiája nem tér el teljes egészében a fejlett multinacionális vállalatok (MNV-k) gyakorlatától, mégis jelentős különbségek tapasztalhatók mind a motivációk, mind a működési gyakorlat tekintetében. Az egyik legfontosabb ilyen tényező a *hazai kormányzat szerepe* a sikeres nemzetközi terjeszkedésben. Sokszor éppen azok az ún. „nemzeti bajnok” vállalatok sikeresek a nemzetközi piacokon is, amelyek jelentős hazai hátszéllel bírnak. Ezek lehetnek részben vagy teljesen állami tulajdonban álló vállalatok, de akár olyan magáncégek is, amelyek a (sok esetben közvetlen vagy közvetett pénzügyi előnyöket is biztosító) hazai szektorális vagy külgazdasági stratégiák és politikák révén jelentős állami támogatásokhoz jutnak.

Az egyik legkézenfekvőbb példa Kína és a kínai vállalatoknak a globális piacra lépése. A kínai kiáramló tőkebefektetések hátterében ugyanis számos pekingi kormányzati ösztönző található, rendkívül kiterjedt eszköztárral – az általános nemzeti stratégiáktól a kidolgozott iparági irányelveken és ágazati terveken keresztül az ugyancsak átfogóbb politikai kerettervekig, mint például a *go global* stratégia vagy legújabban az Övezet és Út Kezdeményezés (*Belt and Road Initiative*, BRI).

A jelen írásban ugyanakkor amellett érvelünk, hogy mind az államkapitalizmus harmadik hulláma, mind a feltörekvő multinacionális vállalatok állami támogatása túlmutat a kínai eseten. A Globális Dél számos országában (Délkelet-Ázsiától Dél-Afrikán át Latin-Amerikáig) hasonló tendenciákat és kezdeményezéseket figyelhetünk meg. Dél-Amerika legnagyobb országa, Brazília az ezredforduló után az államkapitalizmus új laboratóriumává vált. A brazil modell sok tekintetben alapvetően különbözik a kínaitól, ugyanakkor a nemzeti bajnok vállalatok külföldi piacra lépését ott is kiterjedt kormányzati eszköztár támogatta, így ebből a szempontból a brazil és a kínai eset összehasonlítása releváns és indokolt lehet. A két modell összevetésével a jelen írás az esetleges

hasonlóságok és különbségek feltárását célozza, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy az esettanulmányok elemzései, eredményei alapján visszacsatoljon a legújabb elméletekre is – mind a feltörekvő multinacionális vállalatok nemzetközi piacra lépési stratégiáit illetően, mind az államkapitalizmus legújabb generációjának a variánsai tükrében. Végül, de nem utolsósorban, a két eset összehasonlítása akár más hasonló adottságokkal vagy fejlesztési stratégiákkal rendelkező feltörekvő országok számára is hasznos lehet.

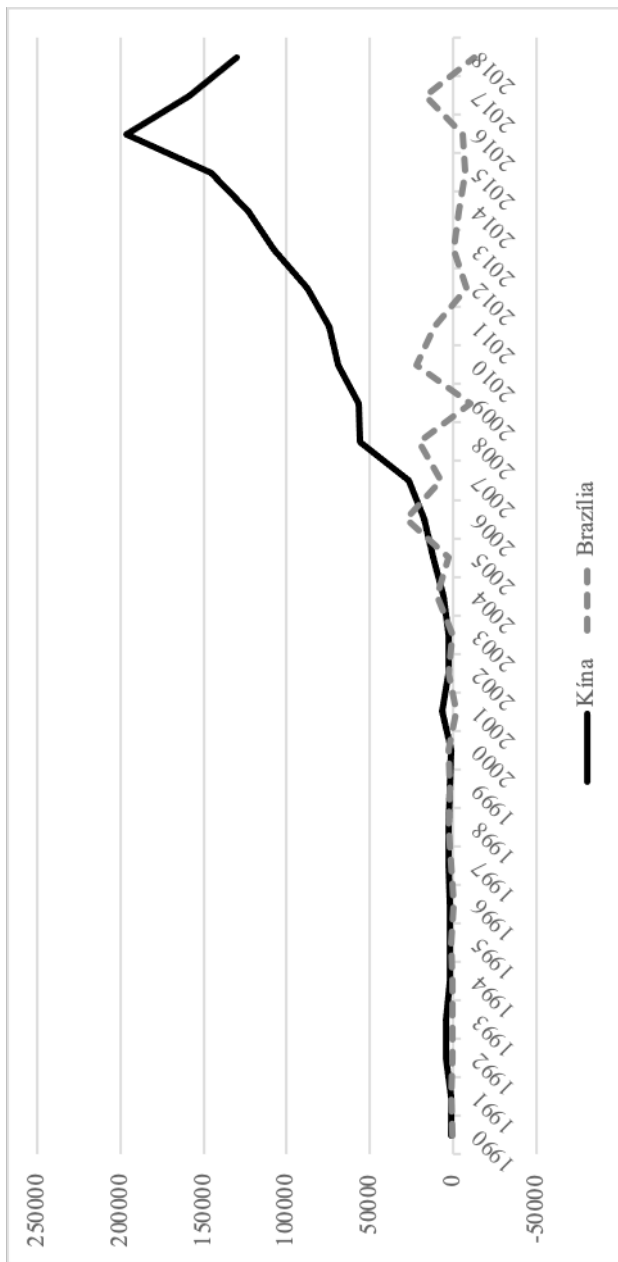
Az írás öt részből áll: a bevezető után röviden bemutatjuk a feltörekvő multinacionális vállalatok növekvő gyakorlati és elméleti jelentőségét. A harmadik és negyedik fejezet a kínai és a brazil esettanulmányt tartalmazza, hasonló struktúrában és azonos súlypontokkal. A tanulmányt végül rövid összehasonlító elemzéssel és az általánosítható következtetések megfogalmazásával zárjuk.

A feltörekvő multinacionális vállalatok globális terjeszkedése: a fókuszban Kína és Brazília

Bár a feltörekvő országok multinacionális vállalatainak a tőkebefektetései a nyolcvanas-kilencvenes évek óta jelen vannak a fejlett világban, az elmúlt két évtizedben onnan érkezett külföldi működőtőke-befektetés (*foreign direct investment*, FDI) nagyságrendjének a növekedése új korszakot nyitott a nemzetközi tőkebefektetések területén. Az egyik első ilyen mozzanat a kínai *go global* stratégia meghirdetése és a kínai vállalatok globális jelenlétének a növekedése volt. A „feltörekvő multik” által az utóbbi évtizedekben végrehajtott vállalatfelvásárlások, illetve zöldmezős beruházások új trendet mutatnak, és új típusú, a korábbiaktól eltérő gyökerű és hátterű vállalatok válnak jelentős globális szereplőkké.

A FMNV-k felemelkedéséért elsősorban Ázsia – korábban Dél-Korea, Tajvan és Szingapúr, ma sokkal inkább Kína és India – a „felelős”, de napjainkban e folyamat egyre több régióra terjed ki, s megfigyelhető például a latin-amerikai (s kiemelten a brazil) cégek esetében is, így jó alapot jelent a „klasszikus” kínai esettel való összehasonlításhoz. A globális tendenciákhoz hasonlóan, az általunk vizsgált két országban, Kínában és Brazíliában is a 2000-es évek elején indult lendületes növekedésnek az FDI. A két ország sokáig fej-fej mellett haladt mind a tőkeállomány, mind a tőkeáramlás éves mennyisége tekintetében (enyhe brazil fölénnyel), majd 2007-től a kínai kiáramló tőke jelentős növekedésnek indult, miközben a brazil a korábbi szinten maradt, s csak enyhe – hol pozitív, hol negatív irányú – változás jellemezte (1. ábra).

1. ábra
 Kína és Brazília külföldi közvetlentőke-befektetési (outward foreign direct investment, OFDI),
 tőkeáramlása (flow) 1990–2018 között (millió dollár)

Forrás: az UNCTADStat adatai alapján saját szerkesztés.

Az 1. ábrán jól látható, hogy a globális gazdasági és pénzügyi válság hatalmas lendületet adott a kínai OFDI-nek, miközben a brazil FDI növekedése meglehetősen szerény maradt, sőt 2009-ben tőke kivonást is végre kellett hajtani. Az utóbbi években a brazil tőkeáramlás viszonylag volatilisnek mondható, s sokszor csúszik negatív tartományba, azaz vannak olyan periódusok, amikor a tőke kivonás mértéke meghaladja a befektetéseket. Mindez a brazil tőkeállomány szintjének enyhe csökkenésével jár, s összességében szerény stagnálást jelent. Kína viszont 2016-ig folyamatosan és stabilan növelni tudta a kiáramló tőke mennyiségét, amely akkor a tőke kiviteli szabályozás szigorítása miatt valamelyest visszaesett ugyan, de a tőkeállomány továbbra is növekedett, s csupán annak mértéke mérséklődött kissé.

Az FDI motivációjára irányuló korábbi elméletek² elsősorban makrogazdasági, illetve strukturális tényezőkkel magyarázták a multinacionális vállalatok döntéseit, napjainkban azonban a hagyományos gazdasági tényezők figyelembevétele már egyre kevésbé elégséges a magyarázathoz. Az elmúlt évtizedben a hagyományos (cégspecifikus) stratégiai motivációk mellett mindinkább előtérbe került az intézményi tényezők vizsgálata is. Az alábbiakban ez utóbbiak egy nagyon tipikus szejtjére fókuszálunk: a küldő ország mindenkori kormánya által az FMNV-knek nyújtott aktív támogatásra, amely közvetett vagy közvetlen módon segíti elő a külső piacok meghódítását. Sauvant, Economu, Gal, Lim és Wilinski (2014) az alábbi eszközöket emeli ki a hazai kormányzat OFDI-ösztönző lehetőségeinek a tipizálása során: a hazai intézményi és szabályozási keretek meghatározása; a külpiacra lépés segítése információs és egyéb támogató szolgáltatásokkal; pénzügyi támogatások nyújtása (beleértve az adókedvezményeket is); beruházásvédelmi (biztosítási) és egyéb kétoldalú egyezmények kötése.

A szakirodalomban a hazai kormányzat szerepének elemzésével is egyre több szerző foglalkozik, ők azonban jellemzően egyes egyedi esetek, bizonyos országok tapasztalatainak a feltárására szorítkoznak. Legjobb tudomásunk szerint elhanyagolható azon elemzések száma, amelyek szisztematikusan elemeznék a feltörekvő országok stratégiáinak a hasonlóságait és az eltéréseit, valamint azoknak a megvalósuló külföldi közvetlen tőkebefektetésekre, valamint – tágabban véve – az adott ország fejlődési pályájára és kilátásaira gyakorolt hatásait. A kínai és a brazil OFDI-stratégiák összehasonlító elemzése által a jelen írás az említett hiányosság pótlására irányuló első kísérletek egyike lehet.

---

2 Az elméleti háttér részletesebb kifejtése: Ricz és Szunomár, 2020, 159–171. o.

A kínai multinacionális vállalatok nemzetközi terjeszkedésének főbb hajtóerői

A kínai FDI folyamatosan növekedett az elmúlt évtizedekben, azonban 2010 után e folyamat jelentősen felgyorsult. 2012-ben az Amerikai Egyesült Államok és Japán mögött 84 milliárd dolláros tőkekiáramlással Kína lett a világ harmadik legnagyobb befektetője – míg egy évvel korábban csupán a hatodik helyen végzett. Az akkor elért pozícióját a későbbiekben is meg tudta őrizni: 2016-ban több mint 190 milliárd, 2017-ben közel 160 milliárd, 2018-ban pedig 130 milliárd dollárnyi tőke áramlott ki Kínából. Az utóbbi révén Kína már a második legjelentősebb tőkekihelyező ország lett Japán után (csupán 13 milliárd dollárral lemaradva); a felhalmozott vállalati jövedelmek repatriálása miatt ugyanis a korábbi „első helyezett”, az Egyesült Államok tőkeáramlása 2018-ban negatívba fordult. A kínai külföldi közvetlentőke-állomány 2019 végén már több mint 2000 milliárd dollár volt az OECD adatai szerint.

Számos tényező támogatta és támogatja mai is a kínai vállalatok FDI-növekedését, köztük a kínai kormányzatnak a globálisan is versenyképes kínai vállalatok iránti elvárása, illetve annak a felismerése, hogy a külföldi tőkebefektetések több csatornán keresztül is hozzájárulhatnak az ország fejlődéséhez. Erre alkalmasak például:

- a természeti erőforrások feltárására irányuló beruházások;
- a hazai technológiák, termékek, felszerelések és munkaerő exportja;
- a technológiai fejlesztések;
- a versenyképességnek a kínai márkák népszerűsítésén, valamint az értékesítés, a kínálat és a termelés globális hálózatának a felépítésén alapuló növelése (Sauvant és Chen, 2014, 141–142. o.; Luo, Xue és Han, 2010, 76. o.; Caseiro és Masiero, 2014, 248. o.).

A kínai FDI fejlődésének történeti áttekintése és főbb jellemzői

Kínában a nyitási politika reformjaival párhuzamosan a kormány már az 1970-es évek végétől ösztönözte a külföldi befektetéseket, hogy azzal is elősegítse az országnak a globális gazdaságba történő integrálását. Igaz, akkoriban még csupán az állami tulajdonú vállalatok számára volt nyitott ez a lehetőség. Az első években megvalósult beruházások mennyiségi értelmében még nem voltak jelentősek, és jellemzően a szomszédos országokban, főleg Hongkongban koncentráálódtak. A külföldi befektetésekre vonatkozó rendeleteket 1985 után liberalizálták, és már a vállalkozások szélesebb köre – például a magánvállalkozások – számára is engedélyezték, hogy külföldön fektessenek be. Az igazi lökést azonban nem a rendelet lazítása, hanem Teng Hsziao-ping híres, 1992-es dél-kínai útja adta meg. Azt követően ugyanis korábban soha nem

tapasztalt mértékben növekedtek a tengerentúli beruházások is: a kínai vállalatok szinte az egész világon létrehozta részlegeket, amely során elsősorban a természeti erőforrásokra koncentráltak.

Bár az 1990-es évek folyamatai már sejtették, hogy Kína nem csupán tőkebefogadó, de tőkekihelyező országgént is jelentős szereplő lehet, az új évezred a korábbiaknál is jelentősebb állami/kormányzati elhatározást és ösztönzőket hozott. A kínai kormány 2000-ben, még mielőtt az ország csatlakozott a Kereskedelmi Világszervezethez (*World Trade Organisation, WTO*), megkezdte a *go global* politikát, amelynek célja a hazai vállalatok globális versenyképességének az elősegítése volt. Olyan új rendelkezéseket, politikákat vezettek be, amelyek a mai napig arra ösztönzik a cégeket, hogy a különféle iparágak terén – elsősorban a kereskedelemmel kapcsolatosan – tengerentúli tevékenységekben vegyenek részt. Ez a politikai váltás része volt a kínai gazdaság 2000-es évek elejét jellemző reformjának és liberalizációjának, és tükrözte az akkori kínai kormány azon vágyát is, hogy nemzetközileg versenyképes és jól ismert vállalatokat és márkákat hozzon létre.

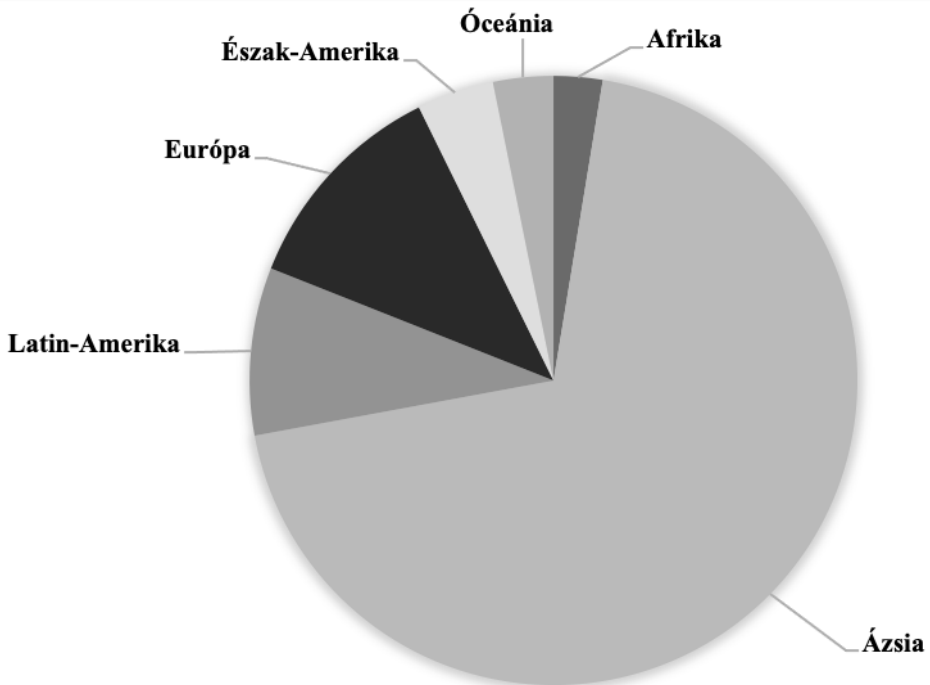
A kínai FDI az említett politikai váltás, valamint a globális gazdasági és pénzügyi válság következtében az elmúlt évtizedben, különösen 2008 után, folyamatosan nőtt: a válság ugyanis számos olyan új lehetőséget is teremtett a kínai vállalatok számára, amelyek révén növelni tudták a részesedésüket a világ gazdaságban, hiszen akkoriban igencsak megnőtt a nehéz pénzügyi helyzetben lévő vállalkozások száma, különösen a fejlett világban.³

Clegg és Voss (2012) szerint az Európai Unióba irányuló kínai FDI a 2003. évi 0,4 milliárdról 6,3 milliárd dollárra nőtt 2009-re, az éves növekedési üteme 57 százalék volt, azaz jóval meghaladta a kínai FDI globális növekedési ütemét. 2016-ban a kínai vállalatok már 35 milliárd eurót fektettek be az EU-ban, ami 77 százalékkal magasabb, mint az előző évi adat volt (Hanemann és Huotari, 2017, 4. o.). Miközben az erőforrásokban gazdag régiók továbbra is fontosak a kínai vállalatok számára, a 2008-as pénzügyi és gazdasági válság óta a vállalatfelvásárlások iránt is nő az érdeklődés – főleg egy-egy fejlett világbéli, például európai cég esetén. Az érdeklődés fő oka az, hogy a megvásárolt európai vállalatok révén a kínaiak fontos technológiákhoz, sikeres márkákhoz és elosztási csatornákhöz, menedzseri tudáshoz férhetnek hozzá (Clegg és Voss, 2012, 16–19. o.).

---

3 Míg a fejlett világból származó FDI több országban is csökkent a válság miatt, a kínai külföldi befektetések a korábbiaknál is nagyobb mértékben növekedtek: míg az előbbieké csupán 32, addig Kínáé 189 százalékkal bővült 2007 és 2011 között (UNCTAD 2013).

2. ábra
A kínai FDI földrajzi eloszlása, 2017 (százalék)

Forrás: a MOFCOM és a Kínai Nemzeti Statisztikai Hivatal adatai alapján.

Noha az említett növekedés mindenképpen jelentős, a kínai statisztikák szerint az Európába vagy az Egyesült Államokba irányuló FDI csupán töredékét jelenti az összes külföldi közvetlentőke-befektetésüknek, míg például az Ázsiába irányuló sokkal nagyobb. A kínai OFDI tényleges végső rendeltetési helyének vizsgálata során azonban Wang (2013) megállapította, hogy azok közül az úgynevezett körbejáró (*round tripping*) beruházások eredményeként a fejlett országok valójában többet fogadnak, mint a fejlődő gazdaságok: projektszintű adatelemzése szerint a kínai külföldi közvetlen befektetések 60 százaléka olyan fejlett gazdaságokba áramlott, mint Ausztrália, Hongkong, az Egyesült Államok, Németország és Kanada. A kínai vállalatok belépési módját illetően is változás volt megfigyelhető az elmúlt időszakban: a zöldmezős beruházások továbbra is fontosak, de erősödik a tengerentúli fúziók és felvásárlások (M&A), valamint a vegyesvállalati projektek tendenciája is.

Az eddig ismertetteken kívül szektorális szinten is kimutatható egyfajta diverzifikáció, amely ugyancsak az utóbbi időszak jellemzője. A fejlett gazdaságok kapcsán a kínai befektetéseket kevésbé motiválja a természeti erőforrások keresése vagy a kereskedelemmel kapcsolatos előnyök szerzése, sokkal inkább a piac-, hatékonyság- és

stratégiaieszköz-keresési célok vezérlik. E befektetésekre az is jellemző, hogy bár az FDI-ügyletek értékét tekintve az állami tulajdonú vállalatok a jelentősebb szereplők, viszont a magántulajdonban lévők szám szerint több projektet mondhatnak magukénak (Rosen és Hanemann, 2013, 71. o.).

A kínai FDI motivációi: a „lökést adó” tényezők és az állami politikák

A külföldi közvetlentőke-befektetések motivációit hagyományosan két csoportra bonthatjuk: az úgynevezett lökést adó (*push*) és a húzó (*pull*) tényezőkre; ezáltal megkülönböztetjük egymástól azokat, amelyek a székhely szerinti ország oldaláról elősegítik, bátorítják, támogatják a beruházásokat, illetve amelyek vonzó befektetési célponttá teszik/tehetik a fogadó országot egy adott vállalat számára. E cikkben a székhely szerinti ország által meghatározott faktorokra, a lökést adó tényezőkre összpontosítunk, azon belül is külön figyelmet fordítva az adott kormányzatának az FMNV-k nemzetközivé válásának előmozdításában játszott szerepére.

A fejlődő országokban működő vállalatok nemzetközivé válását elősegítő tényezőknek számos típusa létezik. Ilyenek az intézményi és a strukturális tényezőket. Az utóbbiak – mint a bruttó hazai termék (GDP), az exportorientáció vagy az árfolyam volatilitása – elsősorban a székhely szerinti ország gazdaságához és piacához kapcsolódnak. Az előbbieket pedig összefügghetnek például a székhely szerinti és a fogadó ország közötti kulturális közelséggel/távolsággal, a kormányzati politikával (köztük a konkrét ösztönzőkkel, adókkal) vagy a különböző intézményi szereplőkkel és azok kölcsönhatásával (Voss, Buckley és Cross, 2009; Schüller-Zhou, Schüller és Brod, 2012; Luo *et al.*, 2010).

A már említett *go global* stratégia szerint a kínai vállalatoknak globálisan versenyképessé kell válniuk, ugyanakkor az „indító” ok más és más lehet. A leggyakrabban hangsúlyozott motiváció a természeti erőforrások, elsősorban az energia és a nyersanyag iránti igény, amelyekre Kína további fejlődésének biztosítása érdekében van szükség (erőforrás-kereső motiváció). Emellett természetesen megjelenik a piac bővítését vagy a nemzetközi szintű diverzifikációt célzó beruházás (piackereső motiváció) is, de a szállítás és a biztosítás szintén fontos befolyásoló tényező (Davies, 2013, 736. o.). Annak ellenére, hogy a kínai munkaerő-kínálat továbbra is jelentős, számos esetben helyezik át a kínai vállalatok a termelést olyan – például délkelet-ázsiai – országokba, ahol alacsonyabb a munkaerőköltség (hatékonyságnövelő motiváció). Az utóbbi években megfigyelhető továbbá, hogy kínai multinacionális vállalatok közismert globális márkákat vagy disztribúciós csatornákat, vezetési készségeket keresnek a vállalatfelvásárlásaik révén, míg a külföldön történő befektetés egy újabb fontos oka lehet a technológiaszerzés is (stratégiaieszköz-kereső motiváció). Scissors (2014, 4. o.) arra mutatott rá, hogy

a hazainál tisztább tulajdonjogi viszonyok szintén nagyon vonzóak a kínai befektetők számára, míg Morrison (2013) szintén egy megkerülhetetlen tényezőt, Kína devizatartalék-felhalmozását emelte ki: a viszonylag biztonságos, de alacsony hozamú eszközök, például az amerikai kincstárjegyek mellett a kínai kormány diverzifikálni akar, és nagyobb hozamot keres.

Kezdetben csak az állami tulajdonú kínai vállalatok fektettek be külföldön, közülük is elsősorban azok, amelyek az ország természetierőforrás-hiányát pótló beszerzésben voltak érdekeltek. A magántulajdonban álló vállalatok külföldi közvetlentőke-befektetéseinek támogatásáról 2006 februárjában született kormányzati döntés. Az FDI-projektek jóváhagyási folyamatán és a deviza- és a kedvezményes kölcsönökhöz való hozzáférés révén azonban a kormány továbbra is közvetlen befolyást gyakorolhat a külső befektetések növekedésére és irányára. A Kínai Népköztársaság Kereskedelmi Minisztériuma (MOFCOM) például jó szemmel nézi, ha a vállalatok olyan országokban fektetik be a tőkét, amelyek

1. szoros kapcsolatban állnak Kínával;
2. gazdasága és kínai gazdaság kölcsönösen jól kiegészíti egymást;
3. Kína fontos kereskedelmi partnerei;
4. befektetési és adóügyi megállapodásokat írtak alá Kínával; és
5. a globális gazdaság valamelyik fontos régiójának a részei (MOFCOM, 2004).

A kínai vállalati befektetések kívánt földrajzi és ágazati irányát az „Iparági katalógus a külföldi befektetések irányításához” című dokumentum szabályozza, amely az egyes iparágakat az ösztönzöttek, a korlátozottak vagy a tiltottak közé sorolja. A gyártás tekintetében a legnépszerűbbnek általában az elektromos gépek és a fogyasztói elektronika, míg a szolgáltatások esetében a kereskedelem és az értékesítés számít. A magasabb technológiai fejlettségű EU-tagországokban, pl. Franciaországban, Németországban és Svédországban, valamint az Egyesült Királyságban történő K+F-beruházásokat a kormány kiemelten támogatja. Az IT-szolgáltatásokba való beruházást pedig elsősorban az „új” EU-tagállamok esetén ajánlja.

Kína sok szempontból valóban élen jár a nagyvállalatok állami ellenőrzésében, azonban az államkapitalizmus és a fejlesztő államok régebbi változataival ellentétben ott ma nem alkalmazzák sem a klasszikus, felülről lefelé történő irányítást, és nem létezik egy olyan családi/központi irányítású vállalati modell sem, mint például a dél-koreai *chaebol* vagy a japán *keiretsu* rendszer. A kínai állami ellenőrzés jellemzőire vonatkozóan számos nézetet különböztethetünk meg. Az egyik ilyen feltételezés Nölke, Ten Brink, Claar és May (2015) államkapitalizmus-modellje, amelyben az állami-üzleti koalíciók tagjai közötti lojalitás és bizalom mechanizmusai jellemzően informális személyes kapcsolatokon alapulnak. Witt és Redding (2013) a kínait inkább egy olyan rendszernek tekinti,

amely a ragadozó elemeket és a személyes kapcsolatokat kombinálja, miközben maguk a kínaiak ma is a belső és külső stabilitást is biztosító, erős, de hatékony kormányzat előnyeit hangsúlyozzák.

Mi magunk azt az elképzelést osztjuk, amely szerint Kína önmagában is egy sajátos modellt alkot, amelyet a szocializmusról a kapitalizmusra való tartós – sőt, talán soha véget nem érő – átmenet jellemez. A jelenlegi kínai helyzet nem írható le csupán az állami *versus* magántulajdonú vállalati distinkcióval: a pénznyelő, rossz hiteleket felhalmozó és kevésbé hatékonyan működő állami mamutok és a tisztán magántulajdonú vállalkozások mellett egyszerre vannak jelen az olyan jövedelem- és versenyorientált állami ellenőrzésű vállalatok, mint a China Mobile, miközben számos, állami támogatással működő magánvállalat és állami–magán hibrid is létezik – ilyen például a Huawei, a Lenovo vagy a Geely –, amelyek a kínai piacon és világszerte is sikerrel működnek (Nölke *et al.*, 2015). Manapság az ilyen nem állami tulajdonú – de különböző állami intézkedések révén támogatott – vállalatokat az állami vezetők „nemzeti bajnokoknak” tekintik (Naughton, 2007; Ten Brink, 2013). Néhány kivételtől eltekintve – ilyen például az informatikai szektor, amely már mélyen integrálódott a globális termelési hálózatokba – a legtöbb iparágban a nemzeti (állami ellenőrzésű, hibrid és magán-) tőke dominál, nem pedig a külföldi multinacionális cégek (Nölke *et al.*, 2015).

A brazil multinacionális vállalatok globális piacra lépése

Brazília gazdasági felemelkedésének egyik szembetűnő jele volt az ezredfordulót követően a brazil vállalatok globális terjeszkedése. Történelmileg azok ugyanis jellemzően a hazai (és esetleg a regionális) piacokra fókuszáltak. A természeti erőforrásokban gazdag ország és a nagy belső piaca ezt lehetővé tette, de emellett a hosszú évtizedeken át folytatott importhelyettesítő iparosítás is hozzájárult ahhoz, hogy Brazília az 1970-es évek végére a világ egyik legzártabb gazdaságává vált. Mindezek következtében a brazil vállalatok kevésbé érezték fontosnak a külpiaci terjeszkedést, és többnyire versenyképességi korlátokkal is küzdöttek. Az 1990-es évek közepén, a gazdasági stabilizáció és piacorientált reformok következtében Brazília a nemzetközi tőkeáramlások fontos célországává (befogadjává) vált. Az ezredfordulót követően azonban már – más feltörekvő országokhoz hasonlóan – jelentős külföldi befektetőként is megjelent a világpiacra.

2006-ban Brazíliában a kiáramló külföldi befektetések meghaladták a beáramlókat. Ez a korábban soha nem tapasztalt jelenség jól mutatja egy olyan ország nemzetköziesedési folyamatát, amely kifejezetten a globális szereplőként betöltött pozíciójának a megszilárdítását célozta – ld. Luiz Inácio Lula da Silva (a továbbiakban: Lula) elnök külpolitikai és -gazdasági ambícióit. 2006 azonban csupán egy kivételes év

maradt, sőt az akkori eredmény könnyen magyarázható egyetlen tranzakcióval: a brazil ércbányászati óriás, a Vale kb. 17 milliárd dollárért felvásárolta a kanadai Inco céget (Resende, Almeida és Ramsey, 2010, 99. o.), és ez maga az éves kiáramló tőke több mint 60 százalékát tette ki. A mai napig előfordul, hogy a kiáramló brazil tőkemennyiséget évente egy-két tranzakció jelentősen befolyásolja. Ennek háttérében a kiáramló tőke viszonylag alacsony mennyisége és évenkénti nagy ingadozása áll.

A brazil cégek nemzetközi piacra lépésének történeti áttekintése és főbb jellemzői

Bár a jelen tanulmány a 2000-es évekre helyezi a hangsúlyt, kiemelendő, hogy a brazil vállalatok nemzetközi piacra lépése egy hosszú történelmi folyamat eredménye, amely az 1960-as és 1970-es évekre nyúlik vissza. Kezdetben elsősorban a földrajzi és kulturális közelség által meghatározott ún. „természetes piacokon” (a latin-amerikai, valamint a spanyol vagy portugál nyelvű európai és afrikai országokban) terjeszkedtek. Az 1990-es évek piacorientált reformjaival párhuzamosan a hazai piacon megjelent erős verseny, a külföldi cégek braziliai befektetései hatására kialakult „kompetitív sokk” (Casanova és Kassum, 2014, 84. o.) kényszerítette őket a működésük átszervezésére, többek között a külpiaci tevékenységük újragondolására.

A brazil vállalatok legsikeresebb és legaktívabb globális terjeszkedése 2003 és 2008 között zajlott. A magas nyersanyagárak és a felfutó kínai kereslet hatására elsősorban a nyersanyag-kitermelésen alapuló cégek, például a Petrobras és a Vale, nagy nemzetközi felvásárlásokba kezdtek a közeli országokban és más feltörekvő régiókban (főleg Afrikában). A külpiaci húzóerők mellett a kedvező hazai gazdasági folyamatok tolóerőként hatottak: otthon jól ment az üzlet, és egyre több cég kezdett nemzetközi terjeszkedésbe, ráadásul a külgazdasági és -politikai célok között egyértelműen megjelent a cégek nemzetközi terjeszkedésének a támogatása, valamint egyes gazdaságpolitikai intézkedések is a nemzetközi expanzióknak kedveztek.

2008-tól – a fejlett államokból kiindult globális pénzügyi és gazdasági válság következtében – a feltörekvők lettek a nemzetközi tőkeáramlások legfőbb célországai és tágabban véve a globális gazdaság növekedési motorjai. A főbb brazil vállalatok is oda, sőt esetenként ismét a hazai piac felé helyezték át a gazdasági tevékenységük fő fókuszát. Azonban 2016 után a sokrétű brazil válság különböző dimenzióinak a hatásai összeadódtak, és a kiáramló tőke mennyisége is mélypontra jutott, hiszen a brazil multinacionális vállalatok már korábban hazatelepítették a kihelyezett tőkéjük egy részét (elsősorban vállalaton belüli tranzakciók révén). Míg az elemzők többsége 2012-ben, sőt még 2014-ben is a brazil vállalatoknak a gazdasági instabilitással és volatilitással szembeni ellenálló képességéről írt, addig 2017-ben már a válság alatti tőke kivonásról szóltak a híradások (Sheng és Carrera, 2017).

A 2015-re kibontakozódott brazil válság komplexitása 2016-ra még inkább nyilvánvalóvá vált (Riczy és Nagy, 2016): a súlyos gazdasági visszaesés⁴ mellett a Petrobrast és más brazil nagyvállalatokat övező hatalmas és tovagyrűző korrupciós botrány, valamint az alkotmányos vádeljárás (*impeachment*) után hatalomra került új politikai vezetés és az általa végrehajtott gazdaságpolitikai fordulat alapvetően megváltoztatta a peremfeltételeket, s jelentősen befolyásolta a legtöbb brazil vállalat nemzetközi expanziós stratégiáját és annak végrehajtását. A korrupciós botrányban érintett cégek többsége a külföldi leányvállalatai eladását, illetve a beruházási terveik felülvizsgálatát, csökkentését irányozta elő annak érdekében, hogy ki tudják fizetni a kiszabott bírságokat. Erre a legszembetűnőbb példát a Petrobras szolgáltatta, amely 2019-ig legalább 25 százalékkal (32 milliárd dollárnak megfelelő összeggel) csökkentette a beruházásait.

A legnagyobb brazil cégek kiemelkedően teljesítettek az új évezred első évtizedében. Míg 2003-ban csak négy került be közülük a világ 500 (árbevétel alapján) legnagyobb vállalata közé, 2013-ban már nyolc szerepelt a listán (és 2019-ben is ugyanennyi, ld. *Fortune*, 2020). A legnagyobb és a nemzetközileg legaktívabb brazil cégek tekintetében egyet kell értenünk Casanova és Kassum (2014, 79. o.) megállapításával: „a legnagyobb brazil vállalatok nem feltétlenül nagyon aktívak a nemzetközi piacokon, míg az ott legaktívabbak nem feltétlenül nagyon nagyok”. Ugyanakkor Brazília kapcsán még így is a nagyvállalatok (még ha nem is a legnagyobbak) dominanciája figyelhető meg a nemzetközi piacokon, míg a kis- és közepes méretű vállalatok (kkv-k) alig jelennek meg külföldön. A következő alfejezetben bemutatjuk, hogy a brazil gazdaságpolitika is mindig főleg a nagyobb brazil cégek nemzetköziesedését támogatta, és nem találtunk olyan speciális eszközöket és intézkedéseket, amelyek kifejezetten a kkv-k nemzetközi (vagy akár hazai) tevékenységét ösztönözték volna.

* * *

A történeti áttekintés során bemutattuk, hogy a tágran értelmezett makrogazdasági trendek jelentősen befolyásolták a brazil vállalatok nemzetközi terjeszkedését. Az alábbiakban elsőként ezekre térünk ki, majd a vállalati szintű tényezők közös vonásait emeljük ki (bár azok értelemszerűen egyediek és esetenként vizsgálándóak).

A brazil kiáramló tőke felfutása mögött számos különböző (időben egybeeső) fejlemény állt. Először is, *gazdasági téren* a felfutó exportteljesítmény (elsősorban az elsődleges áruk kivitelének a gyors bővülése) jelentős kereskedelmi többletet eredményezett, s az a nagymennyiségű beáramló tőkével, valamint a valuta (reál) felértékelődésével együtt felduzzasztotta a devizatartalékokat, és mindez kedvezően hatott a brazil cégek külpiaci befektetési hajlandóságára. Elsősorban a hagyományosan

4 2015-ben és 2016-ban, vagyis két egymást követő évben több mint 3,5 százalékos visszaesés mutatkozott, ami a legsúlyosabb gazdasági válság Brazília modern története során.

kompetitív előnyökkel rendelkező (vasérc, acél, szója, hús kivitelével foglalkozó) exportorientált cégek profitáltak a hazai pénzügyi piacon jelentkező kedvező finanszírozási feltételekből a jellemzően piackereső külföldi beruházásaik során (Campanario, Stal és Silva, 2012). Természetesen a globális piaci lehetőségek is kedveztek e cégeknek, hiszen a nyersanyagárak emelkedtek, a kínai kereslet gyorsan növekedett, így a világpiacra uralkodó optimista hangulat és az emelkedő befektetői bizalom egyaránt hűzőerőként jelent meg. Mindezek alapján nem meglepő, hogy a szektorális eloszlásban a nyersanyagalapúak (fémek, bányászat, olaj- és gázkitermelés, acélgártás) felfutása volt megfigyelhető (Resende, Almeida és Ramsey, 2010).

Második tényezőként említjük a kedvező (nemzetközi és hazai) gazdasági feltételek mellett a brazil *gazdaságpolitika* terén bekövetkezett alapvető változásokat (Casanova és Kassum, 2014, 68. o.). Ez a legjobban talán az akkori elnök, Lula szavaival illusztrálható, aki 2003-ban, a portugál ipari szövetség lisszaboni találkozásán arra ösztönözte a brazil cégeket, hogy lépjenek ki a nemzetközi piacra, és célként tűzte ki, hogy 2010-re legalább tíz, valóban multinacionális vállalata legyen Brazíliának (UNCTAD, 2004).

Mindezek tükrében megállapítható, hogy az ezredfordulót követően a külföldi piacok irányába való terjeszkedés egyik fő hajtóereje a természeti erőforrásokhoz való hozzáférés biztosítása volt, és ez értelemszerűen elsősorban a nyersanyagalapú vállalatok, például a Petrobras és a Vale esetében dominált. A második hajtóerő, amely leginkább az értéklánc magasabb szintjein lévő vállalatok esetében játszott fontos szerepet, az a szándék volt, hogy jobban tudjanak alkalmazkodni a helyi igényekhez, és azáltal, hogy könnyebben reagálnak az ottani sajátosságokra, előnyt élvezzenek e piacokon. Jó példa erre a repülőgépgyártó Embraer és az autóbuzsgyártó Marcopolo vállalat: ők kereskedelmi irodákat nyitottak és leányvállalatokat hoztak létre annak érdekében, hogy közelebb legyenek az ügyfeleikhez. Harmadik hajtóerőként a brazil exportőrök azon szándékát említhetjük, hogy elkerüljék a vám- és nem vámjellegű kereskedelmi akadályokat, s ezért termelési egységeket működtettek a felvevőpiacon (ahelyett, hogy kizárólag export révén látták volna el azokat). Példaként említhetjük erre a Gerdau acélipari vállalat és a Cutrale narancslégyártó cég terjeszkedését. Végül, de nem utolsósorban sok vállalat tanulási céllal döntött a nemzetközi terjeszkedés mellett, hogy így segítsék elő az értékláncon belüli feljebb lépést (*upgrade*), hiszen a világpiacra erősebb versenyhelyzetnek vannak kitéve, mint a meglehetősen védett és zárt hazain. Ez a stratégia főleg a kiskereskedelmi ágazatra és az élelmiszeriparra jellemző, és a kozmetikai termékekkel foglalkozó Natura cég kiskereskedelmi üzletének Párizsban, a szépségipar nemzetközi központjában történt megnyitása a klasszikus példa rá (Casanova és Kassum, 2014, 85. o.).

A brazil vállalatok számos különleges, egyedi jellemzője (pl. az állami tulajdon vagy befolyás dominanciája, a családi vállalkozások nagy súlya, a hierarchikus piaccgazdasági struktúra) közül gyakran kiemelik, hogy jó volatilitástűrő képességgel (*resilience*

to volatility) rendelkeznek, azaz a hosszú évtizedek alatt megtanulták, hogyan lehet bizonytalan gazdasági körülmények között is működni. Ezt a komparatív előnyt a 20. század második felében szerezték meg, amikor is ismétlődő válságok, szűk keresztmetszetű infrastruktúra és túlszabályozott piacok jellemezték a működési környezetüket – az akkori brazil gazdaságot gyakran a világ egyik legnagyobb kihívást jelentő üzleti környezeteként írják le. Bár e feltételek annak idején napi szinten negatívan befolyásolhatták a vállalatok működését és hosszú távú fejlesztési kilátásait, napjainkban az akkor megszerzett, visszaszerezett körülmények között is sikeres működésre való képesség versenyelőnynek tekinthető, hiszen ma is számos hasonló korlátozással (fizikai vagy jogi infrastrukturális hiányosságokkal) szembesülhetnek. Jó példa erre az élelmiszer-feldolgozó BRF cég esete, amely világszínvonalú elosztóhálózatot fejlesztett ki a fagyasztott és hűtött termékei számára, és sikerült a közel-keleti régió felé is terjeszkednie, miközben ott az arab piacokra jellemző összes hiányossággal szembesülni kényszerült (Casanova és Kassum, 2014, 85. o.).

A brazil multinacionális vállalatok nemzetközi terjeszkedését vizsgáló 2017-es felmérés (Sheng és Carrera, 2017) szerint a nemzetközi piacra lépés, illetve a külföldi befektetések legfontosabb hajtóerői fontossági sorrendben: új piacokhoz való hozzáférés; az ügyfelek közelsége; költségcsökkentés; a természeti erőforrásokhoz való hozzáférés; magas adók és intézményi visszásságok Brazíliában (például korrupció, rossz szállítási infrastruktúra és a szakképzett munkaerő hiánya). Egyes vállalatok az új technológiákhoz való hozzáférést is említették, de azt jellemzően hátrébb rangsorolták, mint a felsoroltakat. Külön ki kell emelni a brazil cégek külföldre lépésének fontos ösztönző tényezőjét, a magas adók és az intézményi visszásságok elkerülését, hiszen az egy olyan egyedi hajtóerő, amely kevésbé jelenik meg a szakirodalomban (azaz az elsősorban a fejlett országokat vizsgáló elemzésekben és elméletekben szereplő klasszikus FDI-tolóerők között).

A brazil multinacionális vállalatok nemzetközi beruházásait támogató kormányzati politika

A brazil cégek nemzetközi piacra lépésének főbb hajtóerői között számos olyan, speciálisan Brazíliára jellemző tényező sorolható fel, amely kiemelkedő szerepet játszott a vállalati struktúra kialakulása során. Ilyen a családi vállalkozások jelentős túlsúlya (Perez és Lluch, 2016), az állami vállalatok dominanciája és az állam kiterjedt (közvetlen és közvetett) gazdasági szerepvállalása (Musacchio és Lazzarini, 2014), valamint a természeti erőforrásokkal való kedvező ellátottság és az importhelyettesítő iparosítás hagyatéka. Az ez utóbbi keretében megvalósított, a „nemzeti bajnokokat” támogató gazdaságpolitika jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a brazil piacgazdaság hierarchikus struktúrája kialakuljon és napjainkig fennmaradjon (Schneider, 2013). Az 1990-es

liberalizációt és privatizációt követően számos korábbi nemzeti bajnok megtartotta, sőt javította a hazai és a nemzetközi piacokon elért vezető pozícióját. E tekintetben a leggyakrabban emlegetett példa az Embraer, a Vale és a Petrobras.

A külföldi beruházások közvetlen támogatása a 2000-es évekig nem jelent meg egyértelműen a gazdaság- és fejlesztéspolitikai célkitűzések között. A nemzetköziesedés korai időszakában a brazil vállalatok nemzetközivé válása egy szerves, nagyrészt saját maguk által vezérelt folyamat volt (Fleury és Fleury, 2011), az államnak akkoriban nem volt kulcsfontosságú (közvetlen) szerepe. A 2000-es évek elejétől a Brazil Fejlesztési Bank (BNDES) által nyújtott támogatásnak új formái jelentek meg; eleinte azonban azok önálló programok maradtak, és nem létezett átfogó stratégia a vállalatok globális terjeszkedésének elősegítésére.

Ugyanakkor az első közvetlen intézkedés mégis 1998-ra nyúlik vissza: a BNDES akkori speciális hitelkerete azt célozta, hogy a külföldi kormányzatok a nagy (latin-amerikai és afrikai) infrastrukturális projektjeik megvalósítása során kedvezőbb feltételekkel alkalmazzanak brazil vállalatokat (és így azok versenyképesek legyenek a kínaiakkal szemben, amelyek már akkoriban is erős kormányzati hátszéllel terjeszkedtek). A BNDES nyújtotta hitelek az építési projektek összértékének akár a 85 százalékát fedezték, így azok nemcsak elérhetővé, de vonzóvá is váltak a brazil multinacionális nagyvállalatok számára. További előfeltétel volt, hogy minden külföldi infrastrukturális projekt esetén a Braziliában gyártott termékeknek a bank által folyósított összeg legalább 35 százalékát kellett kitenniük. E követelményt a hazai termelés támogatása és a brazil ellátási láncok fejlesztése érdekében támasztották a cégek elé. Az első öt évben a BNDES azonban mindössze öt projektet finanszírozott (mindegyik Dél-Amerikában valósult meg), és a támogatás átlagos értéke 74 millió dollárt tett ki (Caseiro-Masiero, 2014, 241–242. o.).

A brazil vállalatok külföldi befektetéseinek közvetlen finanszírozását szolgáló második eszközt 2002-ben vezették be, és az már nem csupán hitellehetőség volt, hanem értékpapírok jegyzését is magában foglalta. Első ízben 2005-ben vették igénybe, amikor a JBS megvásárolta az amerikai versenytársa, a Swift társaság argentin leányvállalatát. Kiegészítő intézkedésként a Brazil Központi Bank (BCB) törölte az addig minden 5 millió dollár feletti OFDI-projektre érvényes előzetes engedélyeztetési követelményt, amit fontos mérföldkőnek kell tekinteni a brazil OFDI-politikában. Összességében kijelenthető, hogy 2007-ig inkább egyedi intézkedéseket léptettek életbe az OFDI támogatására (gyakorlatilag két hitelkeretet és az előzetes engedélyeztetés eltörlését), de azok nem álltak össze koherens politikai csomaggá.

2007 azonban fontos fordulóponthoz vezetett a brazil OFDI-t ösztönző politika tekintetében, mivel abban az évben fogadták el az új iparpolitikai dokumentumot (*Política de Desenvolvimento Produtivo*, PDP), amely egyértelmű célokat tűzött ki az OFDI támogatása érdekében, és egy koherensebb politikai megközelítést jelentett. A PDP stratégiai céljai között szerepelt a feltörekvő brazil multinacionális vállalatok nemzetközi vezető

szerepének bővítése és megszilárdítása azokban a stratégiai iparágakban, amelyekben az ország már korábban is nemzetközileg versenyképes volt, például a repülőgépgyártás, az olaj- és gázipar, a vegyészet (petrolkémiai szektor), az etanolgyártás, a bányászat, az acélipar, a cellulóz- és papír-, illetve a húsipar terén (*Ministério do Desenvolvimento, Indústria e Comércio Exterior*, 2008).

2005 és 2011 között a BNDES összesen 4,9 milliárd dollárral támogatta a brazil vállalatok nemzetközivé válását – szinte kizárólag értékpapírjegyzés (részvényvásárlás) révén –, valamint továbbra is finanszírozza a tengerentúli infrastrukturális projekteket. Ez utóbbiak éves átlagos összege az 1998 és 2002 közötti 350 millióról 2007 és 2012 között 1,1 milliárd dollárra, a számuk pedig ötről kilencvenhétre nőtt (Caseiro és Masiero, 2014, 242. o.). Bár a technológiaintenzív cégek nemzetközi terjeszkedésének támogatása szintén megjelent a fejlesztéspolitikai célok között, az azonban korlátozott maradt, és a BNDES által finanszírozott OFDI-projektek túlnyomó többsége (több mint 95%-a) húsfeldolgozó vállalatokhoz (pl. JBS és Mafrig) kapcsolódott.

De nem csak az OFDI-projektek közvetlen finanszírozása segítette a vállalatok nemzetköziesedését. A brazil fejlesztési bank számos hazai akvizíciót (felvásárlást) is támogatott, ami az adott cégek számára a brazíliai piacon az iparágon belüli pozíciójuk megerősítését eredményezte (elsősorban a „nemzeti bajnokok” számára), egyúttal viszont a kis- és középvállalkozásokat hátrányos helyzetbe hozta.

A régi-új brazil iparpolitikát számos kritika érte, és a helyi üzleti elit bizonyos köreinek a nyomása is erősödött, de csak az elnöki poszton bekövetkezett váltás eredményezte a 2011-es új iparpolitikai dokumentum megszületését, amely a *Brasil Maior* nevet kapta. Az új prioritásoknak megfelelően ebben erősebb hangsúlyt kapott azon cégek nemzetköziesedésének a támogatása, amelyek új technológiákhoz vagy piacokhoz való hozzáférés érdekében terveztek külföldi befektetéseket. Ugyanakkor semmilyen konkrét eszközt vagy intézkedést nem rendeltek hozzá ehhez az újrafogalmazott prioritáshoz, így – nem meglepő módon – nem is történt érdemi változás.

Annak ellenére, hogy 2007 és 2011 között Brazíliában viszonylag koherens szakpolitikai keret létezett a brazil vállalatok nemzetközivé válásának előmozdítása érdekében, számos tényező akadályozta a megvalósítást. Egyrészt az ország nem léptette életbe a kétoldalú beruházási szerződéseit,⁵ amelyek pedig csökkenthetnék volna a külföldi befektetések politikai kockázatát (ez főként a brazil kongresszus ideológiai ellenállásának a következménye volt, amely az 1990-es években és a 2000-es évek elején megvívta e megállapodásokat, de a ratifikációjukat még a közelmúltban is jellemzően ellenezte, azzal az érveléssel, hogy azok az ország szuverenitását fenyegetik). Másrészt annak ellenére, hogy Brazília huszonkilenc országgal írt alá szerződést

5 Brazília összesen húsz kétoldalú beruházási szerződést kötött, közülük hetet 2015-ben (Angola, Chile, Kolumbia, Malawi, Mexikó, Mozambik és Peru), és egyet 2016-ban kezdeményezett, Indiával (*UNCTAD. Investment Policy Hub*, 2020).

a (multinacionális vállalatokra és helyi leányvállalataikra vonatkozó) kettős adóztatás elkerülése érdekében, azok egyike sem a brazil cégek főbb partnerországával (például az USA, Németország vagy az Egyesült Királyság) kötött. Ezt talán a pénzügyminisztérium heves ellenállása magyarázhatja, amely attól félt, hogy jelentős adóbevételről esne el – ez viszont oda vezetett, hogy a brazil OFDI célországai között aránytalanul nagy súlyt képviselnek az ún. adóparadicsomok.

Következtetések:

a kínai és a brazil tőkekihelyezési stratégiák összehasonlítása

A kínai és a brazil példa is jól mutatja, hogy az FMNV-k globális terjeszkedése új és dinamikus folyamat, amelyben a lökést adó (*push*) tényezők sok szempontból eltérnek a fejlett országok multinacionális vállalatainak „klasszikus” hajtóerőitől. Bár a strukturális, illetve makrogazdasági tényezők szerepe nem elhanyagolható motiváció az előbbiek esetében sem, de a befektetéseikben az intézményi tényezők – azon belül is a kormányzati politika – kiemelkedően fontos szerepet játszanak.

A jelen írás a hazai kormányzatnak a vállalati tőkekihelyezések intézményi tényezőjeként betöltött szerepét vizsgálta. A kínai és a brazil állam által irányított OFDI-stratégiák elemzése alapján jól láthatóvá vált, hogy mindkét kormány egyszerre alkalmazott proaktív és intervenciós stratégiákat a hazai vállalatok nemzetközi terjeszkedésének elősegítése érdekében. Tanulmányunk során arra a megállapításra jutottunk, hogy e vonás – azaz az államnak a vállalati tőkekihelyezésekre vonatkozó kezdeményezése és az azokba való beavatkozása – alapvetően megkülönbözteti az FMNV-eket a fejlett országok multinacionális vállalataitól. A kínai és a brazil tőkekihelyezési stratégiák összehasonlításával azonban rávilágíthatunk a közöttük levő különbségekre, amelyekből gazdaságpolitikai értelemben is releváns következtetéseket vonhatunk le. E következtetések (reményeink szerint) hasznos tanulságot szolgálhatnak más feltörekvő gazdaságok számára is.

A kínai vállalatok kisebb-nagyobb korlátozásokkal már az 1980-as, 1990-es években megkezdték a külföldi tőkekihelyezést, de a valódi lökést az új évezred kezdetének állami/kormányzati elhatározása (és az annak érdekében kialakított ösztönzői) jelentették. A *go global* politika meghirdetése, illetve annak részeként a WTO-csatlakozás, akárcsak a kínai vállalatok beruházásai, Peking globális szerepének a megalapozását célozták. Felismerték ugyanis, hogy a cégei megjelenése révén az ország nem csupán gazdasági haszonra tesz szert, hanem azok imázsán keresztül Kína megítélése is javulhat. Ennek érdekében komplex, az egész gazdaságot átfogó programok születtek, s a legkülönbözőbb szektorokban jelentek meg a kínai nemzeti bajnok vállalatok, amelyek közül több nem is állami, hanem magántulajdonú.

Kínától eltérően, Brazíliában viszonylag későn, csak a Munkáspárt (*Partido dos Trabalhadores*, PT) 2003-as hatalomra kerülése után kerültek újra napirendre az aktív iparpolitikai beavatkozások. Ennek keretében nemcsak az állami szerepvállalás korábbi (közvetlen és közvetett) csatornáit (például az arany részesedését, a nyugdíjalapokon és a nemzeti fejlesztési bankon keresztül történő kereszttulajdonlásokat) tartották fenn és erősítették meg, hanem új hitelkonstrukciókat is bevezettek a nemzeti bajnokoknak a nemzetközi piacokon való sikeres fellépésének a támogatására. Azok azonban önálló programok maradtak, és nem jött létre a vállalatok globális terjeszkedését elősegítő átfogó stratégia. Ez élesen eltér a kínai és néhány más ázsiai ország (például Dél-Korea) gyakorlatától, ahol a fejlesztésorientált kormányzatok voltak a vállalatok nemzetközivé válásának a legfőbb hajtóerői, hiszen aktívan támogatták a stratégiai iparágak globális versenyképességét. A brazil (ugyancsak fejlesztésorientált) kormányzatokat azonban befelé forduló, defenzív iparosítás jellemezte, amely a nemzetközi verseny kizárásán alapult. Napjainkra nyilvánvalóvá vált, hogy Brazíliában a külföldi közvetlen tőkebefektetéseket gyakran ellentmondásos (és vitatott) állami politikákon keresztül támogatták, és azok visszasságaira egyrészt a közelmúlt korrupciós botrányai, másrészt a gazdasági teljesítmény tekintetében is látható, kedvezőtlen hosszabb távú tendenciák világítottak rá.

A kínai állam a vállalatok globális versenyképességének elősegítése érdekében olyan új rendelkezéseket, politikákat vezetett be, amelyek arra ösztönözték/ösztönzik őket, hogy egyre több régióban és iparágban jelenjenek meg a befektetéseikkel. A kormányzati politika ugyanakkor nem csupán bátorítja, támogatja a tőkekihelyezést, de sok esetben arra is befolyással bír, milyen országokat, illetve szektorokat célozzanak a vállalatok. Előnyt élveznek például a Kína-barát országok piacai, a fontosabb gazdasági régiók vagy a főbb kereskedelmi partnerek. Az ajánlottak közé bekerült államok valóban szignifikánsan több kínai közvetlentőke-befektetést fogadnak, mint a listán nem szereplők, de a preferált szektorok esetében is megfigyelhető, hogy a kínai vállalatok valóban az állami direktíva mentén cselekszenek. A kínai OFDI-politika tehát jól végiggondolt, az egész gazdaság szempontjait szem előtt tartó stratégia eredményeként született, meglehetősen offenzív stílusú, de minden kétséget kizáróan sikeres, hiszen Kína ma már a legjelentősebb tőkekihelyező országok egyike.

A Brazília „globális felemelkedését” célzó OFDI-politika viszont összességében egy „védekező típusú” (defenzív) iparpolitikai stratégia része volt. Az BNDES-nek az OFDI-t támogató finanszírozása többnyire olyan ágazatokba áramlott, amelyek az importhelyettesítő iparosítás (IHI) időszakában kialakult brazil ipari komplexumot (magot) alkották (elsősorban a húsfeldolgozás, az építőipar és a petrokémia ágazatai). A 2007 és 2011 közötti támogatási hitelek zöme olyan nagyvállalatokhoz került, amelyek a nemzetközi pénzügyi piacokon is kölcsönhöz jutottak volna (Musacchio és Lazzarini, 2014), hiszen jellemzően a brazil gazdaság legversenyképesebb szereplői voltak. Ugyanakkor a kkv-k mint potenciális jövőbeli globális szereplők támogatása, illetve az olyan célok,

mint a fogadó piacok dinamikus komparatív előnyeinek a kihasználása és/vagy a hazai piacokon tapasztalható szűk keresztmetszetek enyhítése, a brazil OFDI-stratégia fókuszán kívül maradtak.

Összességében tehát a brazil OFDI-stratégia sokkal inkább védekező volt, míg kínai versenytársát agresszívabb, támadóbb fellépés jellemezte. Brazília beruházásösztönző stratégiája kevésbé képes arra, hogy pozitív tovaggyűrűző hatásokat fejtsen ki a hazai gazdaságra, így annak fejlesztésére is előnytelenebb, mint a kínai. Mindezek következtében a külföldön elért viszonylagos sikerek ellenére a brazil OFDI-politikák és tágabban véve az iparpolitikák (nem minden alap nélkül) napjainkban is a politikai és az akadémiai viták középpontjában állnak.

Nemzetközi összehasonlításban az OFDI-t ösztönző brazil politika valahol félúton helyezkedik el: más feltörekvő országokénál (pl. Kína) sokkal kevésbé intervencionista, és inkább védekező stratégia jellemzi, míg a fejlett országokénál vagy a nála liberálisabb elveket követő regionális versenytársakénál (pl. Chile) sokkal inkább államilag vezérelt és irányított. A brazil kormány közvetlen befolyást (többségi tulajdona révén) csak a két állami nagyvállalat (a Petrobras és a Banco do Brasil) esetében gyakorol, míg a többiben „csak” kisebbségi részvényes. Ugyanakkor például a csaknem kizárólag a BNDES-en keresztül nyújtott hosszú távú (támogatási) hitelek révén az államnak a brazil gazdaságra való befolyása lényegesen nagyobb, jöllehet az többnyire közvetett csatornákon keresztül érvényesül.

A kínai és a brazil OFDI-stratégiák összehasonlítása révén összességében arra a következtetésre juthatunk, hogy a pekingi kormányzaté sokkal agresszívabb volt a kínai vállalatok külföldi terjeszkedése tekintetében, míg a brazil inkább védekezőnek tekinthető. A brazil iparpolitika a már meglévő dinamikus komparatív előnyökre összpontosított: inkább azon iparágakat támogatta, amelyek nemzetközileg már versenyképesek voltak, és nem járultak hozzá a hazai gazdaság strukturális átalakulásához. A kínai kormány ellenben az ottani vállalatok külföldi terjeszkedését elsősorban annak érdekében támogatta, hogy az ország számára szükséges természeti erőforrásokhoz való hozzáférést biztosítsa, de bőven akadt példa a piac- és hatékonyságkereső motivációkra is, és – kifejezetten az utóbbi időkben – fontos tolóerőt jelentett az új technológiák és a vezetői tapasztalatok megszerzése is. Különösen hangsúlyozandó, hogy a kínai kormány ezáltal úgy segítette és irányította az OFDI-t, hogy közben a hazai gazdaság fejlődését, sőt a strukturális átalakulását is szem előtt tartotta. E célból elsősorban a fogadó országokban elérhető dinamikus komparatív előnyökre összpontosított. Tőle eltérően, a brazil kormány sokkal inkább a meglévő komparatív előnyekre támaszkodott (ahelyett, hogy újak létrehozását célozta volna meg), és a hagyományosan vezető pozícióban lévő vállalatok nemzetközi terjeszkedését támogatta (amelyek valószínűleg állami beavatkozás nélkül is sikeresek lehettek volna).

A további lehetséges kutatási irányok közül kiemelkedik az orosz, az indiai és a dél-afrikai esetek bevonása az elemzésbe. Az ezen országok bármelyike – vagy egy nagyobb összehasonlítás keretében akár mindegyike – vonatkozásában teendő megállapítások megfelelően árnyalhatnák az autoriter, erősen centralizált, központi stratégiával rendelkező (és gazdaságilag is jól teljesítő) kínai, illetve a demokratikus, gyengébb központi kormányzati befolyással bíró (és gazdaságilag is hullámzó teljesítményű) brazil példa összevetése alapján megfogalmazott következtetéseket.

Irodalomjegyzék

- Abreu Campanario, Milton de, Stal, Eva és Muniz da Silva, Marcello (2012). *Outward FDI from Brazil and Its Policy Context, from Inward and Outward FDI Country Profiles*. New York, NY: Vale Columbia Center on Sustainable International Investment.
- Casanova, Lourdes és Kassum, Julian (2014). *The Political Economy of an Emerging Global Power. In Search of the Brazil Dream*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Caseiro, Luiz Carlos Zalaf és Masiero, Gilmar (2014). OFDI Promotion Policies in Emerging Economies: The Brazilian and Chinese Strategies. *Critical Perspectives on International Business*, 10(4), 237–255.
- Clegg, Jeremy és Voss, Hinrich (2012). Chinese Overseas Direct Investment in the European Union. *ECRAN*. A letöltés ideje: 2021. január 5. https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Asia/0912ecran_cleggvoss.pdf.
- Davies, Ken (2013). China Investment Policy: An Update. *OECD iLibrary*. A letöltés ideje: 2017. augusztus 17. https://www.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/china-investment-policy_5k46911hmvbt-en.
- Fleury, Afonso és Fleury, Maria Tereza (2011). *Brazilian Multinationals: Competences for Internationalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fortune (2020). Global 500. A letöltés ideje: 2020. szeptember 8. <http://fortune.com/global500/>.
- Hanemann, Thilo és Huotari, Mikko (2017). Record Flows and Growing Imbalances: Chinese Investment in Europe in 2016. *MERICCS*. A letöltés ideje: 2017. október 15. <https://mericcs.org/en/report/record-flows-and-growing-imbalances-chinese-investment-europe-2016>.
- Kurlantzick, Joshua (2016). *State Capitalism. How the Return of Statism is Transforming the World*. New York, NY: Oxford University Press.
- Luo, Yadong, Xue, Qiuzhi és Han, Binjie (2010). How Emerging Market Governments Promote Outward FDI: Experience from China. *Journal of World Business*, 45(1), 68–79.
- Ministério do Desenvolvimento, Indústria e Comércio Exterior (2008). Política de desenvolvimento produtivo, 2008. A letöltés ideje: 2017. július 3. www.mdic.gov.br.
- Ministry of Commerce People's Republic of China (2004). Foreign Trade Law of the People's Republic of China. A letöltés ideje: 2021. január 5. <http://english.mofcom.gov.cn/aarticle/policyrelease/internationalpolicy/200705/20070504715845.html>.
- Morrison, Wayne M. (2013). China's Economic Conditions. *Congressional Research Service*. A letöltés ideje: 2017. augusztus 15. <https://www.refworld.org/pdfid/514188cd2.pdf>.

- Musacchio, Aldo és Lazzarini, Sergio G. (2014). *Reinventing State Capitalism. Leviathan in Business, Brazil and Beyond*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Naughton, Barry J. (2007). *The Chinese Economy: Transitions and Growth*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Nölke, Andreas (2014). Private Chinese Multinationals and the Long Shadow of the State. In Andreas Nölke (szerk.), *Multinational Corporations from Emerging Markets. State Capitalism 3.0* (77–89. o.).
- Nölke, Andreas, Ten Brink, Tobias, Claar, Simone és May, Christian (2015). Domestic Structures, Foreign Economic Policies and Global Economic Order: Implications from the Rise of Large Emerging Economies. *European Journal of International Relations*, 21(3), 538–567.
- Perez, Paloma Fernandez és Lluch, Andrea (2016). *Evolution of Family Business. Continuity and Change in Latin America and Spain*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Resende, Paulo, Almeida, André és Ramsey, Jase (2010). The Transnationalization of Brazilian Companies: Lessons from the Top Twenty Multinational Enterprises. In Karl P. Sauvant, Geraldine McAllister és Wolfgang A. Maschek (szerk.), *Foreign Direct Investments from Emerging Markets: The Challenges Ahead* (97–111 o.).
- Ricz Judit és Nagy Sándor Gyula (2016). A brazil gazdasági válság: helyzetkép, okok és kiutak. *Külügyi Szemle*, 15(3), 94–120.
- Ricz Judit és Szunomár Ágnes (2020). Államvezérelt globális vállalati terjeszkedés: a kínai offenzív versus a brazil defenzív stratégia. *Köz-Gazdaság*, 15(1), 159–171.
- Rosen, Daniel H. és Hanemann, Thilo (2013). China's Direct Investment in Advanced Economies: The Cases of Europe and the United States. *China Economist*, 8(5), 65–79.
- Sauvant, Karl P. és Chen, Victor Zitian (2014). China's Regulatory Framework for Outward Foreign Direct Investment. *China Economic Journal*, 7(1), 141–163.
- Sauvant, Karl P., Economu, Persephone, Gal, Ksenia, Lim, Shawn és Wilinski, Witold P. (2014). Trends in FDI, Home Country Measures and Competitive Neutrality. In Andrea K. Bjorklund (szerk.), *Yearbook on International Investment Law and Policy 2012–2013* (3–107. o.).
- Schneider, Ben Ross (2013). *Hierarchical Capitalism in Latin America. Business, Labor, and the Challenges of Equitable Development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schüler-Zhou, Yun, Schüller, Margot és Brod, Magnus (2012). Push and Pull Factors for Chinese Outward FDI in Europe. In Ilan Alon, Marc Fetscherin és Philippe Gugler (szerk.), *Chinese International Investments* (157–174. o.).
- Scissors, Derek (2014). China's Economic Reform Plan Will Probably Fail. *American Enterprise Institute*. A letöltés ideje: 2017. augusztus 15. https://www.aei.org/wp-content/uploads/2014/02/-chinas-economic-reform_130747310260.pdf.
- Sheng, Hsia Hua és Carrera, José Marcos Junior (2017). *The Top 20 Brazilian Multinationals: Divestment Under Crises*. São Paulo és New York, NY: Fundação Getulio Vargas és Columbia Center on Sustainable Investment.
- Ten Brink, Tobias (2013). *Chinas Kapitalismus. Entstehung, Verlauf, Paradoxien*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- UNCTAD (2004). Outward FDI from Brazil: Poised to Take off? A letöltés ideje: 2017. július 6. http://unctad.org/en/docs/iteija200416_en.pdf.

- UNCTAD (2013). *World Investment Report 2013. Global Value Chains: Investment and Trade for Development*. Genf: United Nations.
- UNCTAD. *Investment Policy Hub* (2020). International Investment Agreements Navigator. A letöltés ideje: 2021. január 21. <https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements>.
- Voss, Hinrich, Buckley, Peter J. és Cross, Adam R. (2009). An Assessment of the Effects of Institutional Change on Chinese Outward Direct Investment Activity. In Ilan Alon, Julian Chang, Marc Fetscherin, Christoph Lattemann és John R. McIntyre (szerk.), *China Rules – Globalization and Political Transformation* (135–165. o.).
- Wang, Bijun (2013). A Misread Official Data: The True Pattern of Chinese ODI. *International Economic Review (GuoJi Jing Ji Ping Lun)*, (1), 61–74.
- Witt, Michael A. és Redding, Gordon (2013). Asian Business Systems: Institutional Comparison, Clusters and Implications for Varieties of Capitalism and Business Systems Theory. *Socio-Economic Review*, 11(2), 265–300.

Neokolonizációs törekvések az EU–afrikai kapcsolatokban?

Neocolonisation Effort in EU–Africa Relations?

Czirják Ráhel

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2020.4.07

Összefoglaló: E tanulmány arra keresi a választ, hogy van-e valós alapja a manapság a sajtóban és a szakirodalomban is sokat tárgyalt „Afrika újragyarmatosítása” narratívának az Európai Unió és Afrika gazdasági kapcsolatainak tekintetében. A neokolonizáció elmélete értelmében annak következményeként aszimmetrikus gazdasági relációk, gazdasági alávetettség jön létre. Amennyiben ez az aszimmetria fennáll a két térség kereskedelmi kapcsolataiban – mint a függőségi viszonyokat jól tükröző, hagyományos vizsgálati eszközben –, akkor már van létjogosultsága a neokolonizáció tényleges megvalósulásának a további vizsgálatára. A jelen tanulmány szerzője úgy találta, hogy Afrika gazdasági alávetettsége nem ért véget a dekolonizációval. A gyarmatosítással létrehozott szerepköre a politikai függetlenedése után sem változott, így az EU-val is egyfajta újragyarmatosításra jellemző aszimmetrikus gazdasági kapcsolatok állnak fenn, aminek a végeredménye Afrika gazdasági alávetettsége, ennek következtében a gazdasági és társadalmi fejlődésének a korlátozott volta.

Kulcsszavak: Afrika, EU, kereskedelem, neokolonizáció, gyarmatosítás

Abstract: *This study seeks to answer the question whether there is a rational basis for the narrative of “Recolonisation of Africa” – a recently much-discussed topic in the press and literature – regarding the EU–African economic relations. According to the theory of neo-colonisation, it results in asymmetric economic ties and economic subordination. If asymmetry can be detected in trade relations, which is used as a traditional investigative tool that reflects dependency well, then there is solid ground for further investigation of the actual existence of neo-colonialism within these relations. The author of the present study found that Africa’s economic subordination did not end with decolonisation. Its role created by colonisation has not changed since its political independence, so there are asymmetric economic relations with the EU that can be the symptoms of neo-colonisation. Such economic subordination hampers major economic and thus social development in terms of the improvement of people’s life standards.*

Keywords: Africa, EU, trade, neo-colonisation, colonisation

Bevezetés

A dekolonizáció után fél évszázaddal az újragyarmatosítás kérdése ismét napirenden van – elsősorban Kína látványos gazdasági növekedése és az annak kapcsán az Afrikával való egyre intenzívebb gazdasági kapcsolata miatt megfogalmazott nyugati kritikaként. „E vélemények többsége megkérdőjelezi Kína missziójának pozitív oldalát,

egyoldalúan negatívnak beállítva az ázsiai hatalom lépéseit" (Vörös, 2010, 136. o.). Ám a neokolonizáció vádja nemcsak az ázsiai óriást éri, de az egykori gyarmattartókkal szemben is felvetődik – sőt, maga az elmélet éppen az európai államokkal kapcsolatosan fogalmazódott meg. Kérdés azonban, hogy ezek az aggályok csupán alaptalan vádak-e, vagy tényleg van létjogosultságuk.¹

Ennek megválaszolása érdekében a jelen tanulmányban a neokolonizáció elmélete alapján az Európai Unió és Afrika közti gazdasági viszonyok, azokon belül is a kereskedelmi kapcsolatok kerülnek górcső alá. Két ország vagy térség kereskedelméből nagyon sok mindenre lehet következtetni, ezért hagyományos „vizsgálati eszközként” alkalmas a függőségi viszonyok (a neokolonizáció legfőbb szimptomája) kimutatására. A neokolonizáció révén ugyanis olyan – a gyarmatosítás időszakához hasonló – gazdasági aszimmetria jön létre, amely Afrika alávetett, s így a külső szereplőktől függő helyzetét teremti újra.

A tanulmány először a gyarmatosítás gazdasági aspektusait tekinti át röviden – hiszen ez elengedhetetlen a neokolonizáció koncepciójának a megértéséhez –, majd ismerteti magát a neokolonizáció elméletét – elsősorban Kwame Nkrumah, az elmélet megalkotójának munkájára támaszkodva. Végül az EU–afrikai kereskedelmi kapcsolatokat vizsgáljuk, a statisztikai adatok elemzésén túl a két kontinens kereskedelmi viszonyait szabályozó egyezményekre is kitérve: megnézzük, hogy az azokban megfogalmazott irányok mennyiben valósultak meg a gyakorlatban.

A tanulmány tehát nem képes választ adni arra, hogy az EU–afrikai relációban neokolonizációs viszonyokról beszélhetünk-e, ugyanis ez a neokolonizáció eszközeinek (mint például a segélyek, a külföldi működőtőke-beruházások és az azokhoz kötődő politikai feltételek stb.) a működésének a vizsgálatát is igényelné. Ám alapja lehet egy ilyen irányú későbbi kutatásnak, amennyiben kiderül belőle, hogy az aszimmetria fennáll.

A hipotézis szerint Afrika gazdasági alávetettsége – amely a gyakorlatban többek között a külső pénzügyi forrásoktól való függőségét jelenti – nem ért véget a dekolonizációval. A gyarmatosítással létrehozott szerepköre a politikai értelemben vett függetlenedési hullámok után sem változott, így az Európai Unióval való kapcsolatai esetén is

---

1 Bár a jelen tanulmánynak nem témája, néhány mondat erejéig mindenképpen érdemes megvilágítani a dilemma komplexitását. Ahogyan Tarrósy István is megjegyzi, „az afrikai államok többsége önmaga képtelen [a gazdasági növekedéshez nélkülözhetetlen] infrastrukturális fejlesztések megvalósítására. Annak érdekében, hogy az új és régi-új partnerek szerepvállalásával ne az Afrikát »kizsákmányolók köre« bővüljön, ... az adott afrikai államnak meg kell határoznia, melyik partnerség, melyik szereplővel, milyen időtávon éri meg neki” (Tarrósy, 2013, 286. o.). Vagyis Afrikának szüksége van a külső partnerek által nyújtott előnyökre, de úgy, hogy az együttműködés feltételeinek kialakítása során a saját érdekeit is érvényesíthesse. Bár ezzel egyet tudunk érteni, ám a neokolonizáció lényege – mint ahogyan azt látni fogjuk – pont az, hogy az alávetett, gazdasági függésben lévő állam képtelen az érdekérvényesítésre, hiszen az súlyos retorziókat jelenthet számára.

a neokolonizációra jellemző aszimmetrikus gazdasági viszonyok állnak fenn, aminek a következménye Afrika gazdasági kiszolgáltatottsága, emiatt pedig a gazdasági és társadalmi fejlődésének a gátoltsága.

Gyarmatosítás

Afrikának a külső hatalmak által történt meghódítása alapvetően változtatta meg a kontinens addigi belső fejlődési irányait – társadalmi, gazdasági, politikai és környezeti tekintetben egyaránt. Ráadásul a beavatkozás következményei hosszú távúak, így Afrika a gyarmati sorból való függetlenedés után is alapvetően azon a (fejlődési) pályán halad tovább, amelyet a kolonizáló hatalmak jelöltek ki számára. Ebben a fejezetben a gyarmatosítás gazdasági következményeit tekintjük át röviden, ugyanis a neokolonizáció elmélete – és gyakorlata – ezekben az összefüggésekben gyökerezik.

Az európai gyarmatosítás célja alapvetően kettős volt. A politikai diskurzus szintjén az óvilág gazdasági nagyhatalmai Afrika „civilizálását” fogalmazták meg mint a hódító tevékenységüket legitimáló morális, etikai érvet (Fage és Tordoff, 2004). A másik – a valódi – cél a kontinens gazdasági kihasználása volt, „a nyugat-európaiak és szövetségeseik által kiépített és irányított ipari gazdaság javára” (Fage és Tordoff, 2004, 392. o.). Ez egyrészt Afrika nyersanyagainak a kiaknázását, másrészt az ottani lakosságnak a gyarmati piacként történő becsatornázását jelentette az európai külkereskedelemben.

Ez utóbbi célkitűzést már a dekolonizáció előtti időszakban sikerült elérniük a gyarmatosító hatalmaknak, és a kontinens országainak a politikai függetlenedése sem veszélyeztette, hiszen a későbbiekben is ezt a szerepet szánták nekik (Geda, 2003). Vagyis – ahogyan azt a későbbiekben látni fogjuk – Afrika gazdasági alávetettsége a gyarmatosítással jött létre, és a mai napig fennáll.

A kolonizáció gyökeresen megváltoztatta a kontinens korábbi gazdasági helyzetét, a térség gazdasági folyamatait. A gyarmatosítás előtti évszázadokban Afrika a világ többi részével való kapcsolatai tekintetében egy megfelelő mértékben független gazdasági rendszerrel volt jellemezhető: feldolgozott termékeket állítottak elő, s azokat a belső fogyasztás mellett exportálták is. Az európaiak által bevitt termékek pedig nem alapvető szükségleteket elégítettek ki. A kontinensen lévő – mind a szomszédos, mind pedig a távolabbi – politikai entitások között integrált és autonóm gazdasági kapcsolat állt fenn (Asante, 1991; Leys, 1996; Geda, 2002).

A helyzet a 16–17. századtól kezdett megváltozni, amikor megkezdődött Afrika gazdaságának az európai érdekekhez igazodó átalakítása, ezzel együtt pedig önállóságának fokozatos felszámolása (Amin, 1972; Rodney, 1972; Munro, 1976). Ennek hátterében politikai és gazdasági-technikai okok álltak. Az elsők alapvetően azt értjük, hogy az egyes

országok belpolitikai folyamatai hogyan befolyásolták az Afrikához fűződő külpolitikai aktivitásukat, és hogy ez utóbbi az ország gazdasági, politikai kapacitásának fényében mennyire volt hódító jellegű, és mekkora hatást gyakorolt Afrikára.

Afrikában az első európai telepeket a portugálok hozták létre, akik 1415-ben elfoglalták Ceutát, a következő bő fél évszázadban feltérképezték a kontinens partvonalát, ahol kereskedőtelepeket létesítettek. A tordesillasi egyezmény értelmében az afrikai tevékenységüket nem veszélyeztette a spanyol korona, a briteket és a franciákat pedig lekötötték a saját belügyeik, valamint a spanyolok amerikai területei ellen intézett támadásaik, így a 15. században és a 16. század első felében Portugália gyakorlatilag jelentősebb vetélytárs nélkül dominálhatta az afrikai kereskedelmet. Ennek az 1580-as évektől a hollandok megjelenése vetett véget, akik a 17. század első felére át is vették a portugálok korábbi vezető szerepét, ezzel pedig megkezdődött Afrika intenzív betagozódása a nyugat-európaiak irányítása alatt álló világkereskedelmi rendszerbe. A 17. században a kereskedelmi lehetőségekért az Afrika területén folytatott küzdelemben Anglia és Franciaország is erőteljesen bekapcsolódott – a kereskedelmi társaságaik révén –, míg a korabeli európai történelmi események hatására Hollandia a 18. század elejére szinte teljesen elvesztette a világkereskedelemben addig betöltött nagyhatalmi pozícióját, s ezzel kiszorult a kontinensről is (Fage és Tordoff, 2004).

E külpolitikai eseményekkel párhuzamosan zajlott az ipari forradalom – mint a folyamat gazdasági-technikai dimenziója –, amelynek következtében az Európa és Afrika közötti gazdasági, technikai fejlettségbeli különbségek ugrásszerűen megnövekedtek, és az öreg kontinens számára már rendelkezésre álltak olyan eszközök, módszerek, amelyek lehetővé tették Afrika meghódítását.

Mindezek következtében a kontinens fokozatosan elvesztette az addigi gazdasági, politikai autonómiáját Európával szemben, és a gazdasági folyamatait egyre inkább az európai igények kielégítése jellemezte. Ez pedig megakasztotta az elsődleges termékek előállításától a feldolgozóipar irányába történő elmozdulást. A kontinens elsősorban nyersanyag- és élelmiszerforrásként, valamint az európai feldolgozóipar termékeinek a felvevőpiacaként került be a világkereskedelemben (Fage és Tordoff, 2004).

Az érett kolonializmus időszakára az afrikai államok külkereskedelmét teljes egészében az anyaországok dominálták – ami az kontinens országainak az egymással folytatott kereskedelmének a szinte maradéktalan megszűnését is jelentette egyben –, valamint a tőkeberuházások is az ő irányításukkal valósulhattak meg a gyarmatokon. Ez utóbbiak a gyarmattartók gazdasági érdekeit szolgálták, így elsősorban az exporttevékenységhez kötődtek (Koncazcki, 1977).

Mindezt szemléletesen tükrözi az afrikai vasúthálózat jelenlegi képe, amelyet a 19. század végén kezdtek kiépíteni, hogy összeköttetést biztosítson a kontinens belső nyersanyagleőhelyei és a külkereskedelmi forgalmat lebonyolító kikötők között. A rendkívül fragmentált hálózati struktúra alig tett lehetővé országhatáron átnyúló összeköttetést –

és a helyzet napjainkra csak alig változott (Czirják, 2017). Alapvetően ez az oka annak, hogy ma Afrika a világ vasúti áruforgalmából csupán 7, a személyszállításból pedig 2 százalékkal részesedik (UIC, 2017).

Afrika gazdasági alávetettsége hosszú távú lemaradással és külső pénzügyi forrásokra való ráutaltsággal járt – ami többek között az 1980-as és 1990-es évek adósságválságában is megmutatkozott. Ugyanis a nyersanyagok exportálása némi bevételt jelent ugyan egy adott nemzetgazdaság számára, ám az alapanyagokból származó haszon legnagyobb részét a fejlett gazdaságok élvezik – ahol a feldolgozás során a hozzáadott érték keletkezik –, amelyek a késztermékeket azután – többek között – Afrikába exportálják.

Vagyis afrikai nézőpontból nemcsak a bevételek kevesebbek, hanem így a kiadások is magasabbak lesznek a kontinens államai számára annál, mintha saját feldolgozóiparral rendelkeznének, amely egyfelől kielégíthetné a belső szükségleteket, másrészt a világpiacon nem nyersanyagot, hanem a nagyobb bevételt jelentő félkész- vagy készterméket vihetne.

A kontinensnek a globális termelési láncok alacsony fokán való elhelyezkedése a világpiacon áruk alulértékelésének is igen kiszolgáltatottá teszi Afrikát. A nyersanyagárak csökkenése ugyanis könnyen alááshatja az egyes államok működését, hiszen az exportbevételek esése miatt nem áll rendelkezésre a közkiadások finanszírozásához szükséges anyagi fedezet, így azt külső forrásból – hitelek útján – kell a kormányoknak előteremteniük. Alapvetően erre vezethető vissza Afrikának – és a világ számos más fejlődő térségének – a 20. század végi adósságválsága is.

A kolonizáció alapvető gazdasági összefüggéseinek rövid ismertetése után a következő fejezetben a neokolonizáció elméletének a bemutatása következik, amely egyúttal az esettanulmány vizsgálati keretrendszerének az ismertetése is.

A neokolonializmus elmélete

Neokolonializmus alatt átfogóan egy adott nemzetállamba külső elemek tolatódó behatolását, és így a nemzeti szuverenitás megsértését értjük (Langan, 2018). Az elmélet megalkotója Kwame Nkrumah, az 1957-ben függetlenné vált Ghána első elnöke volt, aki a *Neo-Colonialism: The Last Stage of Imperialism* című munkájában (Nkrumah, 1965) ismertette mélyrehatóan a koncepcióját. Az elemzés alapvetően erre a munkára támaszkodik, de az elmélethez kapcsolódó fontos művek között említendő Fanon (1961), Sartre (1964), Touré (1962), Nkrumah (1963) és Woddis (1967) is.

Nkrumah megfogalmazásában a neokolonizáció az Afrika területe fölötti külső kontroll folytatása a gyarmatosítás időszakához képest újabb, kifinomultabb eszközökkel (Nkrumah, 1965). Ennek hatására a jogilag független afrikai államokba olyan mértékben történik beavatkozás, hogy azok nem képesek a tényleges öngazgatásra. A politikai

vezetést a külföldi szereplők érdekei, nem pedig a helyi állampolgárok igényei határozzák meg, mivel a neokolonializmus kapcsolatrendszerében részt vevő afrikai elitnek – a saját népüket elárulva – a külföldi haszonélvezők érdekei mentén kormányoznak, megakadályozva ezzel bármiféle jelentősebb társadalmi és gazdasági fejlődést. „A neokolonializmus lényege, hogy az állam, amely annak hatása alatt van, elméletileg független, és rendelkezik a nemzetközi szuverenitás mindenféle eszközével, de valójában a gazdasági rendszerét, így pedig a politikai rendszerét is külső szereplők irányítják” (Nkrumah, 1965, ix).

Nkrumah – és több más, a témával foglalkozó gondolkodó – a neokolonizáció két nagyobb megnyilvánulási formáját különböztette meg, amelyek a neokolonizáció eszközeiként is értelmezhetőek: a külföldi kormányok segélyeit és a külföldi vállalatok tőkeberuházásait, a kontinensen való gazdasági aktivitását (Langan, 2018).

Az egykori ghánai elnök a segélyeket a külföldi hatalmaknak – az Amerikai Egyesült Államoknak és a korábbi európai gyarmattartóknak – az afrikai elitcsoportok megbiztosítását szolgáló eszközöként, semmint a helyi társadalmak megsegítését célzó, jótékony törekvésként látta (Nkrumah, 1965).²

Mark Langan (2018) a neokolonizáció aktualitását vizsgáló művében több konkrét példát is ismertet, amelyekben a donorok egy számukra nem tetsző gazdaságpolitikai kormányzati döntést hiúsítottak meg – vagy az elitnek a segélyekkel történő lekenyerezésével, vagy a segélyek megvonásával való fenyegetéssel.

Ez utóbbi esetre példa Ghána, ahol az ezredforduló után, John Kufuor elnöksége idején, a kormány a lakosság életszínvonalának javítása és a gazdaság élénkítése érdekében támogatni akarta a kerozin árát, ami a donorok nemtetszését váltotta ki. Ezért az MDBS (*Multi-Donor Budget Support*), vagyis a kormány költségvetését támogató, több donort tömörítő csoport – amelytől az afrikai állam költségvetésének a 45 százaléka származik (Christian Aid, 2005) – fellépett a ghánai kereskedelmi minisztérium ellen, így a kormány végül kénytelen volt visszavonni az intézkedést, ami felkelésekhez vezetett a fővárosban (Langan, 2018).

A külső hatalmak befolyásszerzésének a másik eszköze, megnyilvánulási formája a külföldi vállalatoknak a kontinensen történő aktivitása: kizsákmányolják a helyi munkaterőt és természeti erőforrásokat anélkül, hogy megfelelő mértékben hozzájárulnának az állami bevételekhez, munkahelyteremtéshez vagy iparosításhoz (Nkrumah, 1965).

2 Bár a neokolonizáció témaköréhez nem kapcsolódik szorosan, a segélyezést ilyen szempontból ért bírálat kapcsán mindenképpen érdemes szót ejteni a magyar származású Peter Bauerről (Bauer Péter Tamás), akinek a munkásságát a nemzetközi és a hazai szakirodalom részéről egyaránt méltatlanul kevés figyelem kísérte és kíséri. Bauer a nemzetközi segélyezéssel kapcsolatosan több kritikát is megfogalmazott, ám Nkrumah fenti állításához kapcsolódóan ő is azon a véleményen van, hogy azok „olyan szubvenció[k], amit korrupt kormányok kapnak – de legkevésbé a szegények” (Bauer, 1976, 326. o.). A fejlesztési segélyek révén pedig a donorország a recipiens állam belpolitikájának a részévé válik (Bauer, 1961, 156. o.). Bauer munkásságának, elméletének szintézisét lásd részletesebben: Pásztor, 2019.

Ez lényegében azt a már korábban leírt folyamatot jelenti, amikor külföldi cégek jelentős állami kedvezmények igénybevételével telepedhetnek meg egy afrikai országban, ahol aztán rendszerint az otthon hatályos munkaügyi és környezetvédelmi szabályok szigora nélkül tevékenykedhetnek – ami gyakran embertelen munkakörnyezetet és környezetszennyező eljárásokat jelent a gyakorlatban. A vállalatok által termelt profit elhagyja a befektetési országot, így annak nincs a tágabb társadalmi, gazdasági környezetre pozitív hatása. Bár az érintett afrikai államnak valamennyi bevétele származik az ügyletből (az adók vagy a koncessziós díjak révén), azok összege elhanyagolható a nemzetgazdaságból kiszípolozott természeti és humán erőforrás, valamint az okozott negatív környezeti externáliák értékéhez képest.

A külföldi vállalatok gazdasági aktivitása kapcsán Nkrumah rámutatott arra is, hogy a befektető cégek esetenként a korrupst helyi kormányokat támogatják, és/vagy az alternatív politikai elitet pénzelik, ha a hatalmon lévők már nem képesek kielégítő módon irányítani (Nkrumah, 1965).

Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy Nkrumah nem a fejlett országokból érkező FDI-vel szembeni teljes elszigetelődés mellett érvelt, sőt ellenkezőleg. Nyíltan kijelentette, hogy a nyugati hatalmaktól érkező beruházások üdvözlendők, ha azokat az afrikai iparosítás megfelelő szegmenseibe irányítják, és a helyi kormányok tényleges szuverenitást gyakorolva képesek szabályozni azokat a hozzáadott érték növelése és így a nagyobb gazdasági haszon elérése érdekében. Ezzel pedig az Észak és Dél közötti gazdasági egyenlőtlenségek csökkenhetnek (Nkrumah, 1965). Vagyis a külföldi vállalatok gazdasági aktivitása még előnyös is lehet az afrikai nemzetgazdaságok fejlődésének, ha a működésüket egy, a külső erőktől független, a helyi társadalom érdekei mentén irányító, ténylegesen szuverén kormány szabályozza.

A külső szereplők önmagukban tehát nem képesek az aszimmetrikus gazdasági, s annak révén a politikai helyzetet konzerválni. A neokolonialista rendszer fenntartásához egy kétirányú kapcsolatra van szükség a külső és a belső erők, azaz a külföldi gyarmatosítók és az afrikai elit szereplői között (Nkrumah, 1965).

Frantz Fanon – az afrikai gondolkodókra nagy hatást gyakorló filozófus, marxista író, pszichiáter és Algéria egykori ghánai nagykövete (*Encyclopedia Britannica*, 2020) – is kifejtette, hogy az afrikai elit tagjai sok esetben kollaborálnak az egykori gyarmatosító hatalmakkal, s ezzel fenntartják az aszimmetrikus segély- és kereskedelmi hálózatokat az (egykori) anyaországgal, még a saját szuverenitásuk árán is. Előrevetítette, hogy ezek a politikai, gazdasági kompromisszumok alárendeltségi helyzetben tartják Afrika országait, amelyek képtelenek megfelelően működni, így nem valósulhat meg az Európához vagy az USA-hoz való felzárkózásuk sem (Fanon, 1961).

Az elmélete ismertetése után a továbbiakban Nkrumah koncepciója alapján górcső alá vesszük Afrikának az Európai Unióval való kereskedelmi kapcsolatát. A gazdaság minden szegmensére kiterjedő vizsgálat ugyanis szétfeszítené a jelen tanulmány

terjedelmi kereteit. A kereskedelem viszont megfelelően tükrözi a régiók közötti gazdasági egyensúlyt – vagy éppen aszimmetriát –, és ez alapján választ kaphatunk a kérdéseinkre, miszerint beszélhetünk-e a neokolonizációra jellemző gazdasági alávetettségről az EU–afrikai kapcsolatok relációjában.

Az EU–afrikai kapcsolatok intézményi keretrendszere

Afrikának az Európai Unióhoz (és elődjéhez, az Európai Gazdasági Közösséghez) fűződő viszonyában a neokolonizációval kapcsolatos aggodalmak már a kezdetekkor megfogalmazódtak – hiszen maga az elmélet is (részben) az egykori gyarmattartók dekolonizáció utáni külpolitikai aktivitásának a kritikájaként született meg. Julius Nyerere, Tanzánia és Sékou Touré, a független Guinea első elnöke is egyetértett Kwame Nkrumah-val abban, hogy az európai hatalmak törekedni fognak arra, hogy fenntartsák a gazdasági – és így a politikai – hatalmukat az afrikai országok felett (Nyerere, 1978; Touré, 1962).

Touré arra is figyelmeztetett, hogy az egykori gyarmattartók Afrikát akár olyan kereskedelmi és segélymegállapodásokba is belesodorhatják, amelyek meggátolják a valódi fejlődést. Meglátása szerint az Európai Gazdasági Közösség (EGK) egy olyan „szövetség” létrehozásán dolgozik, amelyben szabadkereskedelem valósulna meg a felek között, ám a kereskedelem liberalizációja a gazdasági fejlődés helyett valójában az aszimmetriát tartaná fenn (Touré, 1962).

A következőkben áttekintjük Afrika és az európai közösség közti gazdasági szerződéseket az EU megalakulásától napjainkig, hogy láthassuk, mennyi alapja volt e félelmeknek, vádaknak. A szerződések mellett megvizsgáljuk a két térség közötti kereskedelmi viszonyokat a forgalom értéke és termékszerkezete alapján, hogy választ kapjunk arra, valóban neokolonizációról lehet-e beszélni az afrikai–EU-s viszony kapcsán.

Az első fejezetben láthattuk, hogy Afrika fontos gazdasági szerepet töltött be az európai gyarmatosítók életében mint nyersanyagforrás és felvevőpiac, így az anyaországok arra törekedtek, hogy e kapcsolatok a kontinens államainak a politikai függetlenedése után is fennmaradjanak. Az afrikai országok gazdasági jelentőségét mutatja, hogy a volt gyarmatokkal tartandó viszony mikéntjéről szupranacionális szinten, már az EU megalakulása idején rendelkeztek a nyugati hatalmak (Tóth, 2007).

Az 1957-ben aláírt római szerződés kimondta, hogy „a Belgiummal, Franciaországgal, Olaszországgal, Hollandiával [és az akkor még nem tag Nagy-Britanniával] különleges kapcsolatban lévő országoknak és területeknek” lehetőségük van társulni az EGK-val. „A társulás célja, hogy elősegítse a gazdasági és társadalmi fejlődést ezekben az országokban és területeken, valamint hogy szoros gazdasági kapcsolatot teremtsen köztük és a Közösség tagállamai között” (*EUR-Lex*, 1957, 131. cikk).

A szerződés egyúttal létrehozta az együttműködés finanszírozását szolgáló pénzügyi eszközt, az Európai Fejlesztési Alapot (EFA), amely az egykori – illetve akkor még fel nem szabadult – gyarmatok számára nyújt műszaki és pénzügyi segítséget. Az EFA-t az uniós tagállamok tartják fenn anyagilag a hozzájárulásaikkal, de nem tartozik az általános EU-s költségvetés hatálya alá. A működése költségvetési ciklusokra tagolódik, amelyek a felek közti egyezmények időszakaihoz igazodnak (Tóth, 2007).

1. táblázat
Az Európai Fejlesztési Alap költségvetési ciklusai

	Időszak	Hatályos megállapodás	Költségvetés (millió €)
1. ciklus	1959–1964	-	569*
2. ciklus	1964–1970	Yaoundé I.	730*
3. ciklus	1970–1975	Yaoundé II.	887*
4. ciklus	1975–1980	Lomé I.	3.053*
5. ciklus	1980–1985	Lomé II.	4.207*
6. ciklus	1985–1990	Lomé III.	7.882*
7. ciklus	1990–1995	Lomé IV.	11.583*
8. ciklus	1995–2000	Lomé IV. felülvizsgált	13.151*
9. ciklus	2000–2007	Cotonou	13.500
10. ciklus	2008–2013	Cotonou felülvizsgált I.	22.682
11. ciklus	2014–2020	Cotonou felülvizsgált II.	30.506

Az adatok forrása: *EUR-Lex*, 2014; * *EUR-Lex*, 2013.

A kapcsolatrendszer következő lépcsőfokát a yaoundéi egyezmények jelentették (1964–1969 és 1969–1975), amelyeket az EGK 6 alapítója és 18 AASM-ország³ írta alá (Kis, 2018). E kereskedelmi és pénzügyi segítségnyújtást szabályozó megállapodások – amelyek kialakításába az afrikai félnek nem volt beleszólása (Kis, 2018) – a gyakorlatban kereskedelmi liberalizációt jelentettek. Azaz az AASM-országok termékei kedvezményes feltételekkel juthattak a közös európai piacra, ha cserébe a kereskedelmi korlátaikat lebontották – vagyis eltörölték a vámtarifáikat – az európai termékek elől (Brown, 2002). Ezzel párhuzamosan megnöttek az egykori gyarmatok számára folyósított EFA-források (*EUR-Lex*, 2014).

3 *Associated African States and Madagascar* [Társult Afrikai Államok és Madagaszkár].

A szabadkereskedelmi megállapodásokat élesen bírálta többek között Jack Woddis brit marxista író, aki szerint az egyenlőtlen kereskedelmi minták e kontextusában a Nyugat „fejlesztési” beavatkozásainak a tényleges célja a gazdasági *status quo* fenntartása (Woddis, 1967). A kereskedelmi liberalizáció által a gazdasági aszimmetria fennmaradására figyelmeztetett a korábban idézett Touré (1962) is.

A védővámoknak az európai termékekre vonatkozó eltörlése ugyanis jelentős mértékben kiszolgáltatta az afrikai gazdaságokat az egykori gyarmatosítóknak. A vámtarifák leépítése egyrészt bevételkiesést jelentett az adott országok központi költségvetése számára, amelyből az olyan szociális ellátásokat finanszírozták, mint az oktatás vagy az egészségügy (Langan, 2018). Másrészt az európai késztermékek vásárlása aláásta az afrikai feldolgozóipar fejlődését, és konzerválták Afrika nyersanyagforrásként játszott szerepét. A mindezekből származó gazdasági veszteségeket pedig nem kompenzálták az egyre növekvő EFA-források sem.

Az EU–Afrika-kapcsolatok történetének következő szakasza a loméi konvenciók időszaka volt. Loméban négy plusz egy megállapodást írtak alá 1975 és 2000 között (*EUR-Lex*, 2014). A yaoundéi egyezményekhez képest ezek a konvenciók kiegyenlítettebb partnerségre törekedtek az aláíró EU-tagállamok és az ACP-országok (*African, Caribbean and Pacific Countries*) között. A szerződések értelmében az utóbbiaknak az európai közös piacra irányuló ipari és mezőgazdasági termékei zöme elől eltörölték a vámokat (Joó, 2007), és a reciprocitás nem volt kötelező, vagyis az ACP-államok meghagyhatták a vámtarifáikat (Langan, 2018). E szerződések az EFA-források összegét is meghatározták – amely az évek során folyamatosan nőtt (Joó, 2007).

Az ACP-országok iparosításának elősegítése érdekében a loméi konvenciók több új eszközt is létrehoztak. Ilyen volt például a STABEX (*System for the Stabilisation of Export Earning*, az exportbevételek stabilizálását szolgáló rendszer) és a SYSMIN (*System for the Stabilisation of Mineral Earnings*, az ásványkincsbevételek stabilitását szolgáló rendszer), amelyek a nyersanyagok világpiaci áringadozásának a kompenzálását szolgáló pénzügyi eszközök voltak. (Ezeket a cotonoui partnerségi megállapodás értelmében 2002 őszétől a regionális gazdasági társulási egyezmény váltotta fel [Benkes, 2007], illetve a feldolgozóipari fejlesztések tudásbázisának a megalapozását célzó CDI [*Centre for Development of Industry*, Iparfejlesztési Központ] és a CTA [*Centre for Technical Support of Agriculture*, Mezőgazdasági Technikai Támogató Központ] [Langan, 2018].)

Ám a gyakorlatban a loméi konvenciók elképzeléseinek épp az ellenkezője valósult meg. Ugyanis az 1970-es és 1980-as évekre a fejlődő világ jelentős részét érintő adósságválság alakult ki, amelyre megoldási javaslatként született meg a washingtoni konszenzus. Ez a nemzetközi segélyezés szempontjából meghatározó három washingtoni székhelyű szervezet (IMF, Világbank és az USA pénzügyminisztériuma) álláspontját tükröző gazdaságpolitikai ajánlás volt (Paragi, Szent-Iványi és Vári, 2007, 238. o.), amely

az afrikai országoknak folyósított segélyeket szigorú alkalmazkodási programhoz kötötte (Balázs, 2008). Ennek értelmében a bajba jutott államok akkor kaphattak pénzügyi segítséget – beleértve az EFA-forrásokat is – a donorközöségtől, ha végrehajtották a számukra előírt szabadpiaci lépéseket, amely többek között a különböző szektorokban történő privatizálást, az FDI és a vámok tekintetében liberalizálást, valamint (pl. a minimálbérek esetében) deregulációt jelentett (Langan, 2018). Ezek voltak az úgynevezett „strukturális alkalmazkodási programok” (*Structural Adjustment Programs, SAPs*), amelyek – általában a helyi társadalmi-gazdasági-politikai kontextus megfelelő ismerete és figyelembevétel nélkül – univerzális gazdaságpolitikai „megoldásokra” kötelezték a recipiens országokat (Tarrósy, 2006).

A beavatkozásoknak óriási szociális áruk voltak: az afrikai országokban az állami szerepvállalás minimalizálásának hatására gyakran összeomlott az egészségügyi és az oktatási rendszer, valamint még a képzettek körében is magas munkanélküliség alakult ki (De Waal, 1997), és az egyenlőtlen kereskedelmi viszonyok következtében a kontinens alávétett gazdasági szerepe továbbra is fennmaradt. Az így kialakult helyzet súlyosságát jól jelzi, hogy „a programot [SAP], s a mögötte álló szervezeteket sokan Afrika gondjainak egyik fő felelősévé teszik” (Búr, 2005, 3. o.).

Az ezredfordulótól napjainkig tartó szakaszt a 2000. június 23-án Beninben aláírt cotonoui partnerségi megállapodás (2000–2020) szabályozza (Kis, 2018), amely explicit visszatérést jelent a szabadpiaci elemekhez, a kereskedelmi liberalizációhoz. Az EU 15 tagállama és 79 ACP- (közülük 48 szubszaharai) ország által aláírt megállapodás tehát továbbra is kedvező piacra jutási feltételeket biztosít az ACP-államok termékei számára, ám tőlük is elvárja a vámtarifák leépítését (*EUR-Lex*, 2000). Ez aggodalmat váltott ki az afrikai partnerek körében (Langan, 2018).

Mindezek fényében alapvetően elmondható, hogy Afrika és az Európai Unió intézményi kapcsolatának kb. hat évtizedes története az afrikai fél által számára nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az évtizedek során egyedül a narratíva árnyalódott némiképp, a gazdaságpolitikai realitás mindvégig ugyanaz maradt: a szabadkereskedelem révén Afrika koloniális szerepkörének fennmaradása, ami gátolja a tényleges gazdasági – s ezzel együtt a társadalmi – fejlődését.

Ugyanakkor Mark Langan (2018) arra a történelmi ellentmondásra is felhívja a figyelmet, hogy a mai fejlett gazdaságok – így az EU tagállamai is – úgy tudták elérni a jelenlegi prosperitásukat, hogy protekcionista kereskedelempolitikát folytattak. Afrikát pedig pontosan ettől az eszköztől fosztják meg, miközben deklarált céljuk a kontinens megsegítése, felzárkóztatása.

A következő fejezetben azt vizsgáljuk meg, hogy a két térség közötti kereskedelmi kapcsolat az említett megállapodások következtében hogy néz ki napjaink gyakorlatában.

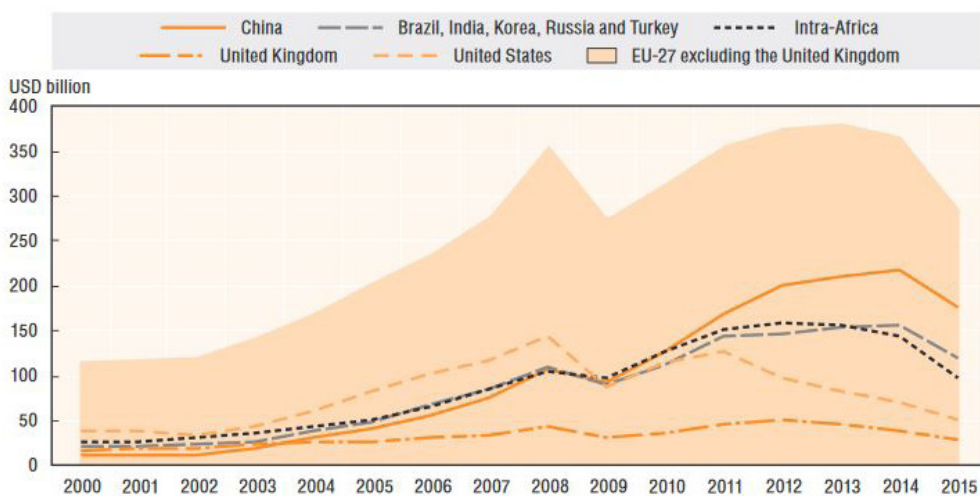
Az EU–afrikai kapcsolatok a kereskedelem tükrében

Az ezredforduló utáni kereskedelmi forgalom összértéke alapján kijelenthető, hogy Afrika legjelentősebb kereskedelmi partnere az Európai Unió (1. ábra). 2007-ben a két térség közötti árucseré összértéke meghaladta a 400 milliárd dollárt, ám a gazdasági válság jelentős visszaesést okozott. A recesszió következtében ugyanis csökkent az afrikai termékek iránti kereslet, így a forgalom értéke majdnem 100 milliárd dollárral esett vissza. 2008–2009 után egy mérsékelt növekedés következett be, de csak 2011-re sikerült a válság előtti értékeket visszaállítani, amely viszont 2012-ben – a korábbi csúcstérteket meghaladva – közel 430 milliárd dollárra emelkedett (African Development Bank, OECD Development Centre és UNDP, 2016, 79. o.). A 2008-as válsághoz hasonló mértékű visszaesés 2014–2015-ben történt ismét – az olaj világsági árának zuhanása miatt –, ám az EU még így is jócskán kimagaslik Afrika kereskedelmi partnereinek a mezőnyéből. 2017-ben a kereskedelmi forgalmuk összértéke újra 300 milliárd dollár felett volt (Eurostat, 2018).

1. ábra

Afrika külső kereskedelmi forgalmának összértéke (2000–2015, milliárd USD)⁴

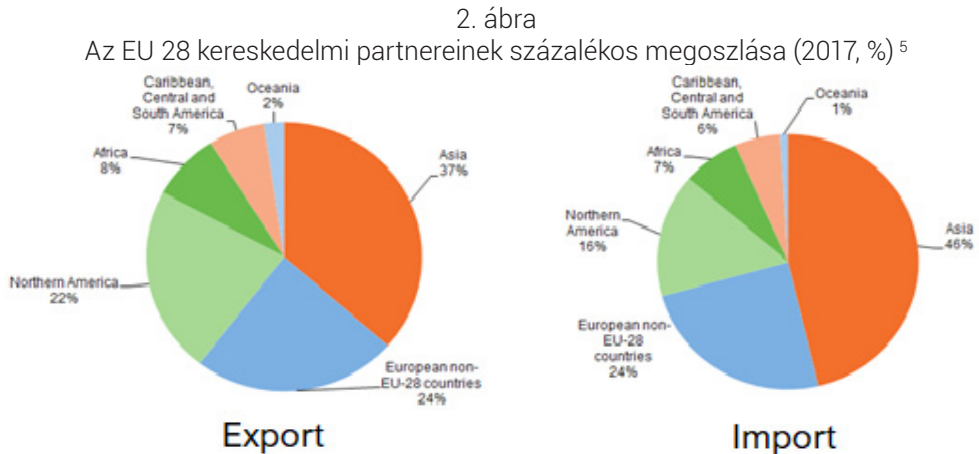
Figure 3.10. Africa's total trade flows with selected partners and intra-African, 2000-15

source: Adapted from UN COMTRADE data, <http://wits.worldbank.org/wits/>.

4 Forrás: African Development Bank, OECD Development Centre és UNDP, 2017, 86. o.

Ugyanakkor, ha a kereskedelmi kapcsolatokat az EU oldaláról vizsgáljuk, megállapítható, hogy Afrika szerepe közel sem ennyire jelentős: az Európai Unió tagállamainak mind az exportjából, mind az importjából kevesebb mint 10 százalékkal részesedik. Az előbbi esetében ez 8, az utóbbiban pedig 7 százaléket jelentett 2017-ben (Eurostat, 2019). Ezzel szemben az EU-nak az Ázsiával vagy az Unión kívüli európai államokkal folytatott kereskedelme sokkal meghatározóbb (2. ábra).

A kereskedelmi forgalom értékei mellett fontos megvizsgálni a termékösszetételt is, amellyel kapcsolatosan alapvetően az mondható el, hogy míg az afrikai államok zömmel nyersanyagokat és mezőgazdasági termékeket exportálnak, addig Európából elsősorban késztermékek érkeznek a kontinensre. Az *International Trade Centre* (2019) szerint tavaly Afrika teljes kivitelének 40 százalékát az „ásványi tüzelőanyagok, ásványi olajok és desztillációs termékek”, vagyis praktikusán a földgáz, valamint a kőolaj és kőolajszármazékok tették ki. A második helyen az élelmiszeripari termékek és az élő állatok álltak, 13 százalékos részesedéssel, míg a képzeletbeli dobogó harmadik foka az ércéké volt (5%). A kiviteli termékstruktúra az elmúlt két évtized során nem sokat változott, ugyanis az ezredfordulón a felsorolt termékcsoportok ugyanilyen sorrendet képeztek, alig eltérő részesedéssel (44, 20 és 9,3%).

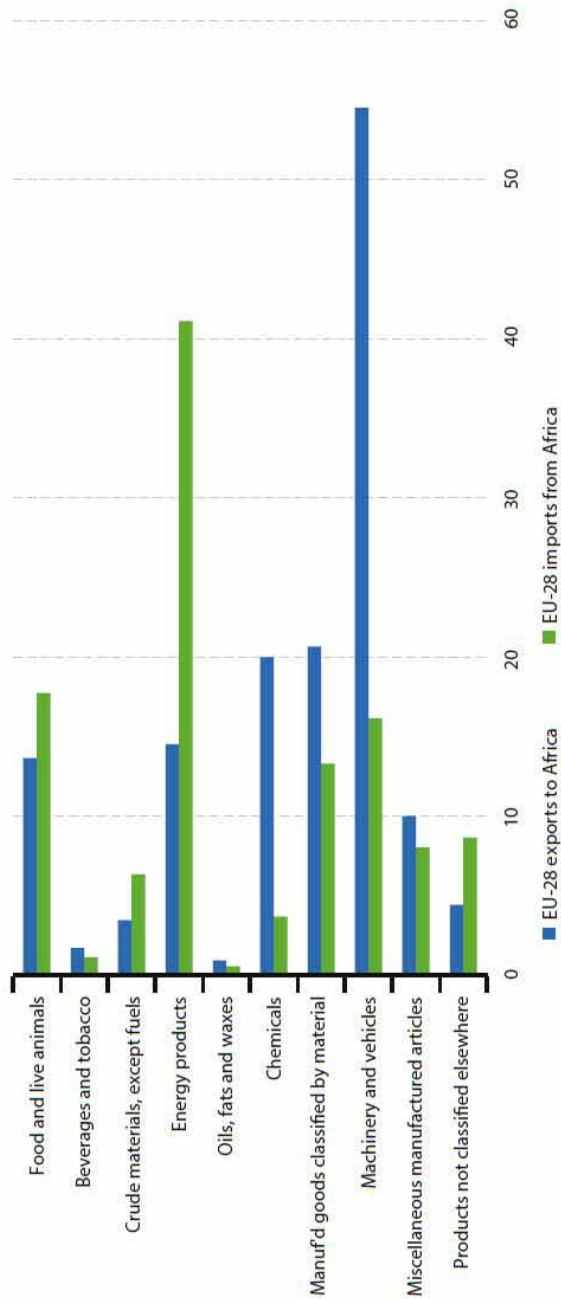
Igen hasonló kép rajzolódik ki, ha Afrikának az EU 28 ⁶ tagállamába irányuló kivitelét vizsgáljuk (Eurostat és AU Commission Statistics Division, 2018, 19. o.): a legjelentősebb részesedéssel az energiahordozók bírnak (35,3%) – ezzel Oroszország után a második legjelentősebb kőolajforrás az EU számára. A második helyen az élelmiszerek és az élő állatok (15,2%), a harmadikon pedig a gépek és közlekedési eszközök (13,8%) állnak (3. ábra).

⁵ Forrás: Eurostat, 2019.

⁶ A statisztikai adatfelvételkor még az Egyesült Királyság is része volt az EU-nak.

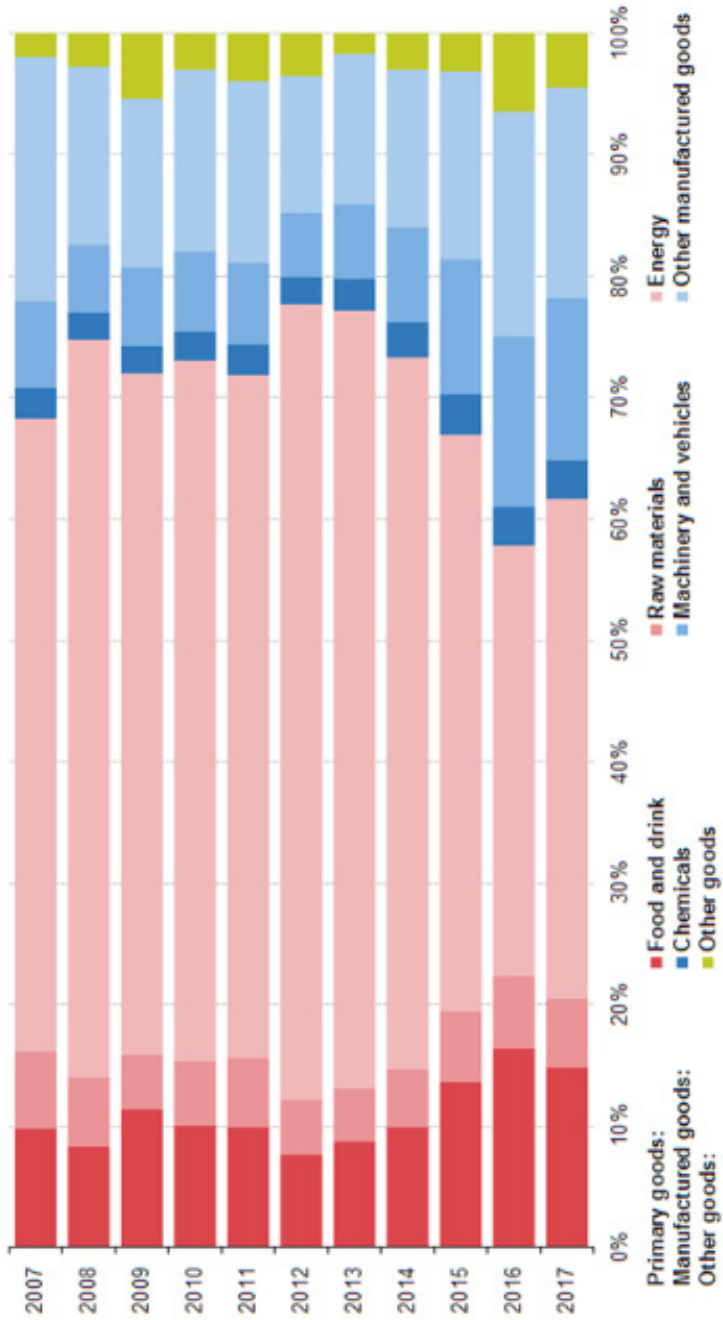
3. ábra
Az afrikai–európai kereskedelem termékmegoszlása (2016, milliárd EUR)

Source: Eurostat (online data code: DS-018995)

Forrás: Eurostat és AU Commission Statistics Division, 19. o.

4. ábra
 Afrikának az EU 28 államába irányuló exportja termékcsoportonként (2017, az export értékének százalékában)

Forrás: Eurostat, 2020.

Ha egy évtizedes időtávban vizsgálódunk (4. ábra), az állapítható meg, hogy 2007 és 2017 között – az elsődleges termékkivitel dominanciája mellett – néhány százalékponttal javult a késztermékek részesedése, ám ez az arányokon alapvetően nem változtat.

A kereskedelmi kapcsolatok másik oldalán viszont (Eurostat és AU Commission Statistics Division, 2018, 19. o.) Európa a legnagyobb arányban (37,9%) gépeket és közlekedési eszközöket exportál Afrikába. Ezenkívül jelentős a késztermékek (14,4%) és a kemikáliák részesedése (13,5%) is (3. ábra).

Mindezeket figyelembe véve elmondható, hogy Afrikának az Európa számára a gyarmatosítással létrejött gazdasági szerepe a dekolonizáció után közel fél évszázaddal ugyanaz. A kontinens e gazdasági alávetettsége alapvetően akadályoz bármiféle jelentősebb gazdasági, annak révén pedig társadalmi fejlődést, és így a lakosság életszínvonalának javulását. Vagyis az EU–afrikai kapcsolatok tekintetében a neokolonizációra jellemző gazdasági aszimmetriáról, Afrika gazdasági alávetettségéről beszélhetünk.

Izgalmas és fontos kérdés – amely akár egy későbbi kutatás témáját is alkothatja –, hogy vajon a két kontinens kapcsolata hogyan alakul a jövőben. Az Európai Unió és az Afrikai Unió következő csúcstalálkozóján – amelyet a Covid–19-világjárvány miatt 2021-re halasztottak – az EU új Afrika-stratégiáját fogják tárgyalni a felek, amelynek alapját az Európai Bizottság által a tavasszal beterjesztett, *Toward a Comprehensive Strategy with Africa* [Egy átfogó Afrika-stratégia felé] című dokumentum képezi (EU Commission, 2020). Ebben az európai fél öt témakör mentén javasolja a kapcsolatok erősítését: zöld átmenet és az energiához való hozzáférés; digitális transzformáció; fenntartható növekedés és munkahelyek; béke és kormányzás; valamint migráció és mobilitás. Az Európai Unió részéről megfogalmazott narratíva most is a kölcsönös előnyöket, a felek egyenrangúságát hangsúlyozza (Robinet, 2020). Kérdés azonban, hogy ebből mennyi fog megvalósulni a gyakorlatban.

Konklúzió

A tanulmány a gyarmatosítás Afrikára gyakorolt gazdasági következményeiből kiindulva arra kereste a választ, hogy az EU–afrikai kapcsolatok esetében a két fél közötti kereskedelem alapján még ma is fennáll-e a neokolonizációra jellemző gazdasági aszimmetria.

Kwame Nkrumah definíciója alapján neokolonizáció alatt azt a helyzetet értjük, amikor egy *de jure* független állam gazdaságára egy – vagy több – külső szereplő olyan mértékű hatást gyakorol, hogy az *de facto* nem képes szuverén politikai entitásként funkcionálni, mert a nemzetgazdaság vezetői nem a saját lakosságuk, hanem a külső szereplő(k) gazdasági érdekei mentén kormányoznak. A neokolonizáció következményeként így a gyarmatosítás idejéhez hasonló gazdasági aszimmetria jön létre, vagy marad fenn a dekolonizáció után is.

A vizsgálat eredménye alapján kijelenthető, hogy a mai EU–afrikai kapcsolatok alapvetően a déli kontinensnek a gyarmatosítással létrehozott gazdasági szerepkörének továbbélésével, annak fennmaradásával járnak. Afrika elsődlegesen nyersanyagokat (energiahordozókat, nemesfémeket, mezőgazdasági terményeket) exportál Európába, míg a behozatalát a késztermékek, fogyasztási cikkek dominálják. Ez a helyzet megakadályozza az afrikai feldolgozóipar kialakulását, megerősödését, a kontinenst kiszolgáltatja a nyersanyagok világgpiaci áringadozásának, és hosszú távon konzerválja a gazdasági lemaradását a fejlettebb térségekhez képest, mivel a feldolgozás során keletkezett haszon nem Afrikában realizálódik, hanem az ott élőknek kell megfizetniük – a fejlettebb gazdaságokból érkező késztermékek importja során. Ez a gazdasági alávetettség pedig gátat jelent bármiféle jelentősebb gazdasági és az azzal járó társadalmi fejlődésnek.

Mindezek alapján a tanulmány elején felvetett hipotézis igazoltnak tekinthető. Ám fontos megjegyezni a vizsgálat korlátozott voltát. Ez ugyanis nem alkalmas arra, hogy meg lehessen állapítani a neokolonizáció tényleges fennállásának a tényét. Ahhoz ugyanis a neokolonizáció eszközeinek – például a nemzetközi segélyeknek és tőkeberuházásoknak – a működését kellene megvizsgálni az egyes országok relációjában. E tanulmány azonban megalapozta az ilyen irányú további kutatásokat, ugyanis bizonyította, hogy Afrika külső szereplőkkel való kapcsolatainak tekintetében a neokolonizációt mint értelmezési keretet nem lehet elvetni.

Irodalomjegyzék

- African Development Bank, OECD Development Centre és UNDP (2015). African Economic Outlook 2015. *AFDB*. A letöltés ideje: 2020. szeptember 18. https://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/Publications/AEO2015_EN.pdf.
- African Development Bank, OECD Development Centre és UNDP (2016). African Economic Outlook 2016. *AFDB*. A letöltés ideje: 2020. szeptember 18. https://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/Publications/AEO_2016_Report_Full_English.pdf.
- African Development Bank, OECD Development Centre és UNDP (2017). African Economic Outlook 2017. *AFDB*. A letöltés ideje: 2020. szeptember 18. https://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/Publications/AEO_2017_Report_Full_English.pdf.
- Amin, Samir (1972). Underdevelopment and Dependence in Black Africa: Historical Origin. *Journal of Peace Research*, 9, 105–119.
- Asante, Samuel K. B. (1991). *African Development: Adebayo Adedeji's Alternative Strategies*. London: Hans Zell Publisher.
- Balázs Judit (2008). Az Európai Unió Afrika-politikája és Magyarország szerepe. *Afrika Tanulmányok*, 2(4), 87–94.
- Bauer, Peter (1961). *Indian Economic Policy and Development*. New York, NY: Frederick A. Praeger.
- Bauer, Peter (1976). *Dissent of Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Benkes Mihály (2007). Euro-afrikai kapcsolatok napjainkban. *Külpolitika, biztonságpolitika, Magyarország (tanulmányok)*. Budapest: Manfred Wörner Alapítvány - Kreatéka Kiadó.
- Brown, William (2002). *The European Union and Africa: The Restructuring of North-South Relations*. London: I.B. Tauris & Co.
- Búr Gábor (2005). Miért szegény Afrika? *A Hét*, 3(35).
- Christian Aid (2005). *The Damage Done: Aid, Death and Dogma*. London: Christian Aid.
- Czirják Ráhel (2017). Az afrikai vasútfejlesztés kilátásai a kínai szerepvállalás fényében. *PAGEO*. A letöltés ideje: 2020. szeptember 18. http://www.geopolitika.hu/hu/2017/03/10/az-afrikai-vasutfejlesztes-kilatasai-a-kinai-szerepvallalas-fenyeben/#_ednref2.
- De Waal, Alex (1997). Democratizing the Aid Encounter in Africa. *Internationnal Affairs*, 73(4), 623–639.
- Encyclopedia Britannica* (2020). Frantz Fanon. A letöltés ideje: 2020. szeptember 18. <https://www.britannica.com/biography/Frantz-Fanon>.
- EU Commission* (2020). Toward a Comprehensive Strategy with Africa. A letöltés ideje: 2020. szeptember 18. https://ec.europa.eu/international-partnerships/system/files/communication-eu-africa-strategy-join-2020-4-final_en.pdf.
- EUR-Lex* (1957). Trattato di Roma (CEE). A letöltés ideje: 2020. szeptember 18. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/IT/TXT/PDF/?uri=CELEX:11957E/TXT&from=HU>.
- EUR-Lex* (2000). Partnership Agreement 2000/483/EC – Between ACP Countries and the EU. A letöltés ideje: 2020. szeptember 18. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:r12101>.
- EUR-Lex* (2013). International Agreement. 11th EDF. A letöltés ideje: 2020. november 10. [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:42013A0806\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:42013A0806(01)&from=EN).
- EUR-Lex* (2014). Európai Fejlesztési Alap (EFA). A letöltés ideje: 2020. szeptember 18. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=URISERV%3Ar12102>
- Eurostat* (2018). Africa–EU – Key Statistical Indicators. A letöltés ideje: 2020. szeptember 18. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/8999516/KS-FQ-17-001-EN-N.pdf/6d38be9b-60de-44f5-aeed-dfb767e500f2>.
- Eurostat* (2019). EU-28 International Trade by Partner Region, Value, 2017 (%). A letöltés ideje: 2020. szeptember 18. [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:EU-28_international_trade_by_partner_region_value_2017_\(%25\).png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:EU-28_international_trade_by_partner_region_value_2017_(%25).png).
- Eurostat* (2020). Africa–EU – International Trade in Goods Statistics. A letöltés ideje: 2021. január 21. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Africa-EU_-_international_trade_in_goods_statistics#Africa.E2.80.99s_main_trade_in_goods_partner_is_the_EU.
- Eurostat és AU Commission Statistics Division* (2018). The European Union and the African Union – A Statistical Portrait. *European Commission*. A letöltés ideje: 2020. szeptember 18. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/8999516/KS-FQ-17-001-EN-N.pdf/6d38be9b-60de-44f5-aeed-dfb767e500f2>.
- Fage, John D. és Tordoff, William (2004). *Afrika története*. Budapest: Osiris.
- Fanon, Frantz (1961). *The Wretched of the Earth*. London: Penguin Books.

- Geda, Alemayehu (2002). *Debt Issues in Africa: Thinking Beyond the HIPC Initiative to Solving Structural Problems*. Helsinki: UN WIDER.
- Geda, Alemayehu (2003). The Historical Origin of African Debt Crisis. *Eastern Africa Social Science Research Review*, 19(1), 59–89.
- International Trade Centre (2019). Trade Map – Trade Statistics for International Business Development. A letöltés ideje: 2020. november 10. https://www.trademap.org/Product_SelCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c%7c7%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1.
- Joó Zsófia (2007). Rómától Lisszabonig: Az integrált Európa 21. századi Afrika-politikája és előzményei. *Afrika-tanulmányok*, 1(3), 17–25. http://www.afrikatanulmanyok.hu/application/essay/422_1.pdf.
- Kende, István (szerk.) (1973). *Fejlődő országok lexikona*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kis Katalin (2018). Az Európai Unió kereskedelempolitikája a kelet- és dél-afrikai régióban – A Kelet-afrikai Közösség (EAC) és a Dél-afrikai Fejlesztési Közösség (SADC) példáján. *Európai Tükör*, 21(3), 67–91.
- Konczacki, A.Z. (1977). Portugal's Economic Policy in Africa. In J. M. Konczacki (szerk.), *An Economic History of Tropical Africa. Vol II: The Colonial Period (70–87. o.)*.
- Langan, Mark (2018). *Neo-Colonialism and the Poverty of 'Development' in Africa*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Leys, Colin (1996). *The Rise and Fall of Development Theory*. London: James Currey.
- Munro, J. Forbes (1976). *Africa and the International Economy, 1800–1960*. London: J.M. Dent & Sons.
- Nkrumah, Kwame (1963). *Africa Must Unite*. London: Heineman.
- Nkrumah, Kwame (1965). *Neo-Colonialism: The Last Stage of Imperialism*. London: Thomas Nelson & Sons.
- Nyerere, Julius K. (1978): *Crusade for Liberation*. Oxford University Press.
- Paragi Beáta, Szent-Iványi Balázs és Vári Sára (2007). *Nemzetközi fejlesztési segélyezés tankönyv*. Budapest: TeTT Consult Kft.
- Pásztor Szabolcs (2019). Gondolatok a fejlesztési segélyek negatív hatásairól P. T. Bauer szellemi örökségének tükrében. *Közgazdasági Szemle*, 66, 1093–1120.
- Robinet, Benjamin (2020). EU–Africa Relations: A Strategy for the Whole Union? *The New Federalist*. A letöltés ideje: 2020. szeptember 18. <https://www.thenewfederalist.eu/eu-africa-relations-a-strategy-for-the-whole-union?lang=fr>.
- Rodney, Walter (1972). *How Europe Underdeveloped Africa*. London: Bogle L'Ouveture Publishing.
- Sartre, Jean-Paul (1964). *Colonialism and Neocolonialism*. London: Routledge.
- Tarrósy István (2006). A globális világrend és az Észak–Dél-kontextus. *Politikatudományi Szemle*, 15(2–3), 169–188.
- Tarrósy István (2013). Afrikai perspektívák egy új világrendben. In Grünhut Zoltán és Vörös Zoltán (szerk.), *Az átalakuló világrend küszöbén*. Pécs: Publikon.
- The Economist* (2019). The New Scramble for Africa. A letöltés ideje: 2020. szeptember 18. <https://www.economist.com/leaders/2019/03/07/the-new-scramble-for-africa>.
- Tóth Norbert (2007). Óriások szövetsége: Az Afrikai Unió és az Európai Unió kapcsolatrendszere, különös tekintettel a biztonságpolitikai kérdésekre. *Afrika-tanulmányok*, 1(3), 6–15.

- Touré, Sékou (1962). Africa's Future and the World. *Foreign Affairs*, 41, 141–151.
- UIC (2017). International Union of Railways: A New Lease of Life for African Rail – Destination 2040. A letöltés ideje: 2020. szeptember 18. https://uic.org/africa/squelettes/AFRICA_Strategic_Vision.pdf.
- Vörös Zoltán (2010). Segíti-e a fenntartható fejlődést Kína afrikai szerepvállalása? In Tarrósy István (szerk.), *Fenntartható Afrika*. Pécs: Publikon (105–150. o.).
- Woddis, Jack (1967). *An Introduction to Neo-Colonialism*. London: Lawrence and Wishart.

Lapok a Kárpát-medence etnikai térképezésének történetéből...¹

A Magyar Nemzeti Atlasz 2. kötetének margójára...

Kocsis Károly (főszerk.): *Magyarország nemzeti atlasza: természeti környezet.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia – Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont – Földrajztudományi Intézet, 2018. 187 o.

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2020.4.08

Az etnikai (nemzetiségi) térképezés kezdetei

1784-ben II. József népszámlálást rendelt el Magyarországon, és ugyanígy Erdélyben és Horvátországban is. A népszámlálást a központi hatóságok 1784 és 1787 között a katonaság segítségével hajtották végre. Magyarországon a lakosság száma 6,5 millió, Erdélyé 1,5 millió és Horvátországé 650 ezer, összesen több mint 8,5 millió fő volt. Ez a szám meghaladta a korabeli becsléseket.

A népszámlálások nyomán Magyarország etnikai térképeinek hosszú sora Korabinszky János (1740–1811) térképével kezdődik, az 1:1 milliós *Wasser- und Producten Karte des Koenigreichs Ungarn. Als ethnographische Karte adjustirt* 1791-es bécsi kiadásával. A geológus-térképész Korabinszkynek ezzel még aligha lehettek különösebb politikai céljai. Érdekesség azonban, hogy utána a nemzetiségi mozgalmak megjelenésével és erősödésével az ország etnikai térképei jó ideig nemzetiségi szerzőktől kerültek ki. Csaplovics János 1821-ben publikált műve, a *Gemälde von Ungarn* második kötetéhez mellékelte *Ethnographische Karte des Königreichs Ungarn sammt Croatien, Slavonien, der Ungarischen Militärgrenze und der Seeküste* már éles vonalakkal határolja el a nemzetiségeket a magyarságtól, de választóvonalai még tárgyilagosságnak tekinthetők. Pavel Josef Šafárik propagandacélú nemzetiségi térképe 1842-ben Olmützben, a *Slovenský Zemevid* című munkájában jelent meg. Az egész osztrák–magyar birodalmat ábrázoló térképnek nincsen tudományos értéke, hiszen a nemzetiségi határvonalakhoz ekkor még hiányoztak a néprajzi adatok, de ebből a térképből születtek azok a nemzetiségi választóvonalak, amelyek végül Trianonban országhatárokká váltak (Fodor, 1952–1954). A korabeli nemzetiségi propaganda szélsőséges példája a hírhedt Gáj Lajosnak 1838-ban napvilágot látott, már inkább politikai, mint etnikai térképe, amelyen Új-Illyriát tűntette fel, és az 1848 körül Besztercebányán név nélkül kiadott *Slavonia inferior saeculi*

---

¹ A recenzió eredeti megjelenése: Klinghammer és Gercsák, 2010.

X. című térkép, amely a 10. században Magyarország területén élő népeket ábrázolja a szlovák nacionalisták elgondolása szerint.

Lényeges változással járt, hogy az osztrák császári állam 1840-ben hivatalos, központi statisztikát hozott létre (Klinghammer, Pápay és Török, 1995). Az 1850-ben végrehajtott birodalmi népszámlálás eredményeinek alapján szerkesztette a kiváló osztrák statisztikus, Karl Czoernig (1804–1889) az 1855-ben megjelent, módszertanilag figyelemre méltó, a nyelvi és nemzetiségi térképek területén pedig mérföldkőnek számító négylapos *Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie* 1:846 ezres méretarányú művét. (A térkép 1:1.584.000 kicsinyítésben is megjelent.)

A kiegyezéstől az I. világháborúig

Az 1867-es kiegyezés szelleme lendületet adott a nemzetiségi térképek szerkesztésének. A dualista államszervezet intézményesen összekötötte a Kárpát-medence népeit, és segítette őket, hogy meginduljanak a felzárkózás útján. A kiegyezés államrendszere felgyorsította azt a polgárosítási folyamatot, amelyet a 18. század második felében az abszolutizmus indított el. Már az 1850-es években megfigyelhető egy bevándorlási hullám az örökös tartományokból (osztrákok, csehek, morvák), ami 1867 után felgyorsult. Ez az időszak volt a tatárjárás, majd a törökök utáni kor harmadik bevándorlási hulláma. És megindul egy belső migráció is. 1910-ben a lakosság több mint 30%-a máshol él, mint ahol született. Magyarország népessége a dualizmus fél évszázada alatt 4,9 millióról 10,1 millióra nőtt. Ez 107%-os növekedés az európai 70%-os növekedéshez képest. A magyarok aránya pedig 1910-re 42%-ról 55%-ra emelkedett.

Az asszimiláció kölcsönös folyamat. Nem az egyik idomul a másikhoz, hanem egymáshoz igazodnak. Egy új magyar nemzet születésének kezdete ez, amely a legnehezebb hagyományra, a nemzeti toleranciára épült (Glatz, 1996).

A kiegyezés utáni első kezdeményezés Keleti Károly akadémikus (1883–1892), a magyar statisztikai szolgálat létrehozójának nevéhez fűződik. A *Hazánk népe...* c. művét az MTA 1871-ben [a] nagydíjjával tüntette ki. Kb. tíz évvel később, a hetvenes évek végén, esetleg a nyolcvanas évek elején készült Magyarország ethnographiai térképe kb. 1:2 milliós méretarányban. Erről az Országos Széchényi Könyvtár térképtárában őrzött térképről nem derül ki, hogy ki a szerzője, és mikor készült. Az is lehet, hogy nem önállóan jelent meg, hanem csak melléklete lehetett valamely könyvnek. A térképnek különösebb értéke nincsen, szerzője a lakatlan területek fogalmát még nem ismeri, és minden területet lefed valamely nemzetiség színével.

Az első ismert magyar szerző, aki számottevő néprajzi térképet már valós népszámlálás alapján készített, Réthely Ferenc volt. Műve az 1880-as népszámlálás alapján készült, amely először kérdezett a lakosság anyanyelvére. A *Magyar Sz. Korona Országainak Ethnographiai Térképe* című munkát a fiatal Kogutowicz Manó (1851–1908)

kartografálta. Az 1886-ban kiadott, 1:1,15 milliós méretarányban készült térképen Kogutowicz tizenkét nemzetiséget tüntetett fel, tizenkét színnel. A nemzetiségeket a városokban 5–10%-tól, a kis településeken pedig 15–20% aránytól ábrázolta. Fodor [a] tanulmányában a mű számos hiányosságra mutatott rá. Az ábrázolás a horvátokat és a szerbeket nem választotta el egymástól, és mivel Horvátországban a politikai községek voltak a népszámlálás egységei, amelyek néha tíz helységet is magukban foglalnak, az ottani magyar és német népesség kevesebb színnel szerepel a térképen, mint amennyi volt a valóságban. Magyarország nyugati peremén a horvátokat és a vendeket együtt tüntették fel, holott ezek nem azonosak. Erdélyben a románok által lakott területek lakatlan magas hegységeit sem vették figyelembe, és így arányszámukon felüli zöld színt kaptak a térképen. Módszertanilag még bizony eléggé kezdetlegesnek mondható első [az] nemzetiségi térképünk...

Tíz évvel később, 1896-ban, a magyar államiság ezredéves országos kiállítása alkalmával a Statisztikai Hivatal kiadott egy atlaszt *Magyarország kulturális és gazdasági állapotát feltüntető térképek és grafikonok sorozata* címen. A huszonegy darab 50×35 cm méretű térképet tartalmazó mű nyolcadik lapja Magyarország etnográfiai térképe volt, amelyen az 1890-es népszámlálás adatai alapján a nemzetiségeket hét színnel ábrázolták. A szép térképsorozat nemcsak a kiállításon szerepelt, hanem az oktatási kormányzat megküldte minden iskolának is. A nemzetiségi viszonyok bemutatását olyan fontosnak tartotta a korabeli politika, hogy Balogh Pál *A népfajok Magyarországon* című művét 1902-ben maga a közoktatásügyi miniszter adta ki. A mű számos térképmelléklete között van olyan is, amelyik a nemzetiségek területi elterjedését tünteti fel. Módszerében még ez a munka is meglehetősen kiforratlan, és inkább csak statisztikai ábrázolásnak tekinthető.

Igaz, Balogh Pál a néprajzi térképek szerkesztését illetően még nem kaphatott útmutatást a kor jeles geográfusaitól, hiszen műve négy évvel megelőzte a Brózik Károly (1849–1911) szerkesztette *Nagy magyar atlaszt*, amelybe Cholnoky Jenő (1870–1950) tudományegyetemi professzor megrajzolta Magyarország néprajzi térképét, az atlaszt szerkesztőként jegyző Brózik pedig az egész Monarchiáét. (Szerkesztői hiba, hogy a két térkép egyező területei lényeges ellentmondásban vannak egymással.) Cholnokynak ez az 1906-ban megjelent, de valószínűleg sokkal előbb tervezett néprajzi térképe Balogh művéhez képest már figyelemreméltó módszertani fejlődést mutat. Tudománytörténeti vita, hogy Cholnoky ennek az atlasznak néprajzi térképét tervezte-e előbb, vagy azt, amelyik 1902-ben Kogutowicz *Teljes atlaszában* is megjelent. Az utóbbi térkép ugyanis az 1900-ban kiadott *Iskolai atlaszból* fejlődött ki, viszont a *Nagy magyar atlasz* egyes lapjait már 1901-ben bemutatták a Magyar Földrajzi Társaságban, de a teljes mű csak 1906-ban jelent meg. Cholnokynak a *Teljes atlaszban* publikált munkája az 1900-as népszámlálás adatai alapján készült. Az 1:2,4 millió méretarányú térképen nyolc nemzetiséget különböztet meg, a többit egyéb néven összevonja, valamint a horvátokat és

horvátországi szerbeket sem választja el egymástól. További probléma, hogy a lakatlan területeket nem hagyja ki az ábrázolásból, így a nemzetiségek elterjedése és a színezett térképi terület nincsen arányban. Mindezek ellenére ezt kell az első olyan magyarországi nemzetiségi térképnek tekinteni, amelynek már nemcsak komoly statisztikai alapjai vannak, hanem kartográfiaiában jártas szakember is készítette!

A 20. század fordulóját követően annyira a politikai viták előterébe került a nemzeti-ségi kérdés Magyarországon, hogy a tényleges helyzet bemutatására a közoktatási miniszter szükségesnek tartotta az iskolákat néprajzi falitérképpel is ellátni. Így keletkezett 1909-ben a Magyar Földrajzi Társaság javaslatára miniszteri megbízásból Bátky Zsigmondnak (1874–1939) *A magyar szent korona országainak néprajzi iskolai falitérképe*. Az 1:600 ezer méretarányú térképet a Földrajzi Intézet adta ki. Még ez is az 1900-as népszámlálás adataira épült. Bátky községhatáros felbontásban dolgozott, olyan részletességgel, mint előtte még senki sem. Egy község színtöltéséből csak akkor maradt el valamely nemzetiség, ha aránya ott a lakosság 10%-a alatt maradt, sőt Budapesten még ezen érték alá is mentek. Ilyen részletes térkép szerkesztéséhez még ez a méretarány sem volt elegendő, ezért a tervezés a lényegesen nagyobb méretarányú 1:260 ezres közigazgatási térképen történt, és ezt kisebbítették a kinyomtatott térkép számára. Ez a falitérkép volt az első kísérlet arra is, hogy bizonyos lakatlan területeket kihagyjanak a színezésből (általában a 800 m-es szintvonalon felüli régiókban fekvő erdőségeket, amely magasságon felül alig néhány település volt található a régi Magyarország területén). Először Bátky törekedett arra, hogy a lakosságszámot és a lakott területeket egymással arányba hozza. Ő választotta el először egymástól a horvátországi szerbeket és a horvátokat, akiket a statisztika addig nem különböztetett meg. Térképén összesen tizenkét nemzetiséget ábrázolt, és a térkép két sarkában egy, a nemzetiségek arányát bemutató grafikon és egy Cholnoky által szerkesztett népsűrűségi térképet helyezett el. Néprajzi térképéhez magyarózó füzetet is csatolt. Bátky később az 1910-es népszámlálást is feldolgozta, és ez a kis térképe számos atlaszban megjelent. Ez a térkép látható például a Kogutowicz-féle iskolai atlaszok későbbi kiadásaiban is.

Az etnikai térképek kérdése a nemzetiségi megyékben is időszerűvé vált, ezért nem egy megyében készültek ilyenek. Bár nagyobb részük csak kéziratban maradt, néhányat kiadtak, például 1911-ben Arad megyéét.

Az I. világháború lezárásától a II. világháborúig

Az I. világháború megrázkódtatásai szétrepesztették az államrendszert. Megindult a harc a határok átrendezéséért. A térség feloldatlan etnikai feszültségei már a világháborúban alkalmat adtak az antanthatalmaknak, hogy céljaiknak megnyerjék a Monarchia területén élő elégedetlen nemzeteket. Feltámad Csehország és magával ragadja a Felvidéket, a román fejedelemségek 1856-ban újjászervezett állama megkapja Erdélyt,

a világháborút kiprovokáló Szerbia pedig a dél-magyarországi vidékeket (Glatz, 1996). Magyarországon a kormányzati hatalom szétmállott. A magyar államszervezetet a győztes antanthatalmak igényeinek megfelelően konszolidálták, az új államhatalom pedig aláírta a békeszerződést. 1920-ban szétdarabolták Európának ezt a tartós államterületét.

A felosztás 23,4 millió lakost érintett: 300 ezer került Ausztriához, 3,5 millió Csehszlovákiához, 5,3 millió Romániához, 4,1 millió Jugoszláviához, ahová Horvát-Szlavónország is került 2,6 millió lakossal. Magyarországnak az összmagyarság alig kétharmada, 93 ezer km²-en 7,6 millió lakosa maradt.

Az I. világháború után szétzilált országban rövid idő alatt a néprajzi, illetve nemzetiségi térképeknek egész sora készült. Ezeknek jellemzője – írja Fodor –, hogy valamennyi keresi azt a módszert, amellyel igazságosan lehet ábrázolni Magyarország nemzetiségeinek térbeli eloszlását, a néprajzi határoknak a valóságban a legtöbb helyen való elmosódását, a magyarság néprajzi szigeteit a nemzetiségi vidékeken és a területek igazságos néprajzi megoszlását, aminek képét a lakatlan területek vagy a különböző sűrűn lakott területek nem torzítják el (Fodor, 1952–1954).

Az első világháborút követő összeomlás idején a legjobb magyar geográfusok álltak készen egy részletes néprajzi térkép elkészítésére, amelyet a közelinek látszó béketárgyalásra szántak. Teleki Pál (1879–1941) indítványára Kogutowicz Károly (1886–1948), Bátky Zsigmond és Littke Aurél (1872–1944) vettek részt a szerkesztésben, de a munkálatokba később más geográfusok is bekapcsolódtak. A kiváló szakemberek munkájukhoz a Monarchia 1:200 ezres méretarányú topográfiai térképművét választották térképi alapnak, és e térképmű lapjaiból az Államnyomdában, hasonló méretarányban, de már magyar helynevekkel, negyvenöt szelvényt sokszorosítottak. Vállalkozásuk rendkívüli méretére jellemző, hogy a lakosság adatfelvételében nemcsak az ország minden egyes településéig, hanem ezen túlmenően a százfős lélekszámú lakott helyek adataiig mentek le. Az egész térkép 13 ezer települést és még további hétezer lakott helyet jelöl. (Horvátországot nem vonták be az adatfelvételbe.) A negyvenöt térképlapon százezer-nél több kör alakú térképjelet kellett elhelyezni a népesség ábrázolására. Az értékarányos körök ötven, száz, ötszáz és ezer lakost jelölnek. A szerkesztők arra is gondot fordítottak, hogy a jeleket a település alakjának megfelelően, a település kontúrján belül helyezték el. Csak Budapestnek, Pozsonynak, Sopronnak, Szombathelynek, Győrnek és Temesvárnak volt több lakosa, mint amennyi a település rajzának térképi felületén ábrázolható volt, így a körjelek egy része ezeknél kívül került a város határán. A kéziratot huszonöt-harminc rajzoló készítette, és huszonhárom példányban készült el. Valamennyi megkülönböztethető nemzetiség kézi festéssel külön színt kapott. Ez akkor a világ legnagyobb méretarányú és legnagyobb méretű néprajzi térképe volt! Soha, egyetlen térkép sem ment el a százfős lélekszámú lakott helyek részletességéig. Ez az egyik nagy jelentősége ennek a munkának. A másik az, hogy ezzel megoldódott

a legfőbb módszertani probléma: ugyanis nagy térképi pontossággal maradtak ki az ábrázolásból a lakatlan területek, és így kitűntek a népsűrűségi viszonyok. Mindenkoron dicsősége marad a magyar kartográfiának ennek a nagy néprajzi térképnek ilyen rövid idő, pár hét alatti előállítására! Ez a korabeli nemzetközi szakirodalomban nagy feltűnést keltett. Mivel a mű csak kevés kéziratos példányban készült, ezért felmerült az igény, hogy a térkép nyomtatásban is napvilágot lásson.

A térkép nyomtatásban a Földrajzi Intézet kiadásában kicsinyítve jelent meg. A térkép címe *Magyarország 1:300 000 néprajzi térképe*. Dedinszky Vladimir, Ferenczi István, Halász Gyula, Herbst Ernő, Kogutowicz Lajos, Littke Aurél, Madarassy László, Marczell György, Schmidt Tibolt, Steiner Lajos közreműködésével szerkesztették Bátky Zsigmond és Kogutowicz Károly. Ez Magyarország legnagyobb nyomtatott néprajzi térképe, amely francia és angol kiadásban is megjelent.

Ennek a nagy térképnek szinte területi kiegészítése az 1919-ben Györffy István (1884–1939) saját kutatásai és személyes adatgyűjtése alapján szerkesztett *A moldvai csángók néprajzi térképe*. A néprajzkutató egyetemi tanár kilenc fokozatban, 10%-os lépcsőkben ábrázolja a csángók arányát az egyes falvakban. Ahol nem érte el a csángók száma a 10%-os küszöböt, ott aláhúzta a helynevet. A mű helyet kapott az első világháborút lezáró béketárgyalásokra kiadott térképek között.

A kartográfia területén is kiváló geográfus szakember, Teleki Pál 1918-ban *Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján* című műve szerkesztésénél egy módszertani újdonsággal jelentkezett (Teleki, 1935). Az 1910-es népszámlálás alapján szerkesztett 1:1 milliós térképén arra törekedett, hogy a nemzetiség számaránya és a lakott területük aránya közötti viszonyt megjelenítse, hogy így a népsűrűség is kitűnjék a lakatlanul maradt terület nagyságából. Térképén minden járás területéből csak annyi mm² térképi felületet töltött ki az ott élő nemzetiségek színével, ahány száz fő élt ott. Tehát térképén minden mm² száz lakost jelent. Ahol a népsűrűség nem érte el a száz főt, ott bizonyos nagyságú terület fehéren, azaz lakatlanul maradt. Így jól kitűnik például a hegyvidékek ritka lakossága. Viszont ahol meghaladja a száz fő/km² értéket a népsűrűség, például a városokban, ott a lakosságszám nem fér bele a település térképi vonatkozási felületébe. Teleki ezt a problémát úgy oldotta meg, hogy a népesség számát mértani idomokba rendezve helyezte el a város körül, azaz nem mindenütt jelenik meg a lakosság pontosan azon a területen, ahol a valóságban él. Mivel nem [a] pontos helyén van minden nemzetiséget jelölő színfolt, ezért inkább csak kartogramnak tekinthetjük a művet. Néprajzi határok kijelölésére tehát nem alkalmas, de az ország vagy egyes részei igazságos és valóságos nemzetiségi képének megítélésére nagyszerűen megfelel, mert egyetlen nemzetiség sem kapott arányán felüli vagy aluli színfoltot. A munka, amely tizenkét színnel jeleníti meg a nemzetiségek képét, számos kiadást ért meg. Megjelent magyar, német, francia és angol szöveggel is, és ez volt az egyetlen

térkép, amelyet az 1920-as párizsi béketárgyaláson megtekintettek. Ott kapta a nevét is a magyar nemzetiséget jelölő színről: *Carte rouge*.

Ugyancsak a párizsi béketárgyalásokra készült az a hat térkép, amelyeket a román kormány által benyújtott erdélyi néprajzi térkép cáfolatául szántak. Ezek a Fodor Ferenc (1887–1962) kiváló kartográfus és történész szerkesztésében készült lapok is részei voltak a magyar béketárgyalási anyagnak.² Érdekesség, hogy a térképlapok 1937-ben kibővített formában újra megjelentek a *Földrajzi Közleményekben*, amikor is Teleki Pál szakmai vitába bocsátkozott Someșan román statisztikussal, aki megtámadta a *Carte rouge* nemzetközi szakirodalomban elismert szerkesztési módszerét (Kish, 1987).

A béketárgyalásokat segítő jelentette meg 1919-ben *Magyarország néprajzi térképét* két jó szándékú amatőr is, Dörre Jenő vasúti főmérnök és Lux Ernő vasúti felügyelő. 1:900.000-es méretarányú térképükön az 1910-es népszámlálás adatait hasonló módszerrel ábrázolták, mint az 1:200 ezres kéziratos nagy térkép néhány hónappal korábban, de a kisebb méretarány miatt térképükön a kör alakú jelek már ezer lakost jelölnek. A szerkesztésében korrekt munka azonban komoly térképolvasási nehézséget okoz, mivel a szürke alapnyomású térképen pl. a román nemzetiséget kékeszürke színnel jelenítették meg.

Az 1918–1919-es évek utolsó, immár hetedik néprajzi térképét a Magyar Földrajzi Intézet adta ki. Az 1:1 milliós méretarányban készült hosszú című munka: *Magyarország néprajzi térképe. Az 1910. népszámlálás alapján. Nemzeti többségek, kisebbségek, népsűrűség. Móricz Miklós tervezte népsűrűségi térkép alapján szerkesztette Kogutowicz Károly*. Az abban az időben már Szegeden geográfus egyetemi tanár Kogutowicz nem éppen sikeres szerkesztői elve az volt, hogy minden település annak a nemzetiségnek az alapszínét kapja, amely a település lakosságának az 50%-át meghaladta. Ahol nem volt abszolút többségű nemzetiség, ott az alapszínezés elmaradt, a település területét fehéren hagyta. Így az ország területe magyar többségű, nemzetiségi többségű, és semleges területekre különült el. Csak hat nemzetiséget különböztetett meg színnel, a többieket az egyéb kategóriába vonta össze. A többséget mutató területek népsűrűségét az alapszínezés négy tónusfokozata adta meg: a 0–25 fő/km² területeket pontozva, a 25–45 közöttieket vonalkázva, a 45–64 közötti értékeket rácsozva, a 64 fő/km² felettieket pedig tele színnel ábrázolta. Térképén tehát Kogutowicz a nemzetiségi többség szerinti területeket különböző színekkel, a népsűrűségük szerinti besorolásukat pedig a színek különböző raszterfokozataival jelenítette meg. A térképi képet tovább terhelte, mert még a települések kisebbségi lakosait is (0–1500 főig) saját színüknek megfelelő,

2 A hat térkép a következő: *Románok a Kárpátok és a Tisza között*, a románok által benyújtott, de helytelen adatokat tartalmazó térkép másolata. *Románok a Kárpátok és a Tisza között*, a valós adatoknak megfelelően. *Románok a Kárpátok és a Tisza között*, azon területek feltüntetésével, ahol a nyelvhatárokon a románok helytelen színezést alkalmaztak. *Románok a Kárpátok és a Tisza között a népsűrűségi viszonyok figyelembevételével*. *Magyarok a Kárpátok és a Tisza között*. *Nem-román lakosság a Kárpátok és a Tisza között*.

változó alakú és a népsűrűség szerint változó nagyságú jelekkel ábrázolta. Így a térképen az egyes területek többségben lévő nemzetisége a színről, népsűrűsége a színfokozatról, kisebbségeinek száma és hovatartozása pedig a jelek alakjáról és színéről olvasható le. Kogutowicz Károly kiküszöbölte ugyan a lakatlan területek sokat vitatott problémáját, és valóban a népsűrűség alapjára vezette vissza a nemzetiségi térkép ábrázolását, de annyira túlbonyolította a színeknek és a színek tónusértékeinek a jelekkel való kombinálását, hogy térképe szinte áttekinthetlenné vált. Kitűnt ugyan az ország középső, magyarlakta területeinek magasabb népsűrűsége – írja Fodor Ferenc –, de eléggé élesen rajzolódott ki a nemzetiségi többségek határvonalai is, amit pedig akkor politikai okokból inkább kerülni kívántak.

Mai szemmel nézve szinte hihetetlen, hogy az I. világháborút követő rövid idő alatt Magyarországnak hét nemzetiségi térképe jelent meg. Ha azonban belehelyezzük magunkat a korabeli politikai viszonyokba, ez korántsem meglepő. A nemzetiségek Kárpát-medencei területi elhelyezkedésének kérdése szoros kapcsolatban volt az akkor kialakított államok politikájával – és nemcsak a magyarságnál, hanem főleg Erdély vonatkozásában a románságnál is. Itt elég Rónai András 1942-ben publikált tanulmányára utalni. Ebben az első és második világháború közötti időszakban, illetőleg azt kissé megelőzően kiadott 29 (!) román nemzetiségi térkép leírását adta (Rónai, 1942).

Magyarország felosztása után csökkent az érdeklődés a néprajzi térképek iránt, de 1927-ben, feléledvén a revíziós remények, újra rájuk terelődött a közönség figyelve. A reményt kiváltó esemény: 1927 tavaszán megszűnt az antant katonai ellenőrzése, a nyár elején Lord Rothermere „Magyarország helye a Nap alatt” címmel cikket írt a *Daily Mail* angol lapban. A cikkre válaszul augusztusra elkészült a magyar nép köszönetét tolmácsoló, huszonhat kötetben 1,2 millió aláírást tartalmazó hálairat a lordnak. Az érdeklődést kihasználva Kogutowicz Károly még ebben az évben kiadta új művét *Magyarország néprajzi térképe* címmel. Az 1:1 milliós méretarányú térkép időszerű megjelenése miatt jól fogyott az üzletekben, de szinte azonnal kiváltotta a szakmai körök súlyos kritikáját. Sőt még azt a vádat is kihívta, hogy – bár jó szándékúan – a magyarság bemutatására kifejezetten káros térképi ábrázolást alkalmazott. Kogutowicz módszere az volt, hogy az egész országot a nemzetiségi többség színeivel rasztereszen világosabb tónusú területekre bontotta, és ebből a színezésből csak a magasabb hegységek területét hagyta ki. Ezzel a módszerrel valósággal szétosztotta nemzetiségileg az országot – írja a térkép értékelésében Fodor Ferenc. A többség színével raszterezett területen a települések nemzetiségi lakosságát pedig a tele színű karikák és pontok szinte „foltszerűen” jelenítették meg. Ezzel Kogutowicz – kritikusai szerint – végzetes hibát követett el, mert ezek a „foltok” a település területével és a lakosság számával is arányosak, és így tévesen az ott élő nemzetiség számarányára lehetett következtetni, ebből pedig nagy hátrányok adódtak a magyarság rovására. Például Brassóban 4560 lélekkel több magyar lakott, mint Békéscsabán, de Brassó magyarsági köre mégis egyharmaddal kisebb, mint

Békéscsabái (Fodor, 1952–1954). A súlyos kritikákat Kogutowicz igyekezett elhárítani, de ez nem sikerült megnyugtató módon. Talán ez a fogadtatás volt az oka, hogy bár térképe előszavában Kogutowicz megígérte, [az] 1:500.000-es méretarányban sosem jelent meg.

Érdekesség, hogy ezekben az években a néprajzi térképek annyira a köztudatban voltak, hogy még az Állami Térképészet két jeles munkatársa, Scharf Nándor és Turner Ferenc által készített domborművű térképnek is megjelent 1928-ban a néprajzi színezésű kicsinyített papírnyomat változata.

A következő évtizedben, a revíziós reménységek hanyatlásával, a nemzetiségi térképek iránti érdeklődés megcsappant. Változást a nagyközönség érdeklődésében csak a II. világháború határkiigazításai hoztak, ekkor kerültek ismét előtérbe a Kárpát-medence etnikai képét bemutató térképek.

Fodor Ferenc a külügyminisztérium tudományos osztályán folytatta a Teleki Pál 1918-as néprajzi térképének megszerkesztésével megkezdett munkát, és néhány év alatt ugyanazzal a módszerrel elkészítette Horvátország, Ausztria és a szomszédos területek, Bosznia, Szerbia, Románia, Lengyelország, Németország és Olaszország határos részeinek néprajzi térképét. A munka sokáig kéziratban maradt, de 1938 májusában 1:2 millióra kisebbítve *Carte ethnographique de l'Europe Centrale. Carte élaborée sous direction du Prof. G. Berry* címmel párizsi és londoni kiadásban is megjelent. A térkép tizenhét nemzetiséget ábrázol; a területről készített néprajzi térképeken még soha nem tüntettek fel ennyit.

Az 1940-es évben négy néprajzi térkép jelent meg. A sort a régi kéziratos kétszáz ezres térkép 1:500 ezerre kicsinyített kiadása, az *Ethnographical Map of Hungary in the Year 1910 – Zs. Bátky – K. Kogutowicz – Count P. Teleki* nyitotta, az Államtudományi Intézet kiadásában. Ennek mintegy folytatása volt, módszerében is, az 1:750 ezres méretarányú *Nationality Map of the Territory of Hungary according to the Census of the Years 1930–1939*. Az Erdélyért folytatott küzdelem terméke a Trianon előtti Magyarország Romániához csatolt területének és a határ menti megyéknek [a] néprajzi térképe. Az 1:800.000-es méretarányú térképet Tarnóczy (Turner) István szerkesztette. Az 1910-es népszámlálás települési adatai alapján készült munka minden település karikája fölé az illető nemzetiség színéből annyi mm²-t rajzolt, ahányszor 200 lakosa volt a helységnek. Az Irmédi-Molnár László, Lipthay Béla és Turner Ferenc közreműködésével készült mű egyike a legmegbízhatóbb néprajzi térképeinknek. Nem mondható ez el az 1:280 ezer méretarányban készült *Carte ethnographique de la Transylvanie* lapról, amelynek – bár kiadoul párizsi és londoni cégek vannak feltüntetve – nincsen semmilyen tudományos értéke, csupán propagandakiadvány, de annak is ügyetlen. (Erre példa, hogy a lakatlan területeket a magyarság jelzésére használt vörös szín vonalkázott felületeivel tölti ki.) Három évvel később, 1943-ban jelent meg Jakabffy Imre és Rónai András szerkesztésében *Közép-Európa nemzetiségi térképe* 1:1 millió méretarányban. A térkép egy

nagyobb lélegzetű munka felvezetője volt. Rónai András az 1945 tavaszán magyar és angol nyelven kiadott *Közép-Európa atlaszában* a terület nemzetiségi megoszlásának [az] 1930 körüli népszámlálások szerinti adatait huszonegy (kb. 1:6,25 millió méretarányú) térképlapon dolgozta fel.³

Rónai [a] *Közép-Európa atlaszával* lezárt egy gazdag korszakot. Ha csak Réthey térképétől kezdve számoljuk is, alig több mint fél évszázad alatt tizenhét (!) néprajzi térképünk jelent meg, nem számítva a Statisztikai Hivatal hivatalos kiadványainak kisméretű nemzetiségi térképeit és a belső használatra rajzolt nagyobb nemzetiségi kartogramokat.⁴ Idézzük erről Fodor értékelését: „Magyarországnak földrajzi és néprajzi helyzetéből tökéletesen érthető és megmagyarázható, hogy a néprajzi, helyesebben nemzetiségi kartográfia terén ennyit termelt, ennyit kísérletezett módszerekkel, és annyira előrehaladt, mint aligha más nemzet térképírói” (Fodor, 1952–1954).

A II. világháború végétől napjainkig

A II. világháborút követő szocialista időszakban a földrajznak mint diszciplínának fokozatos háttérbe szorításával, a honismeretnek a magyar állam aktuális területére való szűkítésével megszakadt az egységes Kárpát-medencei szemlélet folyamatossága. A kizárólag csak a „baráti szomszéd népek” érzékenységére ügyelő évtizedekben még az új államhatárt átlépő tájak átnevezésére is sor került.⁵ Viszont néprajzosaink, annak ellenére, hogy nem vállalkoztak térképi megjelenítésre, ezekben az évtizedekben sem mondtak le a Kárpát-medence egységként kezeléséről (Kósa és Filep, 1975; Paládi-Kovács, 1977).

Az 1990-es rendszerváltozást követően a tudományos élet és a társadalom egyre szélesebb rétegei igénylik a Kárpát-medence néprajzi képének ismét egységben való szemlélését. Az eltelt két évtized kelet-közép-európai népességváltozásait, a Kárpát-medencében lejátszódó etnikai folyamatokat az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet folyamatosan vizsgálja, és térképeken szinte monitorozva dolgozza fel a népesség alakulását (Kocsis, Bottlik és Tátrai, 2006). A vizsgálatok eredményét 2006-ban publikálták ötvenkét térképen, tizennégy táblázatban, tizenkilenc melléklettel, és csatoltak hozzá egy 131 színes etnikai térképet és az intézet 1997–2005 között megjelent magyar és angol nyelvű Kárpát-medencei etnikai térképsorozatot tartalmazó CD-t.

3 Az alig öt év munkájával összeállított atlasz utolsó lapja 1945. március 15-én került le a nyomdagépről Balatonfüreden, az Államtudományi Intézet kitelepítési helyén. Az eredeti atlasz nem jelent meg, de a mű digitális faksimile feldolgozását az ELTE Térképtudományi Tanszéke 1993-ban elkészítette, és a Szent István Társulat – Püski Kiadó kiadta.

4 Ennél többet csak a román kartográfia hozott létre néhány évtized alatt.

5 Ekkor született például az Észak-borsodi-karszt, majd az Aggteleki-karszt elnevezés a Gömör-Tornai-karszt Magyarországon maradt részére, vagy a Zempléni-hegység elnevezés az Eperjes-Tokaji-hegység Zemplénben fekvő részére.

A Kárpát-medence területén élő népesség száma a 20. század utolsó évtizedében 30,2 millióról 29,4 millióra csökkent. A csökkenés oka egyrészt az általánossá vált természetes fogyás, másrészt a gazdasági, illetve a délvidéki háborús okokra visszavezethető migrációs veszteség. A Kárpát-medence egymilliónál népesebb etnikumai közül csupán a horvátok, az ukránok és a szlovákok lélekszáma gyarapodott, a magyarok, a románok és a szerbek viszont nem tudták [az] 1991 körüli népességszámukat megőrizni. A kisebb etnikumok – a németek, csehek, oroszok, bosnyákok – lélekszámát ebben az időszakban főként [az] anyaországai felé mutató jelentős kivándorlásuk csökkentette. Még szomorúbb a kép egy hosszabb időszakot, az 1941–2001 közötti periódust tekintve. E hat évtizedes időszakban a súlyos népmozgalmi veszteségeik miatt a magyarok és németek össznépségen belüli együttes aránya 56,7%-ról 41%-ra csökkent. Ez idő alatt a Kárpát-medencében [a] magukat németeknek vallók aránya csaknem ötödére zuhant, s a magyaroké is 4,25%-kal csökkent.

Az ezredforduló népszámlálási adatai alapján a Kárpát-medence jelentősebb etnikumai: a magyarok (11,7 millió, 39,7%), a románok (5,5 millió, 18,5%), a szlovákok (4,7 millió, 16%), a horvátok (2,8 millió, 9,6%), a szerbek (1,5 millió, 5,1%), az ukránok–ruszinok (1,1 millió, 3,8%) és a cigányok (0,6 millió, 2%). A magukat magyar nemzetiiségűnek vallók közül 9,3 millióan Magyarország, 1,4 millióan Erdély, 520 ezren Szlovákia, 290 ezren a Vajdaság, 151 ezren a Kárpátalja, 15 ezren Horvátország pannon területeinek, 6,6 ezren az Őrvidék és 5,4 ezren a Muravidék lakói.

Tényadat a kisebbségi autonómia kérdéseivel foglalkozóknak, hogy a románoknak és a szlovákoknak 1,3%-a, illetve 2,2%-a él kisebbségi sorban, míg a medence őshonos magyarságának több mint ötöde, 2,4 millió fő lakik a magyar állam határain túl.

Klinghammer István

Irodalomjegyzék

- Fodor Ferenc (1952–1954). *A magyar térképírás. A Térképészeti Közlöny 15. külömfüzete.* Budapest: Honvéd Térképészeti Intézet.
- Glatz Ferenc (1996). *A magyarok krónikája.* Budapest: Officina Nova.
- Kish, George (1987). Paul Teleki 1879–1941. In T. W. Freeman (szerk.), *Geographers Bibliographical Studies, 11* (139–143. o.).
- Klinghammer István és Gercsák Gábor (2010). Lapok a Kárpát-medence etnikai térképezésének történetéből. *Magyar Tudomány, 171*(6), 663–673. A letöltés ideje: 2021. január 26. <http://www.matud.iif.hu/2010/06/02.htm>.
- Klinghammer István, Pápay Gyula és Török Zsolt (1995). *Kartográfia-történet.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Kocsis Károly, főszerk. (2018). *Magyarország nemzeti atlasza: természeti környezet.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont és Földrajztudományi Intézet.

- Kocsis Károly, Bottlik Zsolt és Tátrai Patrik (2006). *Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régióiban (1989–2002)*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézete.
- Kósa László és Filep András (1975). *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Paládi-Kovács Attila (1977). A magyar nép tagolódása. *Ethnographia* 88, 485–488.
- Rónai András (1942). *Rumänische Ethnographische Landkarten und ihre Kritik*. Budapest: Államtudományi Intézet.
- Teleki Pál (1935). Un système de cartes ethnographiques et son emploi pour des régions de densités différentes. In L. Gallois (szerk.), *Comptes rendus du Congrès International de Géographie Varsovie* (279–283 o.).

Habsburg geopolitika

A. Wess Mitchell: *A Habsburg Birodalom nagystratégiája*. Budapest: Antall József Tudásközpont, 2020. 448 o.

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2020.4.09

„Jelen könyv egyetlen kérdésfeltevésből született: hogyan képes egy véges erőforrásokkal rendelkező nagyhatalom egyszerre több ellenféllel is felvenni a harcot a stratégiai versenyfutás terén? Az erő demonstrálása minden államnál korlátokba ütközik; legtöbbször pedig olyan fenyegetésekkel néz szembe, amelyek a megfelelő kombinációban nyilvánvalóan meghaladják önvédelmi képességüket. Bizonyos államok esetében azonban a fenyegetések messze meghaladják e képességet. A földrajzilag köztes helyzetben elhelyezkedő nagyhatalomnak – vagyis az olyan, erős katonai potenciállal rendelkező államnak, amely más hatalmi központok között helyezkedik el – egyszerre több irányból is számítani kell komoly fenyegetésekre. (...) Az ilyen állam kiszolgáltatottabb a geopolitikai zűrzavarnak, nehezebben tudja elkerülni a háborús kimerülést, s jobban függ a fenntartható biztonság érdekében kötött pénzügyi, emberi és morális kompromisszumoktól, mint azok az államok, amelyek nagyobb földrajzi védettséget élveznek” (Mitchell, 2020, 9. o.).

Wess Mitchellnek a Habsburg Birodalom nagystratégiájáról írott könyve nem szokványos történelmi elemzés. Könyvtárnyi irodalom született már a Habsburgok 1700 és 1866 közötti korszakáról. Azok az elemzések és könyvek főleg a történettudomány módszereivel éltek, Mitchell viszont – aki a saját bevallása szerint nem kívánt egy újabb történelmi elemzést írni, hanem a geopolitika szempontjából elemezte a Habsburg Birodalmat (Mitchell, 2020, 33. o.) – geopolitikai/geostratégiai oldalról vizsgálja azt. Ezzel azt a híres amerikai geopolitikai elemzői hagyományt folytatja, amelyet olyan nevek fémjeleznek, mint Henry Kissinger, Zbigniew Brzezinski vagy Brent Scowcroft. Mitchellnek az utóbbi időben publikált másik munkája (Grygiel és Mitchell, 2017) sokak szerint perdöntő hatással volt a 2017-ben kiadott amerikai nemzetbiztonsági stratégiára (*Trump White House Archives*, 2017). Mitchell az elméleti munkája mellett – Kissingerhez, Brzezinskihez és Scowcrofthoz hasonlóan – fontos szerepet játszott az amerikai kormányzatban is: 2017 októberétől 2019 februárjáig a külügyminisztérium Európáért felelős államtitkára volt, majd a NATO-reformért felelős munkacsoport egyik vezetője lett.

Mitchell vizsgálatának egyértelmű tárgya a „földrajzilag köztes helyzetben elhelyezkedő nagyhatalom”. Szerinte a történelem során ilyen volt például a Perzsa Birodalom, a Bizánci Birodalom vagy a Lengyel–Litván Unió. Az ilyen jellegű birodalmak fennmaradása mindig történelmi kihívás volt. A szerző számára a Habsburg Birodalom is alapvetően ilyen „köztes birodalom” volt, hiszen északnyugaton szinte állandó konfliktusban

állt Franciaországgal, északkeleten Poroszországgal, délen és keleten pedig az Oszmán, illetve az Orosz Birodalommal. Azt lehet mondani, hogy négy fronton is ütközött nála erősebb birodalmakkal. Mitchell azt is vizsgálta, hogy a Habsburg Birodalom a rá jellemző gyenge politikai egység ellenére miképp volt képes többé-kevésbé sikeresen túlélni e geopolitikai aknamezőn az 1700 és 1866 közötti időszakban.

1700-ban kihalt a Habsburgok spanyol ága, így a dunai ág elveszítette minden nyugati területét, és a birodalom központja keletre került. A spanyol örökösödési háborúban a Habsburgok többfrontos harcra kényszerültek: az olasz fronton spanyol–francia seregekkel találták szemben magukat, míg a németen bajor és francia csapatok nyomultak a seregeik ellen. Délen az oszmán erők, északon, Csehországban XII. Károly svéd seregei veszélyeztették a birodalmat. A határain belül pedig francia és török támogatással II. Rákóczi Ferenc kuruc serege lázadt Bécs ellen. A dunai birodalom mégis túlélte a létét fenyegető többfrontos háborút:

„A Habsburg Monarchia mégis újra és újra túlélte. ... Minden alkalommal dacolt a rá leső fenyegetésekkel, a harcokból pedig többször került ki a győztes, mint vesztes oldalon. Habár csatáinak javát elvesztette, a háborúk többségét megnyerte, s tovább gyarapította területét jóval az után, hogy hatalmát mindenki leírta. ... A Habsburg Birodalom gyakorlatilag bármely mértékkel nézve – élet-tartam, győztes csaták száma, fenntartott szövetségek száma vagy gyakorolt befolyás nagysága – geopolitikai sikertörténet” (Mitchell, 2020, 21. o.).

Felmerül a kérdés, hogy ez a geopolitikai sikertörténet vagy másképpen a Habsburg-rejtély miképp alakulhatott ki. Az erre adott válaszában rugaszkodik el a szerző a legmesszebbre a történettudomány módszereitől. Mitchell helyesen ismeri fel, hogy annak ellenére, hogy a bécsi birodalom a területe és a lakossága alapján akár elsőrangú európai hatalom is lehetett volna, nemzeti sokszínűsége és kormányzásának hiányosságai – főleg a centralizáció lehetetlensége – miatt nem tudta elérni azt a fejlettségi szintet. E ténnyel Bécs uralkodói mindig is tisztában voltak, és ezért is volt hosszú ideig védekező a geopolitikai stratégiájuk. Egy viszonylag gyenge állam egy geopolitikai aknamezőn nem is vállalhatott fel más jellegű stratégiát. Mitchellnek valószínűleg igaza van abban, hogy azért nem írta meg eddig senki a Habsburgok geostratégiáját, mert az ilyen témájú könyvek alapvetően a sikeres, domináló és terjeszkedő államokról születnek, a dunai birodalom azonban egyértelműen nem ilyen volt. A könyv fő tétele az, hogy a Habsburgok megalkottak egy önálló, világos célokat és eszközöket használó geostratégiát, amely lehetővé tette e „gyenge” köztes területen fekvő állam túlélését.

Mitchell szerint a Habsburg-geostratégiát négy fő tényező határozta meg:

1. A geopolitikai környezet miatt a birodalom vezetőit a túlélés szüksége vezette. A koncepció ezért a túlélésre koncentráló, defenzív jellegű volt. Nem akartak felesleges területeket meghódítani, amelyek megtartásához nem lett volna erejük.

2. Az állam gazdasági forrásainak a korlátozottsága miatt világosak voltak a hadsereg erejének a korlátai is. Ezért a Habsburgok a tárgyalást és a szövetségépítést legtöbbször fontosabbnak tartották, mint a nyílt háborút.
3. A defenzív stratégiában maximálisan figyelembe vették a földrajzi adottságot. Az osztrák erődök által dominált védelmi rendszer kiemelt része volt a nagystratégiának, amelynek a pufferzónák megerősítése, illetve határőr egységek telepítése is a részét képezte.
4. A stratégia fő eleme az idő volt. „Az időfaktor stratégiai befolyásolásával Ausztria jobbra sikeresen enyhítette a többfrontos háború nyomását a körkörös védelem teljes költségének megfizetése nélkül” (Mitchell, 2020, 31. o.). A többfrontos háborúk veszélye miatt kulcsfontosságú volt, hogy a szűkös erőforrásokat a kellő időben lehessen igénybe venni. A megfelelő földrajzi csomópontokba telepített erődök az ellenséges seregek lelassításával időt biztosítottak arra, hogy a szükséges erőket a veszélyeztetett helyre telepítsék.

Mitchell a munkájában egyetért a geopolitika azon megközelítésével, hogy egy állam mozgásterét alapvetően a földrajzi fekvése és a területe sajátosságai határozzák meg. Felhívja a figyelmet, hogy a Habsburg Birodalom belső szervezésének, kormányzásának az egyik alapeleme a területet egységbe fogó Duna. A folyó dominálta a birodalom közlekedését és gazdaságát. Mitchell szavaival: „Mindent egybevetve, a Duna nem pusztán segítette a Habsburg-területek politikai rendszerré kovácsolását és európai nagyhatalmi szerepvállalását, hanem egyenesen a folyó volt az, ami mindezt lehetővé tette” (Mitchell, 2020, 47. o.).

A szerző kiemeli továbbá, hogy a bécsi központú birodalom védelmi koncepciójának a központi részét jelentették a területén található hegyláncok. A földrajzi csomópontokban erődöket épített Ausztria. A földrajzi adottságokat figyelembe vevő erődépítés a Habsburgok geopolitikai gondolkodásának az egyik fő pillére volt. Mitchell elég világosan írja le a nagystratégiájuk földrajzi meghatározottságát: „A Habsburg-stratégia lelkét a sebezhetőség és védhetőség eme kombinációja alkotta. Ausztria geopolitikai környezete szükségesség tette a peremvidékek felőli támadások visszaverést célzó stratégiák kifejlesztését; földrajza és topográfiája pedig segítették a stratégia végrehajtását” (Mitchell, 2020, 71. o.).

A szerző az Ausztria viszonylagos gyengeségéről szóló kezdeti tételét a kötetben sok bizonyítékkal támasztja alá. Az etnikai-nyelvi sokszínűség kimondottan akadályozta az állam egységesítését. Magyar szempontból például a korszak teljes egészében az uralkodói centralizációs törekvésekről és az ellenük fellépő magyar nemzeti ellenállásról szól. Szinte minden magyar (volt) diák, aki érettségizett történelemből, tudja, hogy II. József a halálos ágyán kényszerült visszavonni a centralizációs programját. Mitchell számára – aki szerint éppen a „kalapos király” által javasoltakhoz hasonló lépések

vezettek volna el a birodalom megerősödéséhez – a magyar ellenállás „retrográd” jelle-gű volt, amely akadályozta a polgárosodást és a birodalom fejlődését.

A szerző jól ismeri fel, hogy a különböző történelmi hagyományokkal rendelkező terü-letek egységes kormányzása szinte lehetetlen volt. A Habsburg Birodalom közigazgatá-sa tulajdonképpen egymás melletti „szigetek” mozaikjaképpen épült fel: „A monarchiát alkotó területek inkább önálló szigetektől álló szigetcsoportokra hasonlítanak, mintsem egységes politikai entitásra; minden sziget külön megállapodást kötött a Habsburg-uralkodócsaláddal, amely lefektette a terület kötelezettségeit az uralkodó felé, valamint a felelősségeket és korlátozásokat az uralkodó számára” (Mitchell, 2020, 82. o.).

A dunai birodalom központosítását akadályozó tényezők elemzése után Mitchell rész-letesen kifejti a korábban tételszerűen leírt nagystratégia építőköveit. A védekező, túl-élésre tervezett stratégiát jól jelzi, hogy sokszor még győzedelmes háború végén sem akartak új területeket bekebelezni, mert azokat nem tudták volna megfelelően integ-rálni. Egy lázadásra hajlamos új terület anektálása ugyanis a gyakorlatban jelentős katonai erő ottani állomásoztatását vonta volna maga után. Az odaküldött egységek hiánya viszont tovább gyengítette volna a korántsem erős hadsereget egy komolyabb konfliktus esetén. A defenzív stratégia érdekes következménye volt, hogy hiába álltak többször is győzelemre a Habsburgok egy-egy háborúban, mégsem törekedtek a totális győzelemre: fontosabb volt a hadsereg integritásának a megőrzése, mint az esetleges területszerzés.

A hadsereg és az állam viszonylagos gyengeségének az ellensúlyozására az osztrák-kok maximálisan kihasználták a földrajzi lehetőségeiket. Nem véletlen, hogy talán ép-pen a dunai birodalomban készültek a legpontosabb katonai térképek. A terep tökéletes ismerete volt a Habsburg-stratégia egyik központi eleme, és abból olyan védelmi rend-szert építettek ki, amelynek fő feladata az ellenséges alakulatok lelassítása volt. Az így nyert idő általában elégségesnek bizonyult az osztrák seregek átcsoportosítására. A geopolitikájuk másik újítását az irreguláris határőregységeknek a déli és a keleti hatá-rokra vezénylése jelentette. Így azok egyrészt lehetővé tették a reguláris, jobban képzett csapatoknak a nyugati határra telepítését, másként fel lehetett használni őket a belső lázadók, főleg a magyarok ellen.

Az osztrák geostratégia fontos, talán a legfontosabb eleme az állandó szövetségépi-tési kényszer volt. A monarchia a relatív gyengeségét a szövetségi rendszerek felépíté-sével próbálta áthidalni. Mitchell szavaival: „A bécsi udvar harmadik eszköze a képes-ségek és fenyegetések közötti új áthidalására a koalíciós szerződések létrehozása volt, méghozzá olyan országokkal, amelyekkel meg tudta osztani a védelem terhét. A történe-lem során az állam földrajza nemcsak azt határozza meg, hogy mennyire van szüksége szövetségesekre, hanem azt is, milyen szövetségesekre van szüksége” (Mitchell, 2020, 126. o.).

A nagyhatalmi szövetségek mellett fontos volt az ütközőzónákban elhelyezkedő kis államoké is. A bécsi katonai stratégiák a tapasztalataik alapján nagyra értékelték az ilyen szövetségeket. A kisebb államok több kampányban hatékonyan lassították az osztrák területek felé igyekvő ellenséges nagy hatalmak seregeit.

Az osztrák geopolitikai gondolkodás aranykorát Klemens von Metternich idejére tehetjük. Akkoriban kodifikálódtak az európai szintű békerendszerben a Habsburg-stratégia legfontosabb normái. A Szent Szövetség Európájában az osztrák nagystratégia elemei a kontinentális erőegyensúly pilléréivé váltak. Mitchell szavai igen pontosan írják le az 1815 után létrejött „Pax Austriacát”:

„Az osztrákok a megnövekedett birtokaik védelmére és oltalmára a korábbi határvédelmi stratégiát olyan európai szintű biztonsági rendszerre fejlesztették, amely két pilléren nyugodott: az újjászervezett, megerősített ütközőzónák immár a szomszédos vidékeket integrálták; a kifinomult diplomáciai stratégiák pedig segítették a közvetítést konfliktusok idején, míg a pufferövezetek irányításába bevonták a versenytársakat is. (...) Az osztrák stratégiai vezetés csúcspontján e biztonsági rendszer a hegemon számos attribútumával ruházta fel a Monarchiát; s tette mindezt nemcsak a birodalom számára elfogadható áron, hanem olyan stabilitási feltételek létrehozásával, amelyek mintegy fél évszázadig kitarítottak Európában” (Mitchell, 2020, 265. o.).

Bár a szerző részletesen kifejti a „Pax Austriaca” Solferino és Königrätz utáni gyors összeomlását, a cikk korlátai miatt ennek részletes bemutatására itt nincs mód; annyi viszont megjegyezhető, hogy Mitchell szerint a vég kezdete az osztrák–magyar kiegyezés volt. Úgy véli, a Habsburg-ház az *Ausgleich* aláírásával tulajdonképpen feladta az egységes, központosított birodalom elvét. Nekünk, magyaroknak ez bizony mást jelentett... A könyv érdekes aspektusa magyar szempontból, hogy a szerző értékelésében a magyar függetlenedési törekvések, így a kiegyezéshez vezető folyamatok is visszalépést jelentettek, mivel azok akadályozták a centralizációra építő államreformot, amely nélkül a Habsburg Birodalom soha sem lett erős állam.

Összegzésként kijelenthető, hogy Mitchell könyve a történelem és a geopolitika szerelmesei számára egyaránt kitűnő olvasmány. A Habsburgok nagystratégiájának vizsgálata során a szerző igen sok érdekes tanulságot von le, amelyek a mai globális geopolitikai folyamatok értelmezéséhez is jól hasznosíthatóak. Az utóbbi időben megjelent két könyvével Mitchell fiatal kora ellenére az amerikai geopolitikai hagyomány nagyjai közé emelkedik.

Köszönet illeti az Antall József Tudásközpontot, amiért a szélesebb magyar közönség számára is elérhetővé váltak e fontos művek. Egyetemi oktatóként szintén hasznosnak tartom a fordítást, hiszen egyelőre még a magyar doktori iskolákban sem jellemző az angol szakirodalom olvasása, nem is beszélve az angol nyelvű cikkek elismert folyóiratokban történő megjelentetése.

Végezetül hadd idézzem Mitchellt a Habsburg-nagystratégia máig befolyással bíró hatásairól:

„Ausztia történetének tanulsága azt jelzi, hogy stabil nemzetközi rend egyben tartása sokkal inkább választás, semmint befolyásolhatatlan természeti erők eredménye. Ez kedvezőtlen színben tünteti fel azt a gondolatot, hogy egy nagyhatalomnak szükségképp bőszeges erőforrásokkal kell rendelkeznie ahhoz, ha a környezetét hatatosan akarja manipulálni. (...) Ám mindenekelőtt a fő tanulság az, hogy az elszigetelődés a legnagyobb veszedelem, amely egy köztes országot fenyegethet. Még a legerősebb hatalomnak is szüksége van szövetségesekre, különösen tulajdon hátrái és a versenytársak területe között, hogy az időfaktort kézben tarthassa, hiszen attól függ mind a saját összetett helyzete, mind a rendszer stabilitása” (Mitchell, 2020, 379. o.).

Grúber Károly

Irodalomjegyzék

Grygiel, Jakub J. és Mitchell, A. Wess (2017). *Nyugtalan határvidék. Felemelkedő riválisok, sebezhető szövetségesek és az amerikai hatalom válsága*. Budapest: Antall József Tudásközpont.

Mitchell, A. Wess (2020). *A Habsburg Birodalom nagystratégiája*. Budapest: Antall József Tudásközpont.

Trump White House Archives (2017). National Security Strategy of the United States of America, December 2017. A letöltés ideje: 2021. január 26. <https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905-2.pdf>.

Kreatív aszimmetriák

John Lewis Gaddis: *A hidegháború*. Budapest: Antall József Tudásközpont, 2020. 350. o.

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2020.4.10

Amikor egyik kollégám látta, hogy a frissen kiadott Gaddis-könyvet tanulmányozom, megkérdezte, hogy az miben nyújt újat „a régihez”, vagyis a magyarul 2001-ben napvilágot látott *Most már tudjuk* című kötethez képest, amelyet ma már szinte csak könyvtárakban lehet fellelni. A válasz nyilvánvalónak tűnt: a korábbi kiadvány 1962-ig tárgyalta a hidegháború történetét, ez a mostani pedig „végig”. Valójában a helyes válasz az, hogy ez egy teljesen más könyv. De nemcsak mi mérjük Gaddis két könyvét egymáshoz, hanem Gaddis diákjai, ügynökei és lényegében maga a szerző is, hiszen a szándéka az volt, hogy ez egy „rövid, átfogó és közérthető könyv” legyen a hidegháborúról. „*A Hidegháborút* ezért elsősorban az olvasók ama új nemzedékeinek szánom, akiknek a címben szereplő esemény sosem volt »jelen idejű«” (Gaddis, 2020, 10. o.). Nem csupán az tehát a kérdés, hogy mennyiben nyújt újat a magyarul nemrégiben megjelent – angolul 2005-ben kiadott – könyv, hanem az is, hogy mennyiben tölti be azt a célt, amit a szerzője szánt neki. A mérleget nem lesz könnyű megvonni.

A könyv hat nagy fejezetre oszlik, amelyek közül némelyik nagy, mások kisebb meglepetésekkel szolgálnak. Az első – „A félelem visszatérése” – azt vizsgálja, hogy miként alakult ki a „három nagy” szövetségből a „két nagy” szembenállása. Gaddis ezzel kapcsolatban nem alkot feltétlenül maradandót, de a narratívája túlnyúlik 1945–1947 megszokott időkeretén, és a nagy események (a kölcsönbérleti szállítások leállítására, az atombomba ledobása, Winston Churchill fultoni beszéde) delejező hatásán. Rámutat, hogy a nagy szövetség sosem kezdett repedezni a világháború után – hiszen felemás volt már a háború alatt is. Valójában a szovjet–amerikai szövetség csak 1944 közepén működött igazán jól (Reynolds, 2015).

A narratíva jelentős érdeme, hogy – a nagy hidegháborús összefoglalások közül talán egyedülként – arra is rávilágít, hogy közvetlenül a háború után a Szovjetunió sokkal inkább számíthatott Nagy-Britannia, mint az Amerikai Egyesült Államok domináns hatására a kontinensen (Gaddis, 2020, 27–34., 48. o.). Az a marxista doktrína, miszerint a kapitalisták közötti ellentmondások végül úgyis konfliktushoz vezetnek, valamint az európai ügyekkel kapcsolatos amerikai izolacionizmus – Sztálin mindkettő beteljesülését láthatta az 1930-as években –, továbbá a gyarmati rendszer felbomlásának lassúsága miatt a szovjetek nem láthatták előre sem az USA Európában maradását, sem a NATO megalakulását vagy India függetlenségét. Érdemes lett volna egy kicsit még elidőzni annál, hogy a Truman-elv meghirdetésére sem adtak erős választ a szovjetek, hiszen

alapvetően a brit érdekszféra amerikai átvételét látták benne (Steil, 2018, 47. o.). Kreatív lett volna ehhez kapcsolni azt a gondolatot is, hogy Jugoszlávia azért is szakíthatott Moszkvával 1948-ban, mert Sztálin még akkor is nagyjából tiszteletben tartotta a százalékos megállapodást (Ormos és Majoros, 2003, 490. o.).

Hasonlóan innovatív leírást kapunk arról, hogy Sztálin 1945-ben az erő mellett a vérnyelvén is beszélt: nem csupán az alapján tartott igényt területekre, hogy meddig jutottak el a szovjet csapatok, hanem a németek feletti győzelemért ontott szovjet vér mennyiségét tette meg a jóvátételek alapjává. Ezt az orosz premodernizmust a jaltai jegyzőkönyvek tanúsága szerint a többi szövetséges is elfogadta. Később azonban ez a véráldozat-narratíva visszaütött, amikor a szovjetek Tokió kapitulációja után Japánban szerettek volna érdekszférát kialakítani (Gaddis, 2020, 26., 49. o.). Emellett a szerző azt sem felejt el megemlíteni, hogy Németországot valójában öt részre osztották fel, ám az ötödik Lengyelország részeként szintén a szovjet befolyási övezetbe került (Gaddis, 2020, 39. o.).

A szerző George F. Kennannek ajánlotta a könyvet, akiről néhány évvel később életrajzot is írt (Gaddis, 2011), amellyel elnyerte az életrajzi Pulitzer-díjat. A Kennanról írt gondolatokat ennek megfelelően nem is korlátozza a „hosszú távirat” megírására és a „feltartóztatás” kifejezés elterjesztésére – amelyet egyébként a nemzetközi tanulmányok kliséinél jóval kimerítőbben értelmez –, hanem részletezi Kennannak az Európai Újjáépítési Program létrehozásában vagy a titkos akciók megtervezésében játszott szerepét is. Ez utóbbit viszont az amerikai elemző az élete legnagyobb hibájaként értékelt (Gaddis, 2020, 47., 50., 203–204. o.).

A „Halálhajók és mentőcsónakok” fejezet viszont a tömegpusztító fegyverek elterjedésének jobbára a korábbi könyvből is ismert feldolgozását nyújtja. Míg a *Most már tudjuk* két hosszú fejezetet is szentelt a kérdésnek, a mostaniban inkább csak egy meglehetősen rövid kivonatát nyújtja azoknak. Filozófiailag azonban újítással szolgál: a tömegpusztító fegyverek használatának tilalmát ő már az első naptól, de legalábbis Harry S. Truman elnöknek egy viszonylag korai megnyilatkozásától számítja. A nukleáris fegyverkezés története tehát párhuzamosan halad egy tabuéval: hogy olyan fegyvereket fejlesszünk minél *nagyobb számban*, amelyeket nem vethetünk be *egyáltalán* (Gaddis, 2020, 74–80. o.). Ez annyiban szokatlan egy hidegháború-történeti narratívában, hogy a filozófiai háttér kedvéért nem veszi figyelembe a nukleáris elrettentés objektív feltételeit: hogy a Szovjetunió 1957-ig nem ért az Amerikai Egyesült Államok közelébe sem a fegyverek mennyiségét, sem a bevethetőségüket illetően. Gaddis újabb és újabb metaforákkal bátyázza körbe a „kölcsonösen biztosított megsemmisítés” (*mutually assured destruction*, MAD) doktrínáját – hogy aztán megmutassa, hogyan zúzta szét a logikát Ronald Reagan –, és így nem vesztegeti az időt a „második csapás” képességének a központi jelentőségére és azzal kapcsolatban a „nukleáris triád” szükségességére, vagyis arra, hogy a második csapás „hitelességének” fenntartásához egyszerre kell

bombázórepülőket, rakétákat és tengeralattjárókat fenntartani. Az említett metaforái mindig újak és mindig képszerűek. A szerző a *Pi élete* című filmből kölcsönzi a mentőcsónak képét, ahol egy fiú és egy tigris néz egymással farkasszemet: más körülmények között ádáz ellenségek lennének, de a csónakban a túlélésük egyedüli záloga az együttműködésük fenntartása. Halálhajók és mentőcsónakok – kevés jelenkoribb és amerikaibb képpel lehetne jobban körülírni azt az egymásrautaltságot, amely a két szuperhatalmat összekötötte. Emellett – azt hiszem – nincs még egy olyan hidegháborútörténet, amely annyira meglepő felüteseket használna, mint például ennek a fejezetnek az első néhány oldala (Gaddis, 2020, 69–71. o.).

Nehéz volna a hidegháború elméleti keretét megírni a marxizmus-leninizmus és a szovjet–amerikai ideológiai szembenállás bemutatása nélkül. A „Parancs kontra spontaneitás” fejezet Benjamin Disraeli 1845-ös „két nemzet” beszédével és Charles Bohlen 1947-es, „két világról” való meglátásával kezdődik (Gaddis, 2020, 110. o.). Ahogy az egykori brit miniszterelnök arra hívta fel a figyelmet, hogy Nagy-Britanniában az alsó és a felső osztály már két külön nemzetet alkot, úgy Chip Bohlen szerint a nagyhatalmak együttműködése helyett valójában két világ alakult ki a vasfüggöny két oldalán. A fejezet sorra veszi a kommunista ideológia alapvetéseit, a sztálini diktatúra végletes merevségét, majd a különböző fejlődési irányait: az enyhülés felé hajló hruscsovi és a még a párt ellenében is végzetes szigorral fellépő maói változatot. Eközben mindig kitér a nemzetközi fejleményekre, így a szovjet–jugoszláv szakításra, Hruscsov titkos beszédének terjesztésére vagy az 1956-os forradalomra. Gaddis itt is párhuzamosan mutatja be a történeteket: jelen esetben a kapitalizmusnak az „öngyilkos hajlamaitól” való 1945 utáni megszabadulása szolgáltatta az ellenpontot. Míg azonban a kommunizmus újra és újra ugyanazokkal a dilemmákkal találta szemben magát, és egyre kevésbé tudott választ adni rájuk, addig a kapitalizmus – részben a történelemből okulva – mindig tudott korrigálni. Ezen a ponton érdemes lett volna megidézni az egy- és többdimenziójú hatalom elméletét, valamint Gaddis korábbi könyvének azon lényegi meglátását, hogy 1962 után a Szovjetunió már csak katonai téren tudott versenyképes maradni az Egyesült Államokkal (Gaddis, 2005, 544. o.).

A korábbi könyv talán legnagyobb adósságát a negyedik fejezet – „Az autonómia születése” – rója le. Sokan joggal vetették Gaddis szemére, hogy nem nagyon tájékozódott a hidegháború kelet-európai történetéről, pedig az a világnak éppen ezt a részét érintette a leginkább. A korábbi kötetben pontatlan és sommás volt az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc értékelése, akárcsak a Varsói Szerződés működésének a jellemzése. A demokrácia és a nyugati mentalitás sikerességének a mércéjeként látta, hogy míg azt, hogy Charles de Gaulle Franciaországot kiléptette a NATO-ból, az észak-atlanti szövetség feldolgozta, addig Magyarországnak a Varsói Szerződésből való kilépéséért szovjet intervencióval kellett fizetnie (Gaddis, 2001, 411. o.). Közben pedig nem említette sem a végül háború nélkül rendezett jugoszláv szakítást (1948), sem

az albánok megtorlatlanul maradt kilépését (1961), sem azt, hogy a Varsói Szerződés miként teremtett a közép-európai országok számára teret az emancipációra – ahogy arra Békés Csaba megannyi kutatásával rámutatott (Békés, 2010). Az új kötet e fejezetében azonban a szerző nagyon elegánsan vezeti annak az ívét, hogy miként jött létre az autonómia a szövetségesek számára: először a jugoszlávok, majd a semlegesek (el nem kötelezettek), aztán a két „blokkon belüli” ország – Franciaország és a Kínai Népköztársaság –, végül pedig az összes szövetséges (a vasfüggöny mindkét oldalán). Gaddis ezúttal – bár a kötetben belül másutt – arról is megemlékezik, hogy akkoriban Magyarország távolodott el a leginkább a szovjet modelttől. Amit – talán éppen e rész miatt – veszítünk, az a harmadik világ felemelkedésével, a nemzetközi segélyezéssel és a külföldi intervenciókkal kapcsolatos reálpolitikai diskurzus, amiről nagyon emlékezetesen írt a korábbi könyvében (Gaddis, 2001, 287–355. o.).

A kötet legmeglepőbb fejezete az ötödik, „A jogszerűség visszatérése”. Sokáig úgy tűnik, hogy a fejezet nem illeszkedik a könyv mintázatába, hiszen nem a szigorúan vett nemzetközi politikával foglalkozik, hanem az amerikai külpolitika alakításával. A *United States Objectives and Programs for National Security* (NSC-68) című dokumentum egyik ritkán emlegetett passzusából indul ki, miszerint a felforgatás, kémkedés és a nyilvánosság elől eltitkolt egyéb akciók az amerikai politika részét képezhetik, mert azok *önmagukban* nem kezdik ki az amerikai belpolitikai rendszer integritását (Gaddis, 2020, 157. o.). Az ezt követő példák – az olasz választásokba történt beavatkozás, a guatemalai és az iráni kormány megbuktatása, a disznó-öbölbeli akció, a vietnami háborúval kapcsolatos információk meghamisítása, Kambodzsa titkos bombázása – ismertetése során két szempontot vizsgál: az egyes esetek mennyire voltak *tagadhatók*, és ha már nem lehetett tagadni őket, mennyire voltak *vállalhatók*. Míg a vietnami háborúig az amerikai közvélemény számára vállalhatók maradtak a titokban végrehajtott cselekmények akkor is, ha már nem lehetett azokat letagadni, Richard Nixon elnök titkos politikája már vállalhatatlan volt. Bár a szovjetek nem értették, hogy egy félresikerült betörés miatt miért kellett lemondania Nixonnak, Gaddis szerint a válasz teljesen strukturális volt: az elnök nemcsak hazudott, de rosszul is mérte fel a hazugsága súlyát. A tagadhatóság és a vállalhatóság is odaveszett – részben azért, mert a titkossági kultúra megszállottjává vált elnök az egész Fehér Házat, sőt saját magát is bepoloskáltatta (Gaddis, 2020, 208–215. o.).

Bár a fejezet elsöre tényleg amerikai apologetikának hat, a logikai érvelés felépítése egészen Nixonig bravúrosra és igen meggyőzőre sikerült. Azt követően azonban visszatér a nemzetközi keretrendszer is: ahogy Nixon bukása kikövetelte az „erkölcsösebb végrehajtói hatalmat”, ami az USA-ban az emberi jogi külpolitikához és például a helsinki értekezlethez vezetett, úgy vált nemzetközivé a moralitás problémája. A Szovjetunió, cserébe azért, hogy elismerjék a második világháborúban elért fizikai hódításait, hajlandó volt tiszteletben tartani az alattvalói emberi jogait. Így nemcsak az

Egyesült Államok, hanem az állampolgárok számára is elkészült az a Leonyid Brezsnyev aláírásával ellátott dokumentum, amely e jogok érvényesítését jogszerűnek tekintti (Gaddis, 2020, 229–240. o.). A szerzőnek az enyhülés folyamatával kapcsolatos meglátása azonban európai szemmel kicsit sommás, hiszen azt lényegében pusztán a szovjet–amerikai viszonyban beállt változásoknak tudja be, az európai kezdeményezéseket – például a német *Ostpolitik*ot, De Gaulle politikáját vagy az európai biztonsági konferencia összehívását – csak más események mellett, futólag említi meg.

Az utolsó előtti rész összefogó kerete talán a leglabilisabb: a „Színészek” címre hallgató fejezet abból indul ki, hogy a nyolcvanas években színre lépett vezetők új nemzedéke – Lech Wałęsa, Margaret Thatcher, Teng Hsziao-ping, Mihail Gorbacsov, Ronald Reagan, II. János Pál pápa – színészi tehetséggel megáldott emberekből állt, és ebben jelentős mértékben különböztek a hidegháború korában megszokott professzionális, de kissé szürke politikusoktól. Kétségtelen tény, hogy sokan felhívták már a figyelmet az említettek karizmatikus vezetői képességeire (Hobsbawm, 1998; Kissinger, 1994; Judt, 2007), de a „színészek” kategóriába sorolásuk ennek ellenére is már valóban kicsit túlzó szerzői absztrakciónak tűnik. Sokkal jobb összefoglalást ad viszont a hatalom különböző dimenzióiról az alábbi bekezdésben:

„A lehetőségek azonban egészen az 1980-as évek elejéig nem bizonyultak egészen nyilvánvalónak, mivel csak akkor kezdték elveszíteni erejüket a hatalom *kézzelfogható* formái – az atomfegyverek és rakéták, a hagyományos hadseregek, a hírszerző szervezetek, a katonai–ipari komplexumok, a propagandagépezetek –, melyekre az Egyesült Államok és szövetségesei annyi figyelmet pazaroltak. A valódi erőt a hidegháború utolsó évtizedében az olyan vezetők képviselték, mint II. János Pál, akik a *nem kézzelfogható* értékek (bátorság, ékesszólás, képzeletgazdagság, határozottság és hit) birtokában rá tudtak mutatni a különbségekre a vágyak és a rendszerek között, melyekben a hidegháború élni kényszerítette az embereket” (Gaddis, 2020, 241–242. o.).

Adja magát az összehasonlítás, hogy a sokdimenziós politikai erő újrafelfedezése és a *status quo* feje tetejére állítása mennyivel könnyebbnek bizonyult az erős intézményekkel rendelkező demokráciákban, ahol a vezetők döntései jelentősebb korlátoknak voltak kitéve, mint a parancsuralmi rendszerekben, így Kínában és a Szovjetunióban, ahol elvileg sokkal nagyobb szabadságot élvezett a vezető, de valójában Teng és Gorbacsov is kötélháncot járt, hogy ne buktassák meg a reformok kivitelezése közben. E fejezetben végre szintén kellő hangsúlyt kap az „Alapelvek” című dokumentum 1972-es moszkvai aláírása – amely tulajdonképpen még fontosabb is volt, mint a SALT–1 (Schulzinger, 2010, 381–382. o.) –, amit a szerző az egyiptomiak hirtelen irányváltásával hoz összefüggésbe (Gaddis, 2020, 251–253. o.). Az enyhülés lebontásának és a hidegháború újraélesztésének azonban talán minden korábbinál jobb leírását kapjuk *A hidegháborúban*:

„Vagyis bizonyos nemzetek továbbra is önkényuralom alatt fognak élni, míg mások alkotmányos eszközökkel megválaszthatják és eltávolíthatják a kormányaikat. Egyes gazdaságok továbbra is hasznot húznak majd a nyitott piacok hatékonyságából, míg mások stagnálni fognak a tervgazdálkodás terhe alatt. Bizonyos társadalmak továbbra is élvezik a szólásszabadsághoz való jogot, míg mások csak akkor lesznek biztonságban, ha befogják a szájukat. És mindenkinek számolnia kell a nukleáris pusztítás lehetőségével, ha az elrettentés törékeny mechanizmusa egyszer csütörtököt mondana. Az enyhülés minden téren megtagadta az egyenlő lehetőségeket, kivéve talán a pusztulást” (Gaddis, 2020, 245. o.).

Az utolsó fejezet már csak azért is rendhagyó egy hidegháború-történetben, mert a legtöbbjük 1989-nél megáll – sőt, némelyik 1987-tel nyilvánítja befejezettnek a bipolaritás korszakát. Kétségtelen, hogy Reagan hivatalból való távozását vagy legkésőbb a máltai csúcstalálkozót követően a szovjet–amerikai vetélkedés már alig pislákol, és a washingtoni politika fókuszpontja is inkább Kelet-Európára, főleg Németországra újraegyesítésére irányult. Málta után az amerikaiak fő prioritása az lett, hogy Gorbacsov megőrizze a főtítkári székét. „A remény győzelme” fejezet az akkori problémákat veszi górcső alá: hogy hogyan bontakoztak ki az ellenállás formái a keleti blokk országaiban; hogyan járt élen Magyarország és Lengyelország; hogyan maradt le a román és az NDK-s pártvezetés; és mindez hogyan viszonyult a Moszkvában meghirdetett peresztrojka-hoz. A Reagant váltó George Bush elnök bevallotta, hogy nem számított ilyen gyors változásokra, és ezzel – Gaddis szavai szerint – azt is elismerte, hogy milyen kevésbé hatott az itt zajló folyamatokra akár ő, akár Gorbacsov (Gaddis, 2020, 293., 303. o.). Ez a meglátás is gazdagítja azt a vitát, amely a közép-európai országokban bontakozott ki a rendszerváltás 30. évfordulója kapcsán: vajon felülről irányított változás vagy alulról kikényszerített forradalom állt-e 1989 hátterében?

A *hidegháború* összességében tehát egy új könyv: felépítésében, részleteiben és olykor a megközelítésében sem hasonlít a *Most már tudjuk* kötetéhez. Ebben is előfordulnak azonban elhamarkodott következtetések és sommás ítéletek: a szerző De Gaulle politikáját tulajdonképpen potyautasságnak nevezi (Gaddis, 2020, 176. o.), holott a francia elnök lépései mögött mély filozófia és stratégiai meggondolás húzódott (Lacouture, 1993, 367. o.). Ugyanígy leegyszerűsítő az is, hogy a guatemalai Árbenz-kormány megbuktatásán háborodott volna fel annyira Fidel Castro, hogy elhatározza: Kubát marxista-leninista országgá teszi. A szerzőnek ez az állítása azért is meglepő, mert saját maga írta le részletesen a korábbi művében, hogy Castro a hatalomra kerülése után csak lassanként csatlakozott a szovjetbarát bajtársai álláspontjához (Gaddis, 2001, 336–340. o.).

Gaddis a saját bevallása szerint a narratíva szövésékor olykor feltette magának a kérdést: „és akkor mi van?” (Gaddis, 2020, 11. o.), ami világossá teszi, hogy a tömörség kedvéért bizonyos események lényegében kimaradtak az anyagból. Ezek azonban sokszor

nagyon fontos epizódok: így eléggé vázlatos a kubai rakétaválság története, amelynek a korábbi kötet olyan kiváló összefoglalását adta; az európai biztonsági konferencia témája csak a jogszerűség kapcsán és a Helsinki-folyamat előfutáraként merül fel; viszonylag keveset ír a vietnami háborúról, és hogy az nem két-, hanem háromszereplős konfliktus volt. Európa az egész narratívában a súlyánál sokkal kisebb szerepet kap: általában csak csataterként jelenik meg, s nem úgy, mint szereplő. A kelet-európai szocialisták autonómiáját, mint láttuk, most mégis megvizsgálta a szerző; ám alig foglalkozott a kommunista változatok szétfejlődésével, a Kínához fűződő viszony bonyolultságával, a német újrafelfegyverzés körüli nyugat-európai vitákkal, vagy az NSZK keleti politikájával. Tulajdonképpen ez sem válik kárára a kötetnek, de megváltoztatja a jellegét: azzal, hogy fontos részeket csak futólag említ, segít más perspektívába helyezni a történeteket: például a jogszerűség ívére helyezni a helsinki értekezletet, egy nevezőre hozni Disraelit és Bohlent, vagy az afganisztáni intervenciót összefüggésbe hozni Egyiptom irányváltásával (Gaddis, 2020, 259–260. o.). A legérdekesebb talán a *détente* „felkockázása” és az említett gondolati íveken való elhelyezése: az általánosságban elfogadott amerikai narratívákban és a nemzetközi tanulmányokban is a leggyakrabban lineáris vonalként jegyzett enyhülés tulajdonképpen egy sor fegyverzetkorlátozási megállapodás volt, amelynek „hirtelen” véget vetett néhány harmadik világbeli konfliktus. Annak megmutatása, hogy ennél mennyivel bonyolultabb az enyhülés képlete, talán *A hidegháború* egyik legnagyobb érdeme.

Mindezek ellenére az eredeti célját a könyv annyiban nem érte el, hogy egy, a korábbinál rövidebb, átfogó képet lehessen nyerni belőle a hidegháború történetéről: ehhez túl absztrakt, túl kevésbé lineáris és túl metaforikus lett. Egy-egy hagyományosabb összeítő munka után mégis kiváló és gondolatgazdag, újszerű összefoglalóját adja a történetnek. Nem összesítő munka tehát, hanem gondolatgazdag monográfia.

John Lewis Gaddis nemcsak a hidegháború történetírásának a doyenje, hanem egy kiváló tollú szerző is, akinek írói stílusára a kreatív párhuzamok és ellentmondások használata, a különös metaforák, nagy magyarázó erővel bíró hasonlatok és egyfajta episztemiológiai látásmód (*mi történt?* vs. *mi látszott?*) a jellemző. Csak néhány példát említve így ír a „kölcönösen biztosított elrettentésről” (MAD): „McNamara az irracionálisba vetett bizalmát jellemző módon egy újfajta racionalításra cserélte a kubai rakétaválság után. Hátat fordított korábbi ötletének, miszerint csak katonai létesítményeket lehessen bombázni: helyette mindkét félnek a másik városait kell célba vennie, s a lehető *legtöbb* áldozatot okoznia” (Gaddis, 2020, 107. o.). Reagan elnök pedig később így állította feje tetejére a MAD logikáját: „Ha a Szovjetunió lassan összeomlik, mi igazolhatja, hogy a kelet-európaiak továbbra is a Brezsnjev-doktrína túszaik legyenek – vagy (ha már itt tartunk) az amerikaiak a kölcsönösen biztosított megsemmisítés ugyanolyan gyűlöletes elvének túszaik? Miért ne siettetnénk az összeomlást?” (Gaddis, 2020, 277. o.). És így ír az autonómia születéséről: „Az elnemkötelezettség lehetővé tette a harmadik

világbeli államok vezetőinek az ide-oda hajlást úgy, hogy azért ne dőljenek el. ... Ily módon, ha az egyik szuperhatalom irányából túl nagy volt a nyomás, a kisebb hatalom védekezésül azzal *fenyegethetett*, hogy a másik szuperhatalomnak fog elköteleződni" (Gaddis, 2020, 157. o.).

A *hidegháború* szerzője köztudottan közel áll az amerikai Republikánus Párthoz, és különösen George W. Bush volt elnökhöz. Kétségtelen, hogy ez a könyv is az amerikai jobboldal – legszínvonalasabb – szellemi forrásaiból táplálkozik. Ezért is érdekes, hogy sok tekintetben nagyon is baloldali nézetek jelennek meg a lapjain: nemcsak 1968 tömegmozgalmainak a hatását tekinti inkább pozitív hozzájárulásnak (Gaddis, 2020, 182–184. o.), de ritkán olvasni ennyire együtt érző és tiszteletteljes kiállást Mihail Gorbacsov mellett is (Gaddis, 2020, 313–314. o.).

A saját korunkról is rengeteget elmond, hogy Gaddis könyvei sok kritikát váltottak ki azzal, hogy a hidegháború éveinek Amerikáját egyértelműen demokratikus hatalomnak állította be, amely a hibái és a bűnei ellenére is képes a változásra, és a jó ügyért harcol, míg a Szovjetunió kudarcai mögött alapvetően annak antidemokratikus és dogmatikus elképzelései húzódnak meg. A *hidegháborúban* – Francis Fukuyamát visszhangozva – arról ír, hogy már csak kis országok háborúznak (Gaddis, 2020, 319. o.), a demokráciák száma pedig megsokszorozódott a Szovjetunió bukása után (Gaddis, 2020, 323–324. o.). Mivel a mű eredetije (*The Cold War*) Amerikában 2005-ben jelent meg, így más kontextust kapnak e sorok, az olvasó azonban elgondolkodik, hogy vajon mennyire bírálná ma az amerikai baloldal a szerzőnek a demokrácia terjedésével kapcsolatos teleológiáját, és egyértelműen pozitívan viszonyulna-e hozzá az amerikai jobboldal.

Baranyi Tamás Péter

Irodalomjegyzék

- Békés Csaba (2010). Eastern Europe, 1953–1960. In Melyvn P. Leffler és Odd Arne Westad (szerk.), *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 1. Origins* (334–352. o.).
- Gaddis, John Lewis (2001). *Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Gaddis, John Lewis (2011). *George F. Kennan: An American Life*. New York, NY: Penguin Press.
- Gaddis, John Lewis (2020). *A hidegháború*. Budapest: Antall József Tudásközpont.
- Hobsbawm, Eric J. (1998). *Szélsőségek kora. A rövid 20. század története*. Budapest: Pannonica Kiadó.
- Judt, Tony (2007). *A háború után. Európa története 1945 óta. I–II*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Kissinger, Henry (1994). *Diplomácia*. Budapest: Panem–Grafo.
- Lacouture, Jean (1993). *De Gaulle. The Ruler, 1945–1970*. New York, NY: W. W. Norton & Company.

- Ormos Mária és Majoros István (2003). *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Reynolds, David (2015). Diplomacy of the Grand Alliance. In Richard Bosworth és Joseph Maiolo (szerk.), *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 2. Diplomacy and Alliances* (301–323. o.).
- Schulzinger, Robert (2010). Détente in the Nixon–Ford Years. In Melyvn P. Leffler és Odd Arne Westad (szerk.), *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 1. Crises and Détente* (373–394. o.).
- Steil, Benn (2018). *The Marshall Plan. The Dawn of the Cold War*. New York, NY: Simon & Schuster.

A megjelenés technikai követelményei

A tanulmány esetleges korábbi megjelenésére vonatkozó adatok szabályos feltüntetése kötelező.

A szerző a felajánlott anyagot a szerkesztőség (kulugyiszemle@ifat.hu) engedélye nélkül nem nyújthatja be más kiadónak.

Bármely, a tanulmányban felhasznált – szó szerinti vagy tartalmi – idézethez pontos hivatkozás szükséges. Formai követelmények:

- Word formátum, 12-es betűnagyság, Times New Roman betűtípus;
- fejezetcím: vastagon szedett; alcím: kurzivált (dőlt); cím előtt nincs számozás;
- az ábrák/táblázatok sorszáma és címe az ábrák fölött; a jegyzetszám az „ábra” stb. szó után;
- csak a folyóiratok címe, az idegen szó és a kiemelés kurziválandó; másféle kiemelés nincs;
- szerzőinktől várjuk a munkahelyük nevét és a betöltött pozíciójukat (legfeljebb kettőt);
- a magyar és angol nyelvű módszertani összefoglaló max. 10-10 sor; tartalmazza a választott téma jelentőségét, időszerűségét és relevanciáját, a cikk célját, az alkalmazott módszereket, a fő megállapításokat, a kutatás hozzáadott értékét;
- a kulcsszavak közül legalább 3, legfeljebb 7 adandó meg;

A tanulmányon belül szövegközi hivatkozás (szerző, dátum, oldalszám) alkalmazandó; adott szerző azonos évben megjelent írásait a dátum utáni, a-tól egymást követő betűkkel különböztetjük meg (pl. 2019a). Az anyag végén betűrendes bibliográfia szerepel. A magyarázatot, kiegészítő gondolatokat a max. 3 soros lábjegyzetek tartalmazhatják.

Példák:

- Egyszerűs könyv

Szövegben: (Habermas, 2012, 26. o.), Habermas (2012, 26. o.). A többszerzős stb. hivatkozások esetén a szöveges hivatkozás ugyanez. Az eltérő változatra a példákat ld. alább.

Bibliográfiában: Habermas, Jürgen (2012). *The Crisis of the European Union: a Response*. Cambridge: Polity.

- Többszerzős könyv (az utolsó vezetéknev előtt „és”)

Szövegben: a második említéstől: (Saunders *et al.*, 2016, 102. o.)

Bibliográfiában: Saunders, Mark, Lewis, Philip és Thornhill, Adrian (2016). *Research Methods for Business Students*. London: Pearson.

- Könyvfejezet

Bibliográfiában: Palmer, Farah (2007). Treaty Principles and Maori Sport: Contemporary Issues. In Chris Collins és Steven J. Jackson (szerk.), *Sport in Aotearoa/New Zealand Society* (307–334. o.)

- Elektronikus forrás

Bibliográfiában: Koutsokosta, Efi (2018). EU's Democratic Deficit to Blame for Far-Right Rise, Tspiras Tells Euronews. Comments. *Euronews*. A letöltés ideje: 2018. október 30. <https://www.euronews.com/2018/09/12/eu-s-democratic-deficit-to-blame-for-far-right-rise-tspiras-tells-euronews>.

- Folyóirat

Bibliográfiában: Szendy István (2019). A katonai stratégia. *Hadtudomány*, 29(1–2), 18–34.

- Szervezet, folyóirat vagy jogi dokumentum szerző nélkül:

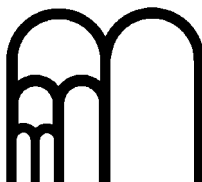
Szövegben: (Benelux Parlament, 2018); (Az Európai Unió Hivatalos Lapja, 2012); (EUR-Lex, 1988).

Bibliográfiában: Benelux Parlament (2018). Les institutions de l'Union Benelux. A letöltés ideje: 2018. november 4. <https://www.beneluxparl.eu/fr/les-institutions-de-lunion-benelux/>; *Official Journal of the European Union* (2012). Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union. A letöltés ideje: 2018. október 30. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=en>; EUR-Lex (1988). Judgment of 14 January 1988, Commission of the European Communities v Italian Republic, Case 63/86, Para 12. A letöltés ideje: 2019. január 5. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61986CJ0063>.

- A szerzőt egy másik munka idézi:
Szövegben: (Benczes, 2018)

Bibliográfiában: Benczes István (2018). Farkas Zoltán (2018). A válság tíz éve: mit tanultunk a nagy magyar összeomlás óta? *HVG*. A letöltés ideje: 2018. október 30. https://hvg.hu/gazdasag/20181008_A_valsg_tiz_eve_mit_tanultunk_a_nagy_magyar_osszeomlas_ota.

A részletes útmutató a <https://apastyle.apa.org/> linken érhető el.

Pro Minoritate 2020. tél

Lőrincz Csaba-díj

TOKÁR Géza: Passzív társadalom? A felvidéki mozgalmak prioritásai 2008 és 2018 között

Román-magyar értelmiségi kapcsolatok a 30-as években

ROSTÁS Zoltán: A közvetítő. Észtrómán kapcsolat magyar láncszem

VÁRÓ György: Sajátos önkéntes oktatás Romániában

VÁRÓ György: Kulturális munka az észtrómszági és finnországi falvakban

NEAMȚU, Octavian: Magyar utazók Romániában

NEAMȚU, Octavian: Az erdélyi magyar fiatalok útja a falu felé

Jegyzetek

Erdélyi magyarok a Securitate hálóójában

JÁNOSI Csongor: Erdélyi magyar disszidencia a kommunista rendszerben. Visky Árpád
színművész (1940–1986)

Magyar intézetek külföldön

RICHLY Gábor: Helsinkai Magyar Kulturális és Tudományos Központ létrehozása 1980-ban

Kitekintés

GAZSÓ Dániel: A dilemma

FEDINEC Csilla: Az ukrán holodomor mint genocídium

Szemle

LUDÁNYI András: Kisebbségi jogok a geopolitika sodrásában

Manzinger Krisztián (szerk.): *Nemzetpolitika a változó világban, Tízéves a Lőrincz Csaba díj,*
Kisebbségkért – Pro Minoritate Alapítvány, Méry Ratio Kiadó, Budapest, 2020

CSEKE Péter: Az úttörő és követői

Rostás Zoltán: *Szétriasztva, Beszélgetések a kilencvenéves Lükő Gáborral, ifjúkora dokumentumai*
között, Pont Kiadó, Budapest, 2019

3500 Ft

9 771587 908003

20004